Bestseller The New York Times
Tova Friedman
Malcolm Brabant
Fiica
de la
Auschwitz
Cuvânt-înainte de
Ben Kingsley
CARONTE

Tova Friedman

Malcolm Brabant

Fiica de la Auschwitz

Traducere din limba engleză de

NINA IORDACHE

Cuvânt-înainte de

Ben Kingsley

EDITURA NEMIRA

2023

ORION

Tova Friedman and Malcolm Brabant
Copyright © 2022

This edition is published by arrangement with Peters, Fraser and Dunlop Ltd. through Andrew Nurnberg Associates Sofia.
All rights reserved.

Copyright © Nemira, 2023 pentru prezenta ediție în limba română.
ORION este un imprint al Grupului editorial NEMIRA.

ISBN 978-606-43-1593-9

Imprint coordonat de Laurențiu DULMAN
Design copertă: Alin Adnan VASILE
Prepress: Alexandru CSUKOR
Redactori: Ştefan IANCU, Oana IONAŞCU
Tehnoredactor: Antonela IVAN
Lector: Marilena BRÂNZAN

Prin prezenta, Quercus Editions Ltd. exclude orice responsabilitate, în măsura permisă de lege, pentru orice erori sau omisiuni din această carte şi pentru orice pierdere, directă sau indirectă, suferită de o terță parte care se bazează pe orice informație conținută în această carte.

Orice reproducere, totală sau parțială,
a acestei lucrări şi închirierea acestei cărți
fără acordul scris al editorului sunt strict interzise
şi se pedepsesc conform Legii dreptului de autor.

TOVA FRIEDMAN s-a născut în 1938, cu un an înainte de izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial, fiind unul dintre miile de copii evrei din orăşelul polonez Tomaszów Mazowiecki. La sfârşitul războiului, doar cinci copii din orăşel mai rămăseseră în viaţă. Tova este unul dintre cei mai tineri supravieţuitori ai lagărului de la Auschwitz-Birkenau şi o luptătoare împotriva antisemitismului. A fost directoarea unui ONG timp de 25 de ani, iar în prezent este terapeută şi locuieşte în Highland Park, New Jersey.

MALCOLM BRABANT este fost reporter de război pentru BBC, fiind martor al genocidului din Bosnia. În prezent, este corespondent extern pentru PBS. A cunoscut-o pe Tova la aniversarea a 75 de ani de la eliberarea lagărului Auschwitz-Birkenau. Locuieşte în Brighton.

Minunaţilor mei părinţi, Reizel şi Machel,

care ne-au salvat pe toţi.

Şi copiilor şi nepoţilor mei,

care-şi vor aminti mereu lucrul acesta.

CUVÂNT-ÎNAINTE

Spre prânz, după ce m-am despărțit de Tova, aflat la volan, mi-au venit în minte versurile finale din *Regele Lear* al lui Shakespeare:

„Cel mai bătrân e cel mai pătimit!

Noi, tinerii, cât el n-o să trăim
Şi, la atâtea, martori n-o să fim.”[1]

Elie Wiesel, sunt sigur, ne-ar da voie să-i folosim expresia pentru a o descrie pe Tova Friedman: o eroină a adevărului şi a amintirii.

SIR BEN KINGSLEY
Februarie 2022

PROLOG

Numele meu e Tova Friedman. Sunt unul dintre cei mai tineri supraviețuitori ai lagărului de exterminare nazist

[1] William Shakespeare, *Opere complete*, traducere de Leon Levițchi, Editura Univers, 1988, vol. 7, p. 212 (n.tr.).

cunoscut sub numele de Auschwitz-Birkenau. Am vorbit despre Holocaust toată viața mea adultă, pentru a mă asigura că oamenii nu-l vor uita.

M-am născut cu numele de fată Tola Grossman, în Gdynia, Polonia, în anul 1938, cu un an înainte de începutul celui de-Al Doilea Război Mondial. După ce am trecut prin fiecare etapă a efortului naziştilor de a face populația evreiască să dispară de pe fața pământului, am plecat, în cele din urmă, în America, m-am căsătorit cu Maier Friedman, iar după o vreme mi-am schimbat numele în Tova.

Oricât de des ne-am împărtăşi poveştile, eu şi ceilalți câțiva supraviețuitori, se pare că oamenii tot uită. În ceea ce mă priveşte, m-a oripilat să aflu despre nivelul de ignoranță descoperit într-un sondaj printre tinerii americani, comandat de Conferința Revendicărilor Materiale ale Evreilor Împotriva Germaniei şi publicat în septembrie 2020.

Două treimi dintre cei intervievați nu aveau absolut nicio idee despre cei care au murit în timpul Holocaustului. Aproape jumătate nu puteau să spună numele niciunui lagăr de concentrare sau ghetou. Douăzeci şi trei la sută credeau că Holocaustul e un mit sau că amploarea lui a fost exagerată. Şaptesprezece la sută au spus că este acceptabil să ai concepții neonaziste.

Un sondaj similar european din anul 2018 a arătat că o treime dintre toți europenii ştiu la fel de puțin sau nu au auzit niciodată despre Holocaust. A mai arătat că douăzeci la sută cred că evreii au o influență prea mare în lumea afacerilor şi a finanțelor.

Aceste cifre şocante şi alarmante demonstrează un singur lucru: antisemitismul, sau ura contra evreilor, este în creştere în Statele Unite şi în Europa. Îmi vine foarte greu să cred, după tot ce am îndurat în ghetouri şi în lagărele de

exterminare din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, că atitudinile periculoase din anii ’20 şi ’30 ai secolului trecut îşi fac din nou simțită prezența. Holocaustul, cea mai îngrozitoare crimă din istoria omenirii, a avut loc cu mai puțin de optzeci de ani în urmă şi deja ni s-a şters din memorie? Sincer, lucrul acesta este absolut înfricoşător.

Am acum optzeci şi trei de ani, iar prin cartea aceasta încerc să imortalizez ceea ce s-a întâmplat şi să mă asigur că oamenii care au murit atunci nu vor fi uitați. Şi nici metodele folosite pentru a-i extermina.

Mulți oameni se întreabă dacă lumea în care trăim se aseamănă acum Europei din anii 1930, când nazismul şi fascismul erau în creştere în perioada premergătoare celui de-Al Doilea Război Mondial. Pe vremea aceea, antisemitismul a reprezentat politica oficială de stat a Germaniei lui Adolf Hitler. Este adevărat că niciun guvern din lumea de azi nu are o asemenea doctrină consfințită prin lege şi sprijinită de grosul populației. Totuşi, cunoaştem cu toții țări în care discriminarea este frecventă şi poate chiar tolerată.

Ura este în zilele noastre unul dintre fenomenele cu cea mai mare răspândire. Ura de orice fel, orientată în special către minorități. Oriunde te afli în lume, te implor, nu repeta istoria pe care eu am trăit-o.

Nu uita, Holocaustul a început la mai puțin de douăzeci de ani după ce Adolf Hitler a scris *Mein Kampf*, planul lui general de eradicare a evreilor. În epoca internetului la viteze uimitoare, schimbarea poate avea loc mult mai repede decât cu optzeci de ani în urmă. Trebuie să fim vigilenți în mod constant şi suficient de curajoşi, şi să vorbim răspicat.

Apropo de asta, tocmai când făceam ultimele retuşuri la această carte, preşedintele Vladimir Putin a ordonat trupelor

ruse să invadeze Ucraina învecinată, punând în acest fel în pericol şi pacea mondială. Imaginile îmi erau atât de familiare. Copiii şi adulții terorizați, distrugerea căminelor şi a familiilor, crimele de război, milioanele de oameni deportați, foametea, adăposturile antiaeriene şi gropile comune. Şi sper că, după aproape optzeci de ani de reflecție asupra lipsei de umanitate din timpul Holocaustului, Ucraina ne aduce aminte de importanța ajutării celor afectați de ravagiile războiului.

Citind mai departe, aş vrea să guşti, să simți şi să miroşi cum a fost să trăieşti Holocaustul când eşti doar un copil. Vreau să trăieşti în pielea mea şi a celor din familia mea, să te încalți cu pantofii noştri, deşi, când ne-a fost cel mai greu, nu mai aveam pantofi. Vreau să înțelegi dilemele cu care ne-am confruntat şi alegerile imposibile pe care a trebuit să le facem. Sper că te vei înfuria. Fiindcă dacă te înfurii mai este o şansă să-ți împărtăşeşti revolta, şi acest lucru face să crească şansele împiedicării unui nou genocid.

Rădăcinile mele sunt înfipte adânc în tradiția orală. Mă consider mai mult o naratoare şi o povestitoare decât o scriitoare şi de aceea am fost ajutată de prietenul meu, Malcolm Brabant. Se pricepe foarte bine la cuvinte şi la evocarea imaginilor.

Ne-am cunoscut în Polonia în ianuarie 2020, când lumea comemora a şaptezeci şi cincea aniversare a eliberării de la Auschwitz, care a avut loc în 27 ianuarie 1945.

Malcolm a fost jurnalist de război. A văzut cu ochii lui epurarea etnică din Bosnia-Herțegovina din anii ’90. Cunoaşte duhoarea genocidului. A fost la un pas de moarte şi a trecut prin experiențe dureroase care sunt diferite de ale mele. Ceea ce avem în comun noi doi este faptul că am supraviețuit.

S-a documentat în amănunt despre ocupația nazistă din Polonia şi a încercat să plaseze copilăria mea în contextul potrivit.

În timp ce lucram împreună la învierea sunetelor, mirosurilor şi gusturilor Holocaustului, am simțit cum îmi revin şuvoi amintirile îngropate. Uneori mă țineau trează întreaga noapte. Tot ce mi se întâmplase mie şi oamenilor din jurul meu se afundase undeva în văgăunile adânci ale subconştientului meu. Ca terapeut practicant trebuie să accept posibilitatea că vârsta şi timpul pot să-mi estompeze cele mai groaznice amintiri. Creierul şi corpul uman sunt instrumente extraordinare şi au mecanisme de supraviețuire pe care noi nu le putem înțelege pe deplin.

Unele detalii ale poveştii mele pot să nu se alinieze perfect cu alte povestiri despre Holocaust. După război, mama mi-a vorbit întruna despre ce ni s-a întâmplat, ca să se asigure că nu voi uita. Conversațiile pe care le reamintesc în această carte nu sunt citate exacte. Conținutul, tonul şi natura lor însă sunt o reprezentare sinceră a ceea ce s-a spus în acea vreme. Avem cu toții amintiri şi versiuni diferite asupra adevărului. Acesta este adevărul meu.

Nu cred că sufăr de vina supraviețuitorului, care este unul dintre elementele a ceea ce psihiatrii numesc „sindromul supraviețuitorului". Aceia care suferă de această afecțiune se autopedepsesc pentru că au supraviețuit, chiar dacă nu au nicio vină. Nu cred că şase milioane de evrei care au murit în timpul Holocaustului ar dori ca eu să mă simt vinovată.

În schimb, eu am ales să folosesc un nou termen – „evoluția supraviețuitorului" – cu ajutorul căruia pot să-mi construiesc în mod activ o viață plină de sens pe baza experiențelor mele, în onoarea celor care au murit în timpul

Holocaustului. Îmi voi aminti mereu de ei. Am canalizat trauma în ceea ce eu numesc „anularea planului lui Hitler”. A dorit să ne distrugă credința prin uciderea copiilor noştri. Mi-am petrecut cea mai mare parte din viața adultă făcând exact contrariul, asigurându-mă că familia mea este ancorată profund în cultura noastră. Cei opt nepoți ai mei stau mărturie continuității noastre. În cartea aceasta de memorii desemnez genocidul cu termenul de „Holocaust”, deşi cuvântul evreiesc pentru „catastrofă”, *Shoah*, este mult mai precis în descrierea acestei tragedii evreieşti fără seamăn.

Auschwitzul s-a întipărit adânc în ADN-ul meu. Aproape orice am făcut în viață după război, fiecare decizie pe care am luat-o, totul a fost modelat de experiențele mele din timpul Holocaustului.

Sunt o supraviețuitoare. Face parte din datoria mea de supraviețuitor să reprezint cei un milion şi jumătate de copii evrei ucişi de nazişti. Ei nu pot vorbi. Astfel că, mai presus de orice, trebuie să vorbesc în numele lor.

TOVA FRIEDMAN
Highland Park, New Jersey,
Aprilie 2022

CAPITOLUL 1.
FUGIND CA S**Ă** SC**ĂPĂ**M CU VIA**ŢĂ**

Auschwitz II – Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, 25 ianuarie 1945
Vârsta de şase ani

Nu ştiam ce să fac. Niciun copil din cazarmă nu ştia ce să facă. Zgomotul era înfricoşător. Nu mai auzisem niciodată aşa ceva. Atât de multe împuşcături. Salve şi focuri izolate. Un pistol şi o puşcă se aud diferit. Le-am văzut şi le-am auzit şi pe una, şi pe cealaltă de aproape. Puştile pocnesc, şi pistoalele bubuie înfundat. Rezultatul e acelaşi: oamenii se prăbuşesc şi sângerează. Uneori strigă. Alteori se întâmplă prea repede ca să mai poată scoate vreun sunet. Ca atunci când sunt împuşcaţi în gât sau în ceafă. Atunci oamenii doar horcăiau, şi hârâiau, şi gâlgâiau. Asta era cel mai urât. Gâlgâitul. Urechile mele nu-l îndurau. Voiam ca gâlgâitul să se oprească. Pentru ei şi pentru mine. Undeva afară din cazarmă se auzeau plesnituri, şi bubuieli, şi ra-ta-ta, ra-ta-ta. Sunetele rapide erau de la mitraliere. Le văzusem în acţiune şi pe ele. Ştiam ce distrugeri produc şi mă îngrozeau.

Geamurile zăngăneau în ramele care se întindeau pe toată lungimea fiecărui perete, cam trei până la patru metri şi jumătate deasupra capului meu. De obicei geamul zăngănea din cauza vântului. Acum nu era aşa. Era ca o furtună, dar fără fulgere. Ceva ce părea un tunet se auzea din depărtare. Deşi pereţii din lemn atenuau zgomotul de afară, părea că toţi oamenii din cazărmi se tânguiau sau ţipau în acelaşi timp. Toţi câinii din lagăr mârâiau şi lătrau cu mai multă furie decât de obicei. Câinii ăia. Câinii ăia înfricoşători şi cruzi.

Îi puteam auzi pe gardienii nemți cum urlă cât îi ținea gura. Limbajul lor gutural mă dezgusta. Mă cuprindea frica de fiecare dată când nemții deschideau gura.

Nu auzisem niciodată o limbă germană vorbită blând. Era mereu aspră, nepământeană şi mai întotdeauna era însoțită de violență. Multele cuvinte ce se formau în adâncul gâtului lor erupeau, mârâite, scuipate şi şuierate. La fel ca gardul de sârmă ghimpată electrificat care ne ținea prizonieri şi care uneori îi electrocuta pe aceia dintre noi care reuşeau să moară cum hotărau ei, şi nu cum voiau naziştii. Mulți prizonieri erau împuşcați înainte să ajungă la gard.

Vocile nemțeşti păreau mai furioase decât de obicei. Oare aşa suna sfârşitul lumii? Războiul era acum mai aproape decât oricând. De data aceasta, cel puțin, era un război cu soldați care se luptau unii cu alții. Nu era războiul pe care îl trăisem, în care brutele bine hrănite în uniforme gri şi negre călcau în picioare femei şi bătrâni înfometați, şi pe urmă îi împuşcau în spate sau în cap şi în care copiii erau trimişi în camerele de gazare şi zburau în sus pe coşuri sub forma unor fulgi mici şi carbonizați.

Nu puteam să spun ce se afla dincolo de tensiunea care se scurgea prin pereții din scândură. Am privit sus spre ferestrele cele lungi. Văzut din unghiul acela ascuțit, prin crăpăturile de sticlă de deasupra, cerul părea straniu. Sigur, era mohorât fiindcă era în toiul iernii. Dar părea mai întunecat decât ar fi trebuit. Era fum în aer? Şi pe jos cădeau particule? Nu erau particulele obişnuite. Păreau mai mari. Era foc, afară? Şi flăcările se apropiau? Ar fi fost nevoie de o singură scânteie, şi cazarma noastră s-ar fi transformat într-un rug funerar. Aveam noduri în stomac. Şi mă simțeam mai încolțită decât oricând.

Am făcut ce făceam de obicei când aveam nevoie de alinare. M-am urcat pe zidul de cărămizi roşii care se întindea de-a lungul cazărmii. Cărămizile erau la un metru deasupra solului. Erau ca un separator între rândurile de paturi triplu etajate aflate de o parte şi de alta şi absorbeau căldura vetrei din mijlocul încăperii. Deşi focul stătea să se stingă, mai era puţină căldură în cărămizi. M-am aşezat pe vine, mişcându-mi degetele de la picioare pe ele, ca să profit de ultima urmă de alinare.

Erau atât de mulţi copii în sectorul meu, că nu puteam să-i număr. Patruzeci, cincizeci, şaizeci, poate. Cei mai în vârstă erau adolescenţi. Eu eram printre cei mai mici. Aveam cu toţii feţele murdare şi ochii înfundaţi în orbite de nesomn şi înfometare. Eram îmbrăcaţi mai mult în zdrenţe care atârnau pe oasele noastre. Unii copii purtau uniforme cu dungi.

Niciunul dintre noi nu ştia ce se întâmplă. Nu avusese loc apelul de dimineaţă. Cifrele de pe braţul meu stâng au început brusc să mă mănânce. De când fusese scrijelit numărul în carnea mea le ignorasem: A-27633. Identitatea pe care mi-o impuseseră naziştii. În dimineaţa aceea nu-l auzisem strigat. Rutina noastră se întrerupsese. Se întâmpla ceva cu adevărat straniu.

Nu fuseserăm hrăniţi şi ne era o foame de lup. În mod normal ne-am fi aliniat pentru o coajă de pâine şi un bol de terci călduţ, care, dacă eram norocoşi, putea conţine urme de legume greu de recunoscut. Ne ghiorţăiau tuturor burţile de foame.

Cât am fost lăsaţi aşa în voia sorţii? Nu aveam cum să măsor timpul, în afara luminii dimineţii care ridica umbrele din cazarmă şi apoi, mai târziu, după coborârea umbrelor. Nu mai era mult înainte ca soarele, pe unde s-o fi aflat, să

coboare sub nivelul ferestrelor şi să ne cufunde pe toți din nou într-un întuneric absolut.

În jurul paturilor supraetajate se auzeau copii tuşind, trăgându-şi nasul şi scâncind. În ciuda temperaturii arctice, sectorul puțea de la păturile udate de urină sau de la fecalele din oalele de noapte care se revărsau. Unii copii se smiorcăiau sau încercau să-şi stăpânească lacrimile. Plânsul era contagios. Ne făcea pe toți să ne simțim groaznic. Odată ce începeai să plângi, te simțeai şi mai trist decât înainte. Începeai să te gândeşti cât de îngrozitoare era viața când alergai să scapi cu viață şi nu te puteai opri. Nu m-am lăsat copleşită. Nu am plâns niciodată. Deşi îmi venea să hohotesc, am strâns din dinți şi am mers mai departe.

Mama m-a învățat să nu plâng niciodată, oricât de slăbită sau de înfricoşată aş fi fost. Pentru cineva atât de tânăr, sunt mândră să declar că aveam o voință de fier.

— Unde a dispărut *Blokälteste*?

— Nu am văzut-o azi.

— Nu am văzut-o de ieri.

— Nu-i aici. Hai să mergem afară!

— Nu, nu trebuie să mergem afară.

— Dacă ne prinde, o să ne bată şi ne va raporta la nemți.

Blokälteste era responsabila, sau supraveghetoarea de sector, care executa ordinele nemților. La fel ca noi, era evreică. Nemții o recompensau cu mai multă hrană şi un loc doar al ei. Avea un apetit zdravăn. Credeam că e solidă. Dar, în fond, unui copil orice i se pare mare. Drept răsplată că le făcea munca murdară naziştilor, avea voie să se întindă cât voia şi să doarmă liniştită fără ca să-i fie furată pătura sau să fie împunsă în spate cu genunchii sau coatele.

Deşi supraveghetoarea de sector folosea frica pentru a ne controla, prezența ei transmitea un soi de *Ordnung muss sein* („Trebuie să fie ordine”), aşa cum repetau mereu nemții. Nu mă feresc să spun că-mi era frică de această femeie. Dar fără ea era haos. Şi, cel mai rău din toate, nu mai era hrană.

În mod normal toate cazarmele erau închise şi încuiate. *Blokälteste* probabil că se grăbise atât de tare să plece, oricând s-ar fi întâmplat asta, că nu-i mai păsase să ne numere sau să încuie uşa. Eram tentată să privesc afară, dar zgomotul era prea îngrozitor. Nici unul dintre copii nu îndrăznea să treacă pragul. Era ca şi cum un câmp de forță ne reținea. Fuseserăm condiționați să ascultăm comenzile şi nu ne mai puteam mişca fără ele.

Deodată s-a deschis uşa. Am tresărit toate. A intrat o femeie pe care nu o cunoşteam. Arăta groaznic. Trăsăturile ei erau deformate de malnutriție. Fața ei era doar un craniu acoperit de piele subțire ca pergamentul. Ochii ei se scufundaseră în orbite. Dar corpul ei era umflat. Înfometarea producea acest efect. Carnea se umfla. Smocuri de păr închis la culoare răsăreau din spatele unei bucăți de stofă, transformată într-un batic în încercarea eşuată de a păcăli frigul.

Femeia se uita la mine.

— Tola! a strigat ea. Ce bine că te-am găsit!

I se citea uşurarea pe chip. Muşchii încordați ai obrajilor i s-au relaxat, şi ochii îi străluceau. Glasul era stins, dar familiar. La fel ca ochii ei verzi şi trişti şi zâmbetul abia vizibil. M-am ridicat în picioare pe cărămizi, tulburată. Semăna mai mult a sperietoare de ciori decât a om. Vocea ei era a mamei, dar chiar era ea?

Şi ce căuta ea în cazarma mea? Ar fi trebuit să fie în secția femeilor. Mă luaseră de lângă ea cu cinci luni în urmă, în

toiul verii, după ce m-am îmbolnăvit. Îi auzisem vocea prin apropiere când ne duceam la camera de gazare, şi apoi ne întorceam. Dar nu o văzusem. De fapt, nu văzusem faţa mamei de atât de mult timp, încât uitasem cum arată. Mă obişnuisem să nu mai am nici mamă, nici tată.

Uitasem că mai aveam pe cineva pe lume. Credeam că sunt singură. Dar poate că acum nu mai eram? Mă simţeam tulburată. Femeia mi-a observat şovăiala.

— Tola, sunt eu, mama ta! a spus ea cu un zâmbet larg.

Nu-mi venea să cred. „Chiar e mama?" mă întrebam. Am sărit jos de pe cărămizi şi am alergat la ea. Simţeam cum mi se lăţeşte pe faţă un zâmbet până la urechi. Era prima oară când simţeam că sunt fericită după luni întregi.

Mama s-a lăsat pe vine, mi-a luat capul în mâini şi m-a privit drept în ochi. Apoi m-a înlănţuit cu braţele şi m-a sărutat. Am strâns-o şi eu cu toată puterea de care eram în stare. Mirosea a mama. Era cu adevărat mama mea cea frumoasă. Prizonier A-27791. Mama mea.

— Ascultă-mă, Tola! Strâng oamenii şi-i trimit să meargă pe jos în Germania. Până în Germania, care e departe de tot. Uită-te la mine! O să fiu împuşcată. O să mor. Nu pot merge pe jos. Uită-te la picioare mele.

Mi-a arătat în jos, spre ele. Mama nu purta pantofi. Picioarele ei erau înfăşurate în zdrenţe. Arătau de parcă fuseseră bandajate în grabă. Părţile inferioare ale bandajului erau îmbibate, şi umezeala se ducea în sus. Roşii şi iritate de la frig, gambele şi gleznele mamei erau umflate, un semn clar de înfometare. Lagărul era plin de sperietori de ciori şi de schelete.

— Poate că tu vei reuşi. Poate vei supravieţui marşului. Dar asta nu e o lume pentru copii. Nu vreau să supravieţuieşti

singură. Aşa că hai să ne ascundem. Există o şansă să supravieţuim împreună. Şi dacă vom muri, vom muri aici împreună. Vii cu mine?

— Da, mamă. Da, vin, am răspuns.

Încă de când m-am născut am locuit într-o lume unde faptul că erai evreu însemna că eşti sortit morţii. Era perfect normal să ţi se ceară să mori. Toţi copiii evrei mureau. Iar eu făceam întotdeauna ce-mi spunea mama. Mama îmi spunea mereu adevărul. Aveam încredere în mama. Nu aveam încredere în nimeni altcineva. Mama îmi spunea adevărul, deoarece cunoaşterea adevărului îmi putea salva viaţa. Asta îmi spunea mama. Şi o repeta. În ghetou. În lagărul de muncă. În vagonul de vite. Şi înainte să fim despărţite în lagărul de concentrare.

Deşi vorbise despre cum aveam să murim împreună, mama mi-a ridicat moralul, pentru că spusese că avem o şansă să trăim dacă-i urmam instrucţiunile. Era, ca întotdeauna, sinceră. Alţi părinţi încercaseră să ascundă adevărul în asemenea situaţii. Nu şi mama. Ea considera că informaţia îmi dădea putere şi putea să-mi salveze viaţa.

Fusesem singură luni de-a rândul. Nu avusesem pe nimeni care să mă protejeze. Crezusem tot timpul că voi muri singură. Orice ar fi fost moartea asta. Dar acum aveam pe cineva care să-mi poarte de grijă. Aveam să fac orice îmi cerea mama. M-a cuprins un val de uşurare acum, că realizam că nu mai sunt singură.

Mama n-a mai zis nimic. M-a luat de mână şi m-a scos afară din cazarmă. Am simţit imediat mirosul de ars. Şi am auzit zgomotul de lemn trosnind. Şuierând. Era oare un foc de lemne uriaş? Mai mult decât orice, eram disperată să simt orice fel de căldură, ca să-mi dezgheţ corpul. Dar apoi mama m-a strâns de mână şi am uitat de frig. Cerul era plin de

fum. Focul era aproape. Era puternic şi mă neliniştea. Fumul de lemn era amestecat cu alte mirosuri. Ceva uleios. Genul de chestie neagră pe care o pun pe drumuri şi pe acoperişuri. Şi mai era şi altceva. Mirosul putred de gunoi ars. Tone de gunoi.

Mama întorcea capul la stânga şi la dreapta iar şi iar, asigurându-se că nu e niciun pericol. Mergeam repede de mână prin zăpadă, în tăcere. Părea că ştie unde merge. Ştiam că trebuie să fiu cât de cuminte puteam. Dacă făceai vreun zgomot, puteai muri. Nici nu era nevoie ca mama să-mi mai spună ceva. Hotărârea ei mi se transmisese şi mie. Eram electrizată de sentimentul aventurii. Ghiorăielile de foame dispăruseră. Dragostea mamei mă făcuse să mă simt în siguranță şi protejată. Zdrențele din picioarele ei lipăiau la fiecare pas. Nici n-am simțit că zăpada îmi intrase prin pantofii mei albi cu şiret şi îmi udase picioarele mele goale. Simțeam doar căldura mâinii mamei şi iubirea ei, care se strecura în miezul ființei mele.

Nu-mi puteam crede ochilor. Pentru prima oară nu vedeam trupe SS sau pe slugile lor germane care să ne blocheze trecerea. Vedeam în treacăt, în timp ce traversam intervalele dintre clădiri, în depărtare, imagini de soldați în uniforme cenuşii, care strângeau prizonierii şi-i pregăteau pentru marşul spre Germania. Naziştii păreau să înjure şi să urle, dându-le ordine.

Eram cu aproape exact un an mai în vârstă decât războiul. Nu cunoscusem niciodată libertatea. Supraviețuirea mea depindea de capacitatea mea de a judeca starea de spirit a răpitorilor mei. În ciuda brutalității lor, ştiam că, în mod normal, germanii erau teribil de calmi. În această dimineață fuseseră la limita isteriei şi trăgeau fără somație asupra nenorociților care erau prea lenți să se supună.

Nici nu tresăream în faţa crimei. Fusesem martoră la moartea violentă de când mă ştiam. Învăţasem să-mi reprim emoţiile. Ceea ce mă speria erau ciobăneştii germani şi fălcile lor sălbatice şi băloase. Smucindu-se în lesele stăpânilor lor, acei câini îngrozitori erau mai mari decât mine. Când mama şi cu mine ajunseserăm la peron şi coborâserăm din vagonul de vite, în vară, văzuserăm câinii fugărind oamenii de-a lungul căii ferate, în direcţia coşurilor şi a fumului.

Nu am privit niciodată în ochii SS-iştilor, ai membrilor *Schutzstaffel*-ului, corpul militar de elită al lui Hitler, care era format din cei mai fanatici nazişti ai Reichului. Reuşisem să evit furia lor timp de mai bine de jumătate de an. Mama mă învăţase ce trebuie: „Ori de câte ori treci pe lângă un neamţ, întotdeauna să te uiţi în jos sau să te uiţi în altă parte. Nu-l fixa cu privirea. Nu-i privi niciodată în ochi. Ei urăsc asta. Îi enervează şi se răzbună. S-ar putea chiar să te ucidă.”

Le-am văzut pantalonii negri de călărie; cizmele negre, elegante şi foarte lustruite – acele cizme SS care ajungeau până la genunchi. Am văzut bastoanele lor, pumnalele care le atârnau de curele, simbolurile cu capul de mort şi degetele de pe trăgaci. M-am uitat la ei până la umeri şi până la epoleţi. Aş fi putut vedea o Cruce de Fier pe piept sau agăţată la gâtul. Am crezut că aceasta era uniforma purtată de toţi bărbaţii neevrei de pe pământ. Dar nu m-am uitat niciodată la feţele lor. I-am privit drept în ochi totuşi pe câini. Şi aceştia s-au uitat la mine. Băleau, mârâiau, hârâiau şi îşi încordau tendoanele de la gât. Câinii voiau să-şi înfigă dinţii în carnea mea şi să mă sfâşie în bucăţi.

Mama m-a prins de mână şi s-a asigurat că rămânem aproape de clădirile joase din lemn. Ne aflam în partea de nord-vest a lagărului de exterminare, mai bine cunoscut sub

numele de Birkenau, care era parte oficială a complexului Auschwitz. Pe partea dreaptă, ne ascundeau clădirile care cuprindeau infirmeria bărbaților. Pe partea stângă erau rânduri peste rânduri de cazărmi care îi separau pe prizonieri de poarta de intrare a lagărului – Poarta Morții –, unde aceştia se adunau pentru exod. Pe furiş, atât cât se putea, mama m-a condus spre sud. Ne-am îndreptat spre linia de cale ferată care ne adusese la Birkenau cu şase luni în urmă.

Motoarele camioanelor bâzâiau în depărtare, unele plecau, altele încă staționând. Comenzile strigate în portavoce se întreceau pentru atenție. O dată sau de două ori mama m-a tras la adăpostul unei clădiri şi ne-am ghemuit cât de jos am putut. Căutam cu disperare să fim invizibile. Deşi ne aflam la o oarecare distanță de turnurile de pază de pe gardul perimetral, ştiam că, dacă gărzile ne-ar fi văzut, ar fi deschis focul sau ar fi alertat soldații de jos. Iar dacă am fi fost prinse, ar fi trebuit să intrăm în rând. Înconjurate de bărbați şi de câini. Neputând scăpa de marşul despre care mama spunea că o va ucide.

Când puteam, ne ascundeam în umbre şi speram să avem noroc. Numărul mare de cazărmi înghesuite ne-a ajutat să ne ferim. Dar, mai mult decât orice, am fost ajutate de panica nemților. Veneau ruşii. Nu erau departe. Ruşii răzbunători. Naziştii erau atât de grăbiți să fugă, încât nu au observat că prizonierii A-27791 şi A-27633, fata cu pantofii albi cu şireturi, încercau să fugă.

Un val de adrenalină îmi ascuțise simțurile. Urechile şi nasul îmi spuneau aproape la fel de multe ca ochii. Ceea ce lipsea era duhoarea care se simțea în lagăr încă de când am ajuns. Acea duhoare dezgustătoare şi persistentă. Sulfurosul *shtinkt*, ca mirosul de ouă stricate, mirosul de păr ars amestecat cu carne friptă care îți pătrundea în nări,

fixându-se pe terminațiile nervoase. Şi în memorie. Pentru prima dată, nu mai aveam gustul acela îngreţoşător în gură.

Ziua aceea fusese mult mai zgomotoasă decât cea de dinainte, când fusesem afară, de una singură, pentru câteva minute. Fusesem intrigată de liniştea de la cealaltă cazarmă a copiilor, două clădiri mai jos în rând cu noi. Era o linişte stranie, aşa că aruncasem o privire înăuntru, în ciuda riscului de a-l supăra pe supraveghetorul de sector. Dar nu am fost certată. Clădirea era goală. Copiii dispăruseră pur şi simplu.

În timp ce mă agățam de mâna mamei, mi-am dat seama că nu mai puteam ignora frigul. Mi-aş fi dorit să am nişte mănuşi. Văzusem o pereche de mănuşi ataşate cu o sfoară de haina unei fete în cazarma de alături. Degetele îmi înghețaseră. Chiar aveam nevoie să mai scap de frig.

Era normal să-ți însuşeşti tot ceea ce găseai. Era o parte esențială a supraviețuirii în acest loc. Nu era acelaşi lucru cu furtul. Dar eu nu am luat mănuşile. De îndată ce am putut vorbi şi înțelege, am fost învățată să fiu cinstită şi bună. Fata căreia îi aparțineau ar putea avea nevoie de ele, dacă s-ar întoarce; deşi ştiam în sinea mea că nu se va întoarce. Totuşi, nu voiam să profit de moartea ei. Şi aşa, am lăsat mănuşile atârnând acolo.

După vreo zece minute, am ajuns la clădirea pe care o căuta mama. Ea m-a tras înăuntru. Clădirea adăpostea infirmeria pentru femei, deşi existau foarte puține echipamente medicale. Era doar o etapă de trecere între viață şi moarte. Zeci de paturi erau ocupate de prizoniere moarte şi muribunde. În graba lor, germanii le abandonaseră. Încăperea răsuna de gemete şi de plânsete de femei.

Mama trecea pe la fiecare pat, scuturând siluetele de sub pături. Uneori, câte o femeie tresărea. Acolo unde existau

semne de viață, mama mergea mai departe. Nu-mi puteam da seama ce făcea, şi eram prea speriată să întreb. Mama verifica fiecare pat, punând dosul palmei pe cadavre.

— Ăsta e rece, a spus, reluându-şi căutarea.

Şi în sfârşit am înțeles ce căuta. A băgat mâna pe sub o altă pătură şi a atins un alt cadavru. Acesta nu se mai mişcase. Dar era cald încă. Femeia abia îşi dăduse duhul.

— Tola, ascultă-mă, spuse mama. Trebuie să faci tot ce-ți spun. Dacă nu faci aşa, rişti să fii ucisă.

— Da, mamă.

— Scoate-ți pantofii şi urcă-te în pat.

Mi-am desfăcut şireturile albe cât de repede am putut. Patul era mai înalt decât patul în care dormeam de obicei şi aveam nevoie de ajutor ca să mă urc pe cadru.

— Treci sub pătura asta, acoperă-te şi întinde-te cu fața spre podea. Tu te vei întinde lângă femeie, iar eu te voi acoperi astfel încât să nu se vadă nimic. Nici picioarele, nici capul tău. Trebuie să stai întinsă aici foarte liniştită. Să nu scoți niciun cuvânt. Nu contează ce se va întâmpla, indiferent ce vei auzi. Ai înțeles? O să fiu singura persoană care te va descoperi, nimeni altcineva.

S-a aplecat mai aproape.

— Trebuie să respiri cu fața în jos. Rămâi acolo şi să nu te mişti. Să nu te mişti. Rămâi acolo până vin să te iau. Ai înțeles?

— Sigur, mamă.

Cuvântul mamei era lege. Neascultarea ei putea fi fatală.

Partenera mea de pat să tot fi avut în jur de douăzeci de ani. Nu era diferită cu nimic de sutele de cadavre pe care le

văzusem. Saci de oase contorsionate, colțuroase, ținute laolaltă doar de piele. Cranii cu guri împietrite în țipete mute. Femeia moartă era drăguță. Şi cu siguranță mai tânără decât mama.

— Pune-ți brațele în jurul ei, mi-a poruncit mama.

Mi-a aranjat capul sub subsuoara cadavrului şi ne-a lipit picioarele unele de altele. Apoi a tras pătura în sus, astfel încât să se vadă doar capul femeii moarte.

— Acum eu plec, Tola, a spus ea. Trebuie să mă duc să mă ascund şi eu. Dar nu voi fi prea departe. O să mă întorc să te iau. Orice ai auzi, nu te mişca până nu mă întorc. Sub nicio formă. Promiți?

— Da, mamă. Promit.

Am făcut exact cum mi-a spus mama. Abia dacă am tresărit. Nu mi-a fost frică de cadavru. De ce mi-ar fi fost frică? Femeia cea frumoasă era moartă şi nu mă putea răni. Era o prietenă care putea să-mi salveze viața. Protectoarea mea. Aşa că am urmat instrucțiunile mamei, am îmbrățişat-o pe moartă şi am aşteptat.

La început, cadavrul era cald. Am fost recunoscătoare pentru asta. Am început să-mi simt picioarele din nou, după ce mersesem prin zăpadă. Dar, încet-încet, cadavrul a devenit mai rece. Am rămas întinsă acolo ascultând, respirând superficial şi aşteptând. Mă întrebam de ce a murit femeia cea frumoasă. Am presupus că din cauza foamei.

Am stat acolo extraordinar de calmă. Un straniu sentiment de pace a pus stăpânire pe mine... M-am relaxat şi am început să vizualizez o păpuşă cu fața verde. Nu o păpuşă întreagă. Doar capul. Îl văzusem ieşind din noroi în timp ce alergam. Nu ştiusem dacă trupul şi capul se despărțiseră,

sau dacă trupul era încă ataşat de cap sub noroi. Am vrut să ridic capul păpuşii de jos. Dar nu era timp de opriri.

Păpuşa avea ochi prietenoşi şi o gură blândă. Voiam capul acela de păpuşă. Nu aveam nicio jucărie aici în lagăr. Nu voiam să mă joc. Nu ştiam ce înseamnă să mă joc. Viața era doar supraviețuire. Dar îmi doream capul păpuşii ca să vorbesc cu el şi să-mi țină companie. Ce ochi frumoşi avea.

Am început să simt pleoapele grele. Mă simțeam în siguranță. Mama era în apropiere.

Adrenalina de la aventura noastră în aer liber mă părăsea.

Apoi am auzit cizmele.

CAPITOLUL 2.
DINCOLO DE FAŢA DE MASĂ

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 1941
Vârsta de doi şi trei ani

Domeniul meu se întindea pe sub toată masa din bucătărie.

Granițele erau definite de marginile zdrențuite ale unei pânze ieftine întinse peste piesa de mobilier care era inima casei noastre supraaglomerate din ghetou. Dincolo de fața de masă se afla lumea adulților – şi a războiului disproporționat dintre persecutorii nazişti şi evreii asupriți. Când mă aflam în tărâmul meu personal, vedeam doar arareori fețele adulților – din perspectiva mea, universul exterior exista doar de la genunchi în jos. Dar îi auzeam vorbind şi mă străduiam mereu să aflu cărei perechi de picioare îi aparținea fiecare glas. Auzeam frânturi de conversații. Şi cuvinte-cheie repetate la nesfârşit, cu un amestec de teamă, furie şi venin.

Cuvinte care mi-au rămas în minte:

Gestapo

SS

Aktion[2]

Rații

Margarină

Hitler

A căzut mort pe stradă

Foamete

Palestina

Judenrat[3]

Ghetou

---

[2] „Acțiune!” (germ., în original) (n. tr.).

[3] Consiliu ce reprezenta comunitatea evreiască, mai ales în teritoriul ocupat de Germania în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial (n. tr.).

Kropfitsch[4]

Altul

Bietul copil

Ceafa

Bieții părinți

Nu existau niciodată veşti bune în afara feței de masă. Viața era o litanie a catastrofelor, a dispariților de persoane, a masacrelor şi a luptei constante pentru a găsi hrană.

Ca să nu mai vorbim de împuşcături şi de țipetele de la fereastră.

Când veştile erau deosebit de proaste, şopteau. Încercau să mă împiedice să aud. Ştiam că era foarte rău când se auzea o respirație adâncă şi sunetul unei mâini încleştate peste o gură, dincolo de fața de masă, pentru a opri un strigăt. Urechile erau sistemul meu de avertizare timpurie. Recunoşteam cât de uşor sau de grăbit mergeau oamenii. Îmi dădeam seama când o pereche de pantofi sau cizme noi intrau în apartament. Uneori erau prietenoşi. Dar, când auzeam cizme grele, ştiam că problemele erau iminente.

Sub masă era sanctuarul meu. Acolo stăteam şi vorbeam cu păpuşa mea.

— Ți-e foame, *bubale*[5]? întrebam. Eu sunt lihnită. Probabil că şi tu. Dar nu-ți face griji, mama e în bucătărie şi găteşte supă din coajă de cartofi... Poftim! Mănânc-o. Fii fată cuminte, *bubale*! E gustoasă, nu-i aşa? Mmmmmm!

---

[4] Nume de familie de origine slavă (n. tr.).

[5] Cuvântul idiş bubbeleh este un apelativ afectuos (asemănător cu „iubito”), adresat în special bebeluşilor sau copiilor mici (n. tr.).

Minunat! Hai, mănâncă-ți supa, *bubale*! O să-ți placă. Îmi pare rău că nu avem pâine astăzi. Nu plânge, te rog!

Din când în când ieşeam deasupra feței de masă şi mă duceam şi mă cocoțam pe genunchii tatălui meu, Machel, sau mă cuibăream în poala mamei mele, Reizel. Ori de câte ori unchiul James[6] venea în vizită în primele zile ale ghetoului, când era mai uşor să te deplasezi, mă aşezam pe genunchiul lui şi îi răsuceam sprâncenele stufoase. Dar de obicei stăteam sub masă pentru că nu aveam loc pe scaun. În apartamentul cu patru camere nu era suficient spațiu şi nu era destulă mobilă pentru toți.

Nu eram singura familie care locuia în apartamentul nr. 5 de pe strada Krzyżowa nr. 24, din Tomaszów Mazowiecki. Evreii erau forțați să împartă locuințe înghesuite. În multe apartamente, în loc de cinci sau şase persoane, erau poate douăzeci. În alte apartamente, acest număr putea creşte până la şaizeci sau şaptezeci. O singură baie trebuia să deservească poate treizeci sau patruzeci de persoane. Trebuia să mănânc şi să dorm sub masă, pentru că era atât de puțin spațiu.

Unii oameni dormeau pe podea. Părinții mei se înghesuiau împreună într-un singur pat. Dacă mă trezeam şi mă speriam, mă duceam la ei în mijlocul nopții.

Dacă erai norocos, locuiai împreună cu prieteni sau cu rude. Dacă nu, erai obligat să coabitezi cu străini pe care nu-i puteai suporta. Nu-mi amintesc cu exactitate câte persoane trăiau acolo sau cine erau. Situația era atât de fluidă, încât apartamentul era mereu ca o uşă rotativă de refugiați. Într-o zi, un întreg grup de fețe familiare dispărea.

---

[6] Am păstrat grafia numelor ca în original, pentru înlesnirea lecturii şi neavând la dispoziție alte surse care să ateste grafia originară (n. red.).

Dispariția acestora era însoțită de şoapte agitate, venite de dincolo de fața de masă. Nu dura mult până când erau înlocuite de altele. Poate chiar de şi mai mulți oameni. Atmosfera din interiorul apartamentului se schimba. Şi nu în bine. Puteam simți asta de sub masă.

Eram înghesuiți ca nişte şoareci acolo.

Naziştii au creat ghetoul Tomaszów Mazowiecki în decembrie 1940. Evreilor le-a fost interzis accesul în restul oraşului Tomaszów Mazowiecki, un oraş industrial din centrul Poloniei, situat la 110 kilometri sud-vest de capitala Varşovia. Li s-a cerut să se identifice ca evrei prin purtarea unei brasarde albe împodobite cu steaua albastră a lui David. Nerespectarea acestei reguli era pedepsită cu moartea.

Germanii au întrerupt alimentarea cu energie electrică, ca una dintre primele lor măsuri de restricții. Privarea de o componentă-cheie a vieții moderne era o nouă lovitură mortală. Nu exista nici vreun sistem de canalizare. Ni se ordonase să mascăm ferestrele care dădeau spre cartierele ariene cu draperii sau paravane. Sentimentul de izolare şi segregare față de lumea exterioară era întărit cu fiecare nouă restricție. Nu numai că nu mai trebuia să ne uităm la vecinii noştri polonezi, dar ne era refuzată şi lumina soarelui, deoarece eram împinşi înapoi către Evul Mediu întunecat. Polonezilor li se ordonase să acopere ferestrele care dădeau spre ghetou, ca să nu vadă ce se întâmplă şi ca să nu informeze lumea exterioară. Să nu uităm că un număr semnificativ de polonezi din Tomaszów erau antisemiți. Este posibil ca unii dintre ei să se fi bucurat de suferința noastră. Cel puțin perdelele îi privau acum de această plăcere.

Inițial, mama, tata şi cu mine locuiserăm la bunicii mei, în Piața Kościuszko, care, înainte de război, fusese o zonă relativ elegantă din inima cartierului comercial al oraşului. La început, ghetoul avea trei sectoare şi oamenii se puteau muta dintr-unul în altul, deşi li se interzisese să părăsească ghetoul fără un permis special. Douăsprezece luni mai târziu, nemții i-au forțat pe evreii din două sectoare ale ghetoului să se mute în al treilea, mult mai mic. Acesta avea un perimetru pe care îl puteau controla mult mai uşor. Sentimentul de claustrofobie se adâncise.

Fuseserăm dați afară din casa noastră din Piața Kościuszko şi ne simțiserăm mai mult decât recunoscători atunci când o altă familie pe care o cunoşteam dinainte ne primise în casa de pe strada Krzyżowa nr. 24.

În timpul celor trei ani şi jumătate în care am trăit în spatele zidurilor ghetoului – dacă „trăit" este cuvântul potrivit – rareori am respirat aer curat.

Mi-am petrecut aproape tot timpul înăuntru, pentru simplul motiv că era prea periculos să stau afară. Aerul meu mirosea a coji de cartof fierte. Nici măcar a varză fiartă.

Până în 1941, peste 15.300 de evrei au fost înghesuiți în ghetou. Comunitatea de dinainte de război a crescut cu cei peste 3.500 de refugiați din *shtetl*-urile[7] sau oraşele mici din vecinătate. Ghetoul a fost îngrozitor de suprapopulat. Condițiile erau insalubre.

Apartamentele erau pepiniere pentru diverse boli. În ultima jumătate a acelui an, o epidemie de tifos a făcut ravagii în ghetou. Mulți dintre medicii comunității au fost ucişi, iar cei care au supraviețuit au încercat din răsputeri să

[7] Orăşel sau sat evreiesc din Europa Centrală şi de Est (n. tr.).

stăpânească epidemia. Nemții au transferat șase sute de evrei din Tomaszów Mazowiecki în alte ghetouri din orașele din apropiere, în încercarea de a limita răspândirea infecției. Acei oameni au fost efectiv expulzați din Tomaszów și au fost avertizați să nu se mai întoarcă. Treizeci și trei de evrei au sfidat ordinul, au reușit să ajungă înapoi în Tomaszów și au fost executați.

Uneori, când ieșeam de sub masă, mă uitam pe fereastră și vedeam șiruri de nemți cu cască de oțel, mărșăluind cu puștile pe umeri. Cizmele lor solide, înalte până la genunchi, loveau la unison pavajul, creând un sunet care emana forță și o putere supraomenească, de neînvins. Vibrațiile străbăteau clădirea noastră și-mi ajungeau în stomac. Apoi mă ascundeam din nou sub fața de masă.

În mintea mea de copil, priveam masa ca pe un refugiu sigur, deși, în realitate, era o celulă. O închisoare în interiorul unei închisori. Indiferent de vârstă, eram cu toții deținuți. Iar pereții închisorii noastre se apropiau din ce în ce mai mult. Cu fiecare etapă erau eliminați evrei. Nemții băgau înăuntru tot mai mulți prizonieri, presându-ne pe fiecare dintre noi, fizic și psihologic, până la limitele rezistenței umane. Și dincolo de ele.

În orașele din Polonia și din toate teritoriile cucerite de naziști, evreii erau forțați să intre în ghetouri, care erau închisori și ghetouri doar cu numele. Ghetourile au fost prima etapă a planului general al naziștilor de eradicare a rasei evreiești. Cel mai cunoscut este cel din Varșovia, un oraș în interiorul unui oraș, unde 420.000 de evrei au fost încarcerați și înfometați în spatele unor ziduri înalte și a sârmei ghimpate. Un sfert de milion dintre ei au fost adunați în ghetou în vara anului 1942 și gazați. Ghetoul din Varșovia este sinonim cu rezistența și curajul, datorită revoltei din primăvara anului 1943, când 700 de luptători

evrei prost echipați au rezistat trupelor germane timp de aproape o lună. Dar Varşovia nu a fost singurul oraş în care a existat un astfel de loc.

Aveam doi ani şi trei luni când eu şi părinții mei am intrat în ghetoul din Tomaszów Mazowiecki. Nu am avut de ales. Rezistența era inutilă. Nu răspundeai atunci când îşi îndrepta tunurile asupra ta cea mai brutală maşinărie militară pe care o văzuse vreodată lumea.

Totuşi, când aveam aproape trei ani şi jumătate, mi-am manifestat spiritul înnăscut de rezistență. Se întâmpla în ianuarie 1941, când germanii au început ceea ce ei au numit „*Aktion* Blana". Au ordonat locuitorilor ghetoului să predea hainele de blană pentru a putea fi trimise în Germania ca să-i îmbrace pe oamenii de pe frontul de acasă. A fost o parte dintr-un efort sistematic de a ne deposeda de obiectele noastre de valoare. Înainte de asta, răscoliseră ghetoul cerându-le oamenilor să predea bijuteriile.

Apartamentul nostru a fost percheziționat de huligani în uniformă. Mama nu avea nicio blană. Dar eu aveam. Era o haină frumoasă de blană albă cu glugă cu şireturi având ciucuri de blană la capăt. Eram atât de mândră de hăinuța aceea. Era preferata mea şi era atât de călduroasă. Deşi nu prea apucam să o port, pentru că mergeam foarte rar afară în vremea aceea de sărăcie lucie, mă făcea să mă simt specială.

Exact în clipa în care un soldat neamț, deschizând dulapul, a luat haina de pe un umeraş, m-am făcut roşie de furie. M-am năpustit asupra lui. Am început să-l lovesc cu pumnii şi picioarele. Era un om mare, un uriaş în comparație cu mine. Dar nimeni nu avea să-mi fure prețioasa haină. Nu mi-a fost frică. Voiam doar să lupt. Mama era şocată. A încercat să mă tragă deoparte, dar nu am ascultat-o. Am încercat să-i

muşc genunchii soldatului şi m-am agățat de el. El m-a lovit cu cizmele lui grele şi apoi a plecat cu cea mai prețioasă comoară a mea.

Aş fi putut fi ucisă. Unii au fost împuşcați pentru mult mai puțin. Astăzi recunosc în mine acea fetiță. Era neînfricată. Ce alt copil ar fi făcut aşa ceva? Îmi place să cred că sunt încă aceeaşi ființă curajoasă. Amintirea acelei hăinuțe nu m-a părăsit. Am cumpărat una aproape identică pentru nepoata mea, zeci de ani mai târziu.

Episodul cu haina demonstrează clar că, atunci când un copil ajunge la vârsta de trei ani, el se transformă într-o ființă înzestrată cu rațiune. O ființă sensibilă, capabilă să simtă, şi să înțeleagă emoțiile, şi să asimileze informații pe măsură ce capacitățile sale cognitive încep să se dezvolte, deşi majoritatea nu au un vocabular care să le permită să exprime ceea ce simt. Această perioadă ar trebui să fie un moment de uimire în fața simplelor bucurii pe care le oferă lumea. Să te minunezi de dansul aerian al unui fluture. Să recunoşti dragostea unei mame şi a unui tată şi să le răspunzi în acelaşi fel.

Să vezi fețe zâmbitoare, să te simți în siguranță. Să adormi cu stomacul plin într-un pat cald. Să te trezeşti în ziua următoare. dimineața, entuziasmat de explorarea unei alte zile pline de promisiuni.

În ghetoul din Tomaszów Mazowiecki, singura certitudine era dragostea necondiționată a părinților mei. Şi ştiam că îi iubeam şi eu din toată inima. Dincolo de ei însă nu era nimic altceva decât abisul. Culoarea se scurgea din eternul nostru univers ce pălea. Locuiam într-o lume monocromă care era mereu în umbră. Eram înlănțuiți mental într-o stare colectivă de depresie. Nimic nu ne oferea vreodată o rază de lumină sau speranță. Nu exista niciun leac.

Cavaleria nu avea să vină niciodată să ne salveze. Singura eliberare era moartea.

Fiecare nouă zi aducea o altă formă de groază. Îmi amintesc cum veniseră soldații după bunica mea maternă, văduva Tema, şi după fratele ei, al cărui nume nu mi-l amintesc. Le-au ordonat să coboare scările şi i-au împuşcat în stradă. Doi morți evrei din şase milioane. Vârsta lor a fost o condamnare la moarte. Naziştii nu aveau nevoie de bătrâni. Oricine avea peste 50 de ani era considerat bătrân de către germani. Nu am văzut niciodată o persoană cu părul alb până când am venit în America. Pentru nazişti, persoanele în vârstă erau inutile ca *Zwangsarbeiter* (muncitori sclavi) şi o povară inutilă. Execuțiile sumare ale Temei şi ale fratelui ei nu fuseseră ceva ieşit din comun. Ucigaşii lor nu avuseseră nici măcar o urmă de ezitare. Nemții curmaseră viețile rudelor mele şi ale altora la fel de nepăsători ca un muncitor de la deratizare care elimina rozătoarele. Pentru că asta eram noi pentru ei. Nişte dăunători. Nici nu pot să vă spun cât de mult mă doare să folosesc acest cuvânt.

Ceea ce încă îmi este greu să înțeleg, după atâția ani, este lipsa de conştiință şi modul dezinvolt în care a fost comisă uciderea unor civili inofensivi, ca şi cum ar fi fost doar o funcție fiziologică normală.

Tata mi-a pus mâna peste ochi şi m-a tras de la fereastră. Primul său instinct a fost acela de a-mi proteja inocența – pentru că, odată văzute, astfel de crime nu mai puteau fi niciodată şterse din memorie şi aveau să-mi rămână întipărite în minte pentru totdeauna.

Îmi amintesc sunetul pistoalelor care i-au doborât şi zgomotul cartuşelor care se loveau de trotuar în cădere. Țipetele pe care le-am auzit au fost atât de viscerale, încât, dacă evoc amintirea lor, descopăr că încă îmi răsună în

urechi. Un cor de jale părea să călătorească din centrul pământului până la ceruri.

Dar nu am auzit-o pe mama plângând. Ea şi-a manifestat şocul într-un mod diferit de al altor oameni. Nu şi-a permis acea explozie inițială de durere. Când tata şi-a luat mâna de pe ochii mei, am văzut-o.

Mama era tăcută. Era ca şi cum tot aerul ar fi fost scos cu pumnii din plămânii ei. Era incapabilă să scoată vreun sunet. A luat toate lacrimile şi chinul, le-a băgat adânc în ea şi nu le-a mai lăsat să iasă.

O părticică din mama a fost ucisă în acea zi. Cu fiecare nou cadavru, nemții ne omorau pe toți din interior. Încă simt norul de doliu care s-a abătut asupra gospodăriei noastre şi sentimentul copleşitor de neputință. Noi, ca popor, nu puteam face nimic pentru a opri aceste crime şi nici pe următoarele.

Nu a existat nicio răzbunare. Niciun dinte pentru dinte. Ei ucideau cu impunitate.

Trăiam cu teama constantă că părinții mei vor fi măcelăriți în fața ochilor mei sau că vor dispărea şi nu se vor mai întoarce niciodată. Din momentul în care mă trezeam, îmi era teamă că va veni rândul meu să fiu ucisă. Mă culcam îngrijorată că nu mă voi mai trezi dimineața.

În tot acest timp, eram paralizată de foame. Când a fost înființat ghetoul, în 1940, nemții au introdus raționalizarea alimentelor. Trebuia să trăim cu doar 2,6 kilograme de pâine şi 200 de grame de zahăr de persoană pe lună. Pentru majoritatea adulților, asta ar fi putut ajunge pentru o săptămână, nu mai mult. La început, nemții ne-au interzis să luăm carne de la măcelari. Apoi au restricționat accesul la pâine. Intervalul de funcționare a brutăriilor a fost re-strâns. Mamele se ridicau din pat în toiul nopții pentru a sta

la coadă pentru o pâine. Riscau să fie împuşcate dacă erau prinse pe străzi după sunarea stingerii. Uneori se întorceau cu mâinile goale. Uneori nu se mai întorceau deloc. Pe măsură ce lunile treceau, rezervele de alimente se împuţinau. A fost înfiinţată o cantină la care se servea supă pentru cei mai nevoiaşi, ca să nu moară de foame.

Îmi amintesc că aveam probleme cu mersul. Creşteam greu, probabil pentru că organismul meu fusese privat de vitamine într-o perioadă în care avea nevoie să fie hrănit, să fie sănătos.

Din cauza malnutriţiei, nu am mers bine cu adevărat până la vârsta de patru ani.

De asemenea, faptul că am stat sub masă pentru perioade atât de lungi de timp probabil că a împiedicat dezvoltarea oaselor şi a muşchilor mei. Trebuie să fi fost disperată după calciu, esenţial pentru densitatea osoasă şi pentru rezistenţă. Când ieşeam de sub masă, mă plimbam prin apartament lingând pereţii. Probabil că încercam, fără să-mi dau seama, să extrag calciu din varul de pe pereţi.

Mama încerca să pună capăt acestui obicei.

— Iar ai lins pereţii, spunea ea.

— Nu, nu i-am lins, îi răspundeam eu.

— Ba da, i-ai lins. Nu mă minţi. Pot să văd urmele de limbă. Peretele este ud.

Uneori mă plesnea. Nu mă durea cu adevărat. Şi cu prima ocazie, imediat ce se întorcea cu spatele, sau când ieşea din cameră, începeam să ling peretele din nou.

Foametea la care eram supuşi devenea tot mai mare. Părinţii cei mai disperaţi îşi trimiteau copiii dincolo de perimetrul ghetoului. Pentru a căuta hrană, în ciuda ame-

ninţării cu condamnarea la moarte pe care o impuseseră naziştii fără nici măcar cel mai rudimentar proces.

Prin pereți, prin găuri, prin puncte de santinelă,

Prin sârme, prin moloz, prin garduri:

Flămândă, îndrăzneață, încăpățânată

Fug, mă arunc ca o pisică,

La prânz, noaptea, în zori,

În viscol, în căldură,

De o sută de ori îmi risc viața,

Îmi risc gâtul meu de copil.

Nimeni nu a descris mai bine curajul copiilor decât evreica poloneză Henryka Łazowertówna în poemul „Micul contrabandist”, scris în 1942 în ghetoul din Varşovia, unde a trăit şi a murit. Poemul se referă în mod special la copiii contrabandişti din Varşovia, dar îi onorează pe toți din toate ghetourile, din toate oraşele ocupate de nazişti, inclusiv din Tomaszów Mazowiecki:

Sub braț, un sac de pânză,

Pe spate, o cârpă zdrențuită;

Alergând pe picioarele mele tinere şi iuți,

Cu frica mereu în inimă.

Şi totuşi, totul trebuie să fie suportat;

Şi totul trebuie să fie îndurat,

Pentru ca mâine să puteți cu toții

Să mâncați pâine pe săturate.

Este posibil ca unii părinți să le fi spus copiilor lor să ceară ajutor de la foşti vecini polonezi înțelegători. Alții le-au dat bani sau obiecte de valoare pentru a face schimb cu polonezii din afara gardului de sârmă. Unii dintre aceşti tineri curieri au transportat şi scrisori, pentru a informa lumea exterioară cu privire la natura suferințelor noastre.

Faptul că erau mici însemna că existau mai puține şanse să fie reperați. Dar, dacă erau prinşi, gospodăria din care făceau parte urma să aibă o gură mai puțin de hrănit.

Prin pereți, prin găuri, prin zidărie,

Noaptea, în zori, ziua,

Flămândă, îndrăzneață, vicleană,

Tăcută ca o umbră mă mişc.

Şi dacă mâna destinului brusc

Mă prinde la un moment dat în acest joc,

E doar o capcană obişnuită a vieții.

Mamă, nu mă aştepta.

Nu mă voi întoarce la tine,

Vocea ta îndepărtată nu mă va ajunge.

Un austriac pe nume Johann Kropfitsch obişnuia să aştepte lângă o intrare secretă în ghetou şi să împuşte copiii când se întorceau cu prada lor. Cadavrele lor erau duse la cimitirul evreiesc şi îngropate fără nicio formalitate în morminte nemarcate. Tot ce auzeau părinții lor era o împuşcătură îndepărtată în noapte. Şi copilul lor dispărea.

La treizeci şi nouă de ani, Kropfitsch era destul de bătrân pentru a evita serviciul militar, dar suficient de tânăr pentru a fi polițist nazist. Făcuse o pasiune pentru expedițiile sale

de „vânătoare” nocturne. Kropfitsch se mândrea cu faptul că era un fel de paznic de vânătoare.

Ca şi cum copiii ar fi fost bursuci sau vulpi şi trebuiau sacrificați.

Ce fel de individ bolnav face aşa ceva? În ciuda unei vieți de expunere la tot felul de slăbiciuni umane, nu reuşesc să înțeleg cum este posibilă asemenea depravare. Kropfitsch a fost un ucigaş în serie, responsabil pentru uciderea a zeci de copii. O fotografie cu el în uniformă nazistă arată un om cu ochi reci, de psihopat. După război, a fost spânzurat ca un criminal de război. Ce păcat că a murit doar o singură dată. Ar fi meritat să fie ucis de o mie de ori.

În ghetou nu existau fețe zâmbitoare. Mai ales printre bărbații îmbrăcați în gri, cu cuțite la curea şi cu un pistol mereu la îndemână. În rarele ocazii în care m-am aventurat afară din ghetou cu părinții mei, aceşti bărbați se uitau la mine de parcă ar fi vrut să mă omoare. Alții, cei în uniforme negre impecabile, cu şepci sinistre şi cu o banderolă roşie pe braț, cu un cerc alb şi o svastică în mijloc, voiau şi mai mult să mă omoare. Pe mine. Un copil nevinovat. Totul pentru că mă născusem evreică. Înainte de război, evreii reprezentau aproximativ treizeci la sută din populația ghetoului Tomaszów Mazowiecki.

Dar din cei 13.000 de evrei rezidenți în 1939, doar 200 mai respirau la sfârşitul războiului, în 1945. Doar cinci dintre ei erau copii. Este extraordinar că m-am numărat printre ei.

Reizel m-a născut aproape exact cu un an înainte de izbucnirea războiului. La acea vreme, ea şi Machel locuiau în Gdynia, un oraş aproape de Danzig, un frumos porto-franco de pe coasta Mării Baltice, în nordul Poloniei. Danzig era predominant populat de etnici germani. Probabil cunoaşteți oraşul astăzi după numele său polonez, Gdansk.

Şantierele sale navale au fost locul de naştere al mişcării sindicale Solidaritatea, condusă de Lech Wałęsa în anii ’80 şi a cărui mişcare anticomunistă *Solidarność* a dus, în cele din urmă, la prăbuşirea Blocului Sovietic.

Tatăl meu a mers acolo pentru prima dată în 1932, ca delegat la o conferință privind sionismul. Avea doar douăzeci şi doi de ani. Faptul că reprezenta oraşul său natal, Tomaszów Mazowiecki, era o mare onoare. Am o fotografie cu el, făcută chiar înainte de a pleca la conferință. În ea are părul ondulat şi vedem un tânăr încrezător şi un om de lume. Fața lui este o combinație de inocență, optimism tineresc şi hotărâre. Ochii blânzi trădează o personalitate sensibilă şi artistică. Dar vai, cât de curând aceşti ochi se vor obişnui cu grozăvia.

Tata era un om extrem de inteligent şi un idealist. Împreună cu alți sionişti, el credea că diaspora – poporul evreu împrăştiat în întreaga lume – ar trebui să se mute în țara strămoşească, pe atunci numită Palestina. A fost un adept al lui Theodor Herzl, un carismatic jurnalist, dramaturg şi avocat evreu austriac, considerat fondatorul sionismului modern şi autor al unui manifest deschizător de drumuri numit *Statul evreu*.

„Vrem să punem piatra de temelie pentru casa care va deveni refugiul națiunii evreieşti”, a declarat Herzl.

La începutul secolului XX, Herzl credea că antisemitismul din Europa era atât de virulent, încât era imposibil pentru poporul evreu să trăiască alături sau să se asimileze cu etniile din alte națiuni. El a susținut că singura soluție pentru evrei era să îşi creeze propriul stat şi să emigreze din Europa.

„Dacă îți doreşti asta, nu este un doar vis”, scria Herzl.

Odată cu anii ’30, obiectivul sioniştilor a devenit mai stringent. Ascensiunea lui Hitler, însoțită de o creştere a - antisemitismului în întreaga Europă, a accelerat nevoia unui refugiu pentru evrei. Dar sioniştii nu au reuşit să convingă marile puteri ale lumii să permită înființarea unui stat evreiesc. Ei au fost împiedicați de îngrijorările legate de o reacție violentă din partea naționaliştilor arabi, care se opuneau imigrației evreieşti. Marea Britanie a fost principalul obstacol în calea visului de a crea un stat evreiesc. În urma destrămării Imperiului Otoman la sfârşitul Primului Război Mondial, Marii Britanii i s-a acordat un mandat internațional de guvernare a Palestinei. Opoziția britanică față de imigrația evreiască s-a intensificat odată cu apropierea celui de-Al Doilea Război Mondial.

Interesul britanic a cântărit mai mult decât preocuparea pentru evreii europeni aflați în pericol. Canalul Suez, situat între Palestina şi Egipt, era o arteră-cheie pentru navele care transportau mărfuri importate din Marea Britanie. Aceasta nu dorea probleme pe flancul palestinian al canalului. Şi ultimul lucru de care avea nevoie era să intervină în posibilele ciocniri dintre sionişti şi arabi.

În 1939, guvernul britanic a stabilit o nouă politică care limita migrația evreilor la 75.000 de persoane pe o perioadă de cinci ani. Asta însemna 15.000 pe an. Ulterior, un număr mai mare de imigranți ar fi trebuit să fie aprobat de majoritatea arabă.

Cu milioane de evrei europeni în pericol din cauza naziştilor, mişcarea sionistă a fost indignată de intransigența britanică. Tatăl meu s-a numărat printre cei care au fost consternați şi furioşi în fața a ceea ce era considerat trădarea poporului evreu de către britanici.

Dar în 1932, când principiile sale politice încă evoluau, tatăl meu era plin de optimismul tinereții. În calitate de delegat la conferința sionistă, tata a fost entuziasmat atât de dezbaterea despre Israel, cât şi de Danzig. Era primăvară, şi oraşul era în plină înflorire. „Mă simțeam ca în centrul unui buchet de flori frumoase", mi-a spus el odată. „Chiar şi aerul era parfumat."

Aceasta a fost prima sa aventură departe de provincia Tomaszów Mazowiecki, iar el era fermecat atât de grandoarea relativă a Danzigului, cu bulevardele sale largi, cât şi de portul său pitoresc, mărginit de clădiri din lemn din secolul al XV-lea, vopsite în culori vii.

Impulsul de a-şi deschide aripile a fost amplificat de plimbările pe malul Mării Baltice, pe plajele cu nisip fin, urmărind traficul aglomerat de ambarcațiuni de agrement şi nave de marfă care se îndreptau spre toate colțurile lumii. L-a mai cucerit la Danzig şi Marea Sinagogă, cu plafoanele sale boltite şi marea ei cupolă. Aceasta era una dintre cele mai cunoscute construcții din oraş, dar în timp ce arhitectura era plăcută din punct de vedere estetic, ceea ce i-a trezit pasiunea spirituală tatălui meu a fost sentimentul de apartenență.

Când conferința s-a încheiat, tata nu prea voia să plece din Danzig. S-a hotărât să se întoarcă, să facă din acest oraş casa lui şi să-şi pună la punct cunoştințele de limba germană, care era limba oficială a oraşului. De unde ar fi putut el să ştie că abilitățile sale lingvistice vor deveni atât de utile atât de curând, dar din motive cu totul greşite?

Tata ar fi putut foarte uşor să rămână în Danzig, dar era atras înapoi la Tomaszów Mazowiecki dintr-un motiv foarte bun: o tânără frumoasă care lucra la un atelier specializat în obiecte vestimentare pentru nunți, brodând rochii de

mireasă. O chema Reizel Pinkusewicz şi era cu doi ani mai tânără decât tatăl meu. Reizel împărtăşea viziunea lui Machel de a explora lumea dincolo de graniţele provinciei poloneze. Ea studia esperanto, o limbă internaţională care abia căpăta amploare, pentru a putea să comunice cu oamenii de pretutindeni.

Mama s-a născut într-un sat de lângă Tomaszów, numit Paradyż. Ce nume profund ironic pentru un loc care în 1939 a devenit un adevărat iad. Timp de două sute de ani, regiunea a fost un tărâm idilic pentru comunitatea evreiască. Copiii evrei s-au bucurat de un nivel ridicat de educaţie privată la şcoli bune. Oraşul a avut o industrie textilă înfloritoare. Fabricile produceau mătase, covoare şi tot felul de ţesături pentru îmbrăcăminte. Familia noastră a fost prezentă în Tomaszów timp de peste două secole.

Mama provenea dintr-o familie de evrei hasidici profund religioşi. Unii membri ai familiei Pinkusewicz erau eruditi evlavioşi. Aparţineau unei dinastii rabinice care se întindea peste două secole. Nu îl acceptau pe tatăl meu, care era mult mai liberal în înfăţişare. În primul rând îşi rădea barba. În cadrul comunităţii evreieşti, barba reprezenta un semn de credinţă religioasă profundă, la fel ca o pălărie sau o *kippa*[8]. Tata nu purta pălărie prea des, şi acesta era încă un lucru inacceptabil pentru familia Pinkusewicz.

De profesie croitor, în sufletul său, tata era actor şi cântăreţ, şi îi plăcea să danseze cu orice ocazie. Adora teatrul şi nu rata niciun spectacol când veneau în oraş trupe de artişti ambulanţi.

---

[8] Acoperământ pentru cap fără boruri, confecţionat de obicei din ţesătură, purtată în mod tradiţional de bărbaţii evrei din comunităţile ortodoxe (n. tr.).

Seniorii din familia Pinkusewicz considerau că teatrul e frivol. Ei credeau că un bărbat trebuie să studieze scripturile şi chestiunile sfinte. După părerea lor, oamenii care cântau cântece de lume pe scenă erau indecenţi. Nu erau de acord cu teatrul, şi cu atât mai puţin cu cinematograful, unde interpretarea era filmată de foarte aproape şi, odată proiectată pe ecran, apărea mai mare decât în realitate.

În 1936, tata a reuşit să obţină un rol minor alături de faimoasa, pe atunci, stea a filmului mut, Molly Picon, în *Yidl Mitn Fidl* [„Yidl şi vioara"], salutat de toţi criticii drept unul dintre cele mai bune filme idiş din toate timpurile. De fapt, tata a fost doar figurant şi participase la o scenă de dans. Filmul a fost realizat chiar la Varşovia şi în *shtetl*-urile din zona rurală a Poloniei. Molly a jucat rolul lui Yidl, o femeie care se deghizează în bărbat pentru a obţine un loc de violonist într-o trupă ambulantă care cântă muzică *klezmer*, genul popular de muzică idiş din acea vreme. Viaţa ei devine complicată şi comică atunci când se îndrăgosteşte de unul dintre colegii ei muzicieni.

Pline de cântece şi dansuri vioaie, imaginile din acest film de călătorie dezvăluie un crâmpei din viaţa reală a evreilor din Polonia de dinainte de Holocaust. Într-o perioadă predominată de fascism şi antisemitism endemic, filmul a oferit comunităţilor evreieşti din Europa Centrală un răsunător sentiment de identitate şi solidaritate. Acum, când se adună praful peste el în arhivele şi în institutele de film, *Yidl Mitn Fidl* reprezintă epitaful unei culturi pe care naziştii au încercat să o stârpească.

Tatăl meu a plecat la un drum lung până la Varşovia doar pentru a o vedea pe Molly şi a fi în preajma ei. Dacă clipeşti, s-ar putea să-l ratezi în film. Totuşi, deşi a avut doar o apariţie efemeră, sunt mândră că face parte din distribuţia

acestei capodopere istorice. Având în vedere opoziția familiei Pinkusewicz, tata s-a ținut departe de mama. Din fericire pentru el, atracția a fost reciprocă, deşi şi ea a ezitat să facă primul pas. Impasul a fost în cele din urmă depăşit atunci când ea s-a alăturat organizației sioniste, împreună cu câteva dintre prietenele ei. Machel şi Reizel au început să vorbească, iar apoi au început să se întâlnească în secret. Făceau plimbări lungi, evitând străzile şi oamenii cunoscuți.

Tata avea o voce frumoasă de tenor şi, când o curta pe mama, obişnuia să îi cânte o serenadă, de fapt un cântec popular idiş numit „Reizel". Acesta a fost scris de Mordechai Gebirtig, un poet influent din perioada interbelică şi un muzician autodidact care cânta la pian cu un singur deget. Gebirtig a fost împuşcat mortal de germani în ghetoul din Cracovia în 1942:

Pe o stradă,

În podul unei case mici,

trăieşte draga mea Reizel.

Trec în fiecare seară pe sub fereastra ei,

fluier şi strig,

Reizel, vino, vino, vino, vino!

Versurile lui Gebirtig reflectau aproape exact relația părinților mei şi nemulțumirea bunicilor mei. În cântec, Reizel răspunde:

O să-ți cer,

Să nu mai fluieri.

„Auzi, iar fluieră", spune mama.

E pioasă şi fluieratul o supără.

Băieții evrei nu fluieră.

Pur şi simplu dă un semn în idiş.

Unu, doi, trei.

În vara anului 2021, în timp ce mă uitam la fotografii şi cărți vechi pentru a rememora trecutul, am ascultat acel cântec pentru prima dată în, poate, cincizeci de ani. Există o înregistrare fermecătoare pe YouTube. Am stat acasă, în Highland Park, şi am plâns. Nu mai sunt fata aceea care nu putea să plângă.

Nu l-am auzit niciodată pe tatăl meu cântându-i mamei mele. Eternul întuneric care se lăsase peste apartamentul nostru din ghetou nu ne permitea nici cele mai simple gesturi de bucurie. Fredonarea unor cântece populare atât de frivole ar fi părut ceva aproape imoral. Prin urmare, pentru tatăl meu, muzica a murit şi ea în Holocaust.

În familia riguroasă a lui Reizel nu se obişnuia ca o fată la vârsta căsătoriei să îşi aleagă singură partenerul. În cercul familiei Pinkusewicz, era ceva nemaiauzit. În lumea lor, căsătoriile erau organizate de o *schadchanit,* de o peţitoare – o femeie care cunoştea trecutul familial al ambelor părți şi care aproape că ştia totul despre ele. Ideea era că, dacă un cuplu era bine ales, cei doi ar fi învățat să se iubească unul pe celălalt. Totuşi, Reizel nu era pregătită să tolereze o asemenea tradiție tiranică şi anacronică şi a declarat cât se poate de clar că ar prefera să rămână singură decât să accepte o căsătorie aranjată.

Dacă tatăl ei ar fi fost în viață, poate că ar fi putut să interzică nunta. Dar mama a trecut peste decizia mamei sale văduve şi s-a căsătorit din dragoste. Nunta părinților mei a avut loc pe 23 august 1936. Întrucât ambele familii aveau mijloace limitate, a fost un eveniment modest. Şi, în ciuda obiecțiilor lor inițiale, după nuntă tatăl meu a fost acceptat în familia Pinkusewicz cu brațele deschise.

Şase luni mai târziu, tinerii căsătoriți au şocat ambele laturi ale familiei mutându-se la 800 km spre nord de Tomaszów Mazowiecki, la Danzig. Pe atunci nimeni nu se îndepărta de bunăvoie de familie şi de prieteni. Dar hotărârea tatei de a se întoarce la Danzig nu se schimbase. Voia să-şi deschidă propriul magazin de haine, dar visa şi să se înscrie într-o trupă de teatru idiş care se înființa în Danzig.

Datorită spiritului ei independent, mama s-a răzvrătit împotriva convenției evreieşti riguroase, conform căreia femeia căsătorită trebuia să poarte perucă[9] în semn de modestie. Mama ştia că refuzul ei de a se conforma principiilor riguroase a produs suferință şi, posibil, chiar şi ruşine unora dintre rudele ei. Aşa că, deşi Machel a fost bine primit după nuntă, dorința ei de a alege dragostea în detrimentul credinței familiei sale a creat o falie pentru care se simțea în întregime responsabilă. Mutarea la Danzig a înrăutățit lucrurile. Semințele vinovăției fuseseră semănate. Şi au crescut.

Primele zile ale căsniciei părinților mei în Danzig au fost complexe şi contradictorii. Cei doi tineri căsătoriți erau foarte bucuroşi să fie unul în compania celuilalt. Tata era un croitor talentat, iar magazinul de haine a înflorit. Dar, imediat după ce partidul nazist a preluat puterea locală din Danzig, antisemitismul a început să fie la ordinea zilei. În 1937, în Danzig locuiau aproximativ 12.000 de evrei. În mai puțin de un an, jumătate dintre ei au considerat că este prea periculos şi au părăsit oraşul, forțați să plece de un pogrom din octombrie 1937, în care şaizeci de case şi afaceri evreieşti au fost distruse de antisemiți. Aceştia fuseseră inspirați de un discurs al lui Albert Forster, şeful nazist al

---

[9] *Shpitzel* (idiş) - acoperământ pentru cap purtat de femeile măritate, adepte ale hasidismului (n. red.).

oraşului-stat, care i-a catalogat pe evrei ca fiind *Untermenschen*, suboameni.

În 1938, Forster a strâns şi mai tare şurubul represiunii. Unele afaceri evreieşti au fost confiscate, iar actele de proprietate au fost transferate către arieni. Evreilor li s-a interzis şi accesul în cinematografe şi teatre. Li s-a interzis accesul la băile publice şi la bazinele de înot şi li se refuza dreptul de a deveni avocați, medici sau orice alt tip de activitate.

Persecuția a atins apogeul în *Kristallnacht* (Noaptea de cristal, Noaptea sticlei sparte), din 9 noiembrie 1938, când aveam doar două luni. Numele se referă la cioburile de sticlă care s-au împrăştiat pe străzile din Germania, Austria şi unele părți ale Cehoslovaciei, după ce naziştii s-au revoltat şi au distrus sinagogi, întreprinderi, case, şcoli şi cimitire evreieşti. Bilanțul oficial al victimelor evreieşti a fost înregistrat ca fiind de 91 de morți evrei, dar numărul real a fost de mai multe sute.

Noaptea de cristal a fost un punct de cotitură în marele plan al lui Hitler de eradicare a evreilor. Consimțământul populației germane în general şi lipsa oricăror obiecții semnificative le-au dat naziştilor încrederea necesară pentru a intensifica antisemitismul şi a-l instituționaliza ca politică germană de stat.

Distrugerile din timpul Nopții de cristal au avut cele mai mari proporții la Berlin şi la Viena. Şi naziştii din Danzig s-au dezlănțuit. Aceştia intenționau să incendieze Marea Sinagogă. Dar clădirea a fost apărată de un grup de veterani evrei din Primul Război Mondial, care luptaseră în tranşee de partea germană.

A fi evreu în Danzig devenise de acum extrem de periculos, dar părinții mei au continuat să reziste. Apoi, la sfârşitul

lunii august 1939, când se apropia ziua mea de naştere, mama era nerăbdătoare să se întoarcă la Tomaszów Mazowiecki pentru a marca această ocazie. Părinții tatei, Emanuel şi Perl, nu mă mai văzuseră de la naşterea mea. Nici familia mamei nu mă văzuse. Ea voia să se laude cu mine şi să încerce să vindece neînțelegerile. Mama îl tot presa pe tata să plece şi se certau.

— Cine va avea grijă de magazin cât timp suntem plecați? se plângea tata.

Mama insista. Avusese o premoniție. Ceva îi spunea că trebuie să plecăm imediat. Argumentele ei au fost atât de convingătoare, încât tata a cedat. Fratele său mai mic, al cărui nume nu mi-l amintesc, se mutase şi el la Gdynia, iar tata l-a convins să aibă grijă de toate în timp ce noi luam o serie de trenuri spre sud.

Fiind un port important, Danzig a fost o țintă strategică cheie pentru forțele armate ale lui Hitler în ziua de 1 septembrie 1939, în care a început blitzkriegul. Escadrile de bombardiere Stuka în picaj au atacat flotila de nave de război poloneze din Golful Danzig. Aeronavele au vuit deasupra țărmului din Gdynia, iar una dintre ele a lovit direct magazinul de haine al tatei. Bietul meu unchi a fost ucis. El a fost una dintre primele victime civile ale celui de-Al Doilea Război Mondial. Am fi putut fi noi.

Armata germană, Wehrmachtul, a măturat Polonia într-un ritm atât de alert, încât a ajuns la Tomaszów Mazowiecki în 6 septembrie 1939, la doar trei zile după ce conflictul a escaladat într-un război mondial. Oraşul natal al părinților mei a fost atacat pe uscat şi din aer. La acea vreme locuiam cu bunica din partea mamei şi cu familia ei.

Tancurile a două unități Panzer germane au bombardat o divizie de infanterie poloneză uşor înarmată, în timp ce avioanele Stuka terorizau civilii.

Stuka erau echipate cu sirene denumite Trompetele Ierihonului, care urlau în timp ce plonjau în picaj vertical. Vuietul sirenelor se intensifica pe măsură ce avioanele accelerau şi amplificau panica acelora aflați în linia de foc. La fel cum au făcut-o şi în bătălia din Vechiul Testament, trompetele au spulberat psihologic apărarea victimelor lor. Bombele au căzut lângă casa bunicilor mei şi au făcut câteva victime, dar am scăpat cu toții nevătămați.

Bătălia pentru Tomaszów Mazowiecki a fost scurtă şi inegală. Apărătorii polonezi au luptat cu curaj, distrugând douăzeci şi unu de tancuri germane şi au ucis 100 de soldați inamici. Dar au fost repede copleşiți. După ce 770 de oameni au fost ucişi şi mai mult de 1.000 de răniți, divizia poloneză s-a retras, lăsându-i pe civilii din Tomaszów Mazowiecki în voia sorții.

Una dintre primele acțiuni ale nemților a fost să le ceară liderilor comunității evreieşti un milion de zloți în bani gheață de la banca locală. Această sumă este astăzi echivalentul a 5 milioane de dolari. Fiindcă oamenii nu au reuşit să strângă banii la timp, au fost împuşcați.

La o săptămână după ce au ocupat Tomaszów, nemții ne-au mai împărtăşit un crâmpei din viitor. La început, soldații au abuzat de evrei, tăindu-le bărbile celor credincioşi, adesea provocându-le răni în acest proces. Au folosit cuțite sau baionete pentru a le tăia perciunii care în mod tradițional atârnau cârlionțați în fața urechilor bărbaților. Distrugeau astfel respectul de sine al celor mai veneraţi oameni ai noştri şi subminau structura societății noastre civice.

Apropiindu-se de soldații germani, grupuri de polonezi arieni stăteau adunați ciorchine şi priveau aprobator cum evreii erau umiliți. Naziştii ajunseseră la putere în Germania oferind legitimitate forței gloatei şi făcând apel la mentalitatea de derbedeu. Imediat după invazie, aceştia i-au încurajat, în acelaşi fel, pe polonezii antisemiți să dea frâu liber celor mai josnice instincte ale lor. Alți polonezi au privit şi au ajuns la concluzia că adoptarea comportamentului nemților le oferea cea mai bună şansă de supraviețuire în cadrul granițelor tot mai mari ale celui de-Al Treilea Reich al lui Hitler. Şi s-au alăturat şi ei.

La şapte zile după ce au preluat controlul asupra oraşului Tomaszów, nemții au arestat 1.000 de locuitori, vizând intelectualitatea şi persoanele educate. Trei sute dintre ei erau evrei. Rabini, avocați, profesori, doctori – fibra societății noastre. Au neutralizat cele mai strălucite minți care ar fi putut reprezenta o amenințare. A fost o formă de decapitare. Tăierea capului pentru a scăpa de creier, reducând astfel şansele de rebeliune. În ceea ce-i privea pe nemți, singurul evreu util era cel care avea abilitatea sau forța necesară pentru a lucra la maşina de război nazistă. Ne aliniau pentru munca de sclavi.

Nouăzeci de evrei au fost închişi la Buchenwald, lângă Weimar, la vreo 275 de kilometri sud-vest de Berlin. Buchenwald a fost primul lagăr de concentrare din Germania şi primul teren de testare pentru soluția finală a lui Hitler. Dintre cei 300 de evrei arestați în Tomaszów Mazowiecki în acea zi, 13 septembrie 1939, doar 13 au supraviețuit Holocaustului.

Nemții abia începuseră. O lună mai târziu, pe 16 octombrie, au incendiat Marea Sinagogă din Tomaszów Mazowiecki. Apoi, o lună mai târziu, au ras de pe fața pământului cele două lăcaşuri de cult evreieşti rămase în oraş.

Întreprinderilor evreieşti li s-a ordonat să afişeze Steaua lui David. Multe familii au fost evacuate din casele lor pentru a face loc nemților care veneau să ne conducă.

Primele zile de ocupație au dat tonul copilăriei mele. Evenimentele din 1939 mi-au modelat viața, aşa cum au făcut-o pentru fiecare evreu de pe pământ. La fel a fost şi lichidarea ghetoului evreiesc care a urmat.

Nu pretind că experiențele mele sunt cele mai rele din cel de-Al Doilea Război Mondial, însă scenele la care am asistat au fost unele dintre cele mai lipsite de repere morale din istoria omenirii. Pentru că eram copil şi a trecut atât de mult timp de atunci, nu-mi mai amintesc datele specifice sau detaliile a tot ceea ce s-a petrecut în fața ochilor mei. Nume din trecut care îmi erau cândva familiare mi-au dispărut din memorie, deşi fețele lor nu au dispărut. Totuşi, fiecare decizie pe care o iau astăzi este modelată de forțele din jurul meu în anii mei de formare. Eu cred în Dumnezeu. Datorită Torei noastre, scripturile care ne ghidează, ştim că Dumnezeu a învățat omenirea diferența dintre bine şi rău. Credem că Dumnezeu ne-a lăsat tuturor liberul-arbitru. Una dintre consecințele liberului-arbitru este că oamenii pot alege să urmeze o cale întunecată.

Niciun copil nu ar trebui să vadă ceea ce am văzut eu. Niciun copil nu ar trebui să fie înfometat, torturat sau tratat ca un subom. Copilăria mi-a fost furată de îndată ce am învățat să comunic. Poate că inocența înnăscută a tinereții mi-a permis să trăiesc o viață plină şi relativ fericită. Dar mi-am luat experiențele şi le-am folosit ca pe un combustibil pentru a merge înainte. Copiii din întreaga lume sunt rezistenți şi, dacă au un impuls bun, pot să renască din cenuşa celei mai întunecate experiențe.

Adulții sunt mai puțin norocoşi. Din experiența mea, ei suferă mult mai mult, pentru că înțeleg mai mult. Şi mă refer acum la ce i s-a întâmplat mamei mele frumoase, minunate, strălucitoare, a cărei lumină s-a stins prematur. Până în ziua de azi, prețuiesc amintirea ei, nu în ultimul rând pentru curajul şi înțelepciunea pe care le-a transmis.

Mi-am pierdut inocența în ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki, în momentul în care am privit dincolo de fața de masă.

De-a lungul primilor ani ai copilăriei mele, răul mi-a călărit pe umăr la fiecare pas. În ceea ce mă priveşte, scuza comună a nemților de după război, de genul „Eu doar îndeplineam ordine", nu are nicio validitate. Atât de mulți au ales partea întunecată. Dacă rețineți ceva din povestea mea, ar fi îndemnul să vă întoarceți spre lumină.

CAPITOLUL 3.
ŞI PE URMĂ AU VENIT DUPĂ MINE

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 1942
Vârsta de patru ani

Una dintre maximele Holocaustului a fost că mai întâi au venit după intelectuali. În realitate, au continuat să se întoarcă în cazul în care le-ar fi scăpat vreunul. Gărzile SS nu s-au grăbit să ajungă la uşa unuia dintre cei mai străluciți oameni din familia mea. Dar, la fel de inevitabil precum moartea însăşi, au apărut în cele din urmă în primăvara anului 1942 şi l-au luat pe unchiul James (acela cu sprâncenele stufoase), căsătorit cu minunata mea mătuşă Helen, sora tatălui meu.

Unchiul James era evreu german. Era un avocat cu o minte fină, iar eu îl adoram. Să stau în poala lui jucându-mă cu sprâncenele lui este una dintre primele mele amintiri clare. Unchiul James se gândise că ar putea fi de folos temnicerilor noştri. Spera că abilitățile sale lingvistice l-ar putea salva, asigurându-i un loc de muncă de interpret. Săracul unchi James. La fel ca mulți evrei, se autoamăgise. Pentru nazişti, niciun evreu nu era indispensabil. Ei nu aveau nevoie de traducători. Nu purtau conversații care să aibă nevoie de interpretări în poloneză, idiş sau ebraică. Ei dădeau ordine într-un limbaj înțeles de toate rasele de pe pământ: violența.

Nici acum, după optzeci de ani, nu ştiu exact cum anume s-a terminat viața unchiului James. Dar, după ce am citit diverse relatări istorice, bănuiesc că a fost împuşcat în fața casei sale. Sper doar că moartea sa a fost instantanee şi că nu a simțit nimic. Ştiu că Helen, soția lui, nu era acolo în acel moment. Era mai tânără decât el, cu un chip fermecător, ca de zână, şi un zâmbet frumos. Helen avea în jur de optsprezece ani şi, ca toți cei de vârsta ei, muncea forțat, probabil într-o fabrică de textile, parte a efortului de război german. Spre norocul ei, dacă se poate spune aşa, Helen lipsea de acasă când au venit pentru soțul ei. Ar fi

făcut orice pentru familia ei. Ar fi putut fi ucisă acolo şi atunci. Dar avea să vină şi vremea ei, şi nu într-un mod sau într-un loc pe care şi le-ar putea imagina cineva.

Îmi amintesc că tatăl meu s-a întors şi mi-a spus în cel mai blând mod posibil: „Mă tem că nu-l vei mai vedea pe unchiul tău James. A plecat şi nu se va mai întoarce.” Am fost foarte supărată. Îl iubeam foarte mult pe unchiul James. Era un - bărbat atât de chipeş. Uciderea lui a făcut parte din educația mea în ghetou. Deşi aveam doar trei ani şi jumătate, învățam că oamenii dispar pur şi simplu. Trebuia să te obişnuieşti cu asta, împreună cu stupefacția care însoțea sentimentul de neputință.

Uciderea unchiului James se încadra într-o serie de raiduri de pe 27 şi 28 aprilie 1942 efectuate de Poliția de Securitate Germană. Ea a efectuat o *Intelligentsia Aktion*, adunând avocați, medici, membri ai poliției evreieşti şi ai *Judenrat*, consiliul sau administrația evreiască, cea care, oficial, conducea ghetoul, dar care trebuia să se supună cerințelor germane. Multe dintre victime au fost împuşcate pentru că „au încercat să evadeze” în timpul arestării. În decursul celor două zile, au fost ucise 200 de persoane.

Mama nu a plâns când unchiul James a fost ucis. Ca întotdeauna, şi-a ascuns lacrimile în spatele unui văl invizibil. Cu fiecare nouă crimă, se aşeza încă o piatră memorială peste spiritul ei. Cea a unchiului James a fost aşezată lângă cea a mamei şi a unchiului ei. Cenotaful care se construia în mintea ei creştea cu fiecare zi care trecea. O împovăra. Se scufunda încet-încet.

Când primăvara a lăsat loc verii în 1942, nemții au strâns din nou şurubul la Ghetoul din Tomaszów Mazowiecki. Ştiu acest lucru pentru că fiecare comunitate evreiască europeană eradicată în timpul *Shoah* are un *Yizkor*, o carte

de amintiri. Aceasta conține fotografii și omagii aduse morților. Scrise în mare parte în ebraică și în idiș, cărțile *Yizkor* au fost o încercare postbelică din partea supraviețuitorilor de a reconstrui și de a onora istoria pe care nemții au încercat să o șteargă. Sunt incluse descrieri ale unor tragedii individuale, acte de eroism și dezvăluiri de nume ale torționarilor și ale criminalilor.

Încă de când m-am mutat în Highland Park, *Yizkor*, cartea neagră cu coperți din piele din Tomaszów Mazowiecki, a fost în colecția mea de cărți. Zeci de ani, a stat neatinsă în biblioteca mea. Dar, în vara anului 2021, am luat-o din nou de pe raft și mi-am luat inima în dinți.

Idiș a fost limba copilăriei mele. Am încetat s-o mai vorbesc de la moartea tatălui meu, dar în ultima vreme am început să o învăț din nou. Am descoperit că puteam citi cartea *Yizkor* cu ușurință. A fost ca și cum aș fi retrăit copilăria – o experiență fascinantă.

Tatăl meu a scris șaptesprezece pagini din cartea *Yizkor* din Tomaszów. Acolo, el înfățișează distrugerea ghetoului și măcelul care a însoțit-o. Descrierile sale sunt atât de plastice, încât contribuția sa la cartea *Yizkor* a devenit o piatră de temelie a istoriei ghetoului Tomaszów Mazowiecki.

Tatăl meu știa ce se întâmpla, pentru că era membru al *Ordnungsdienst*, serviciul de ordine publică evreiesc. Nemții ordonaseră *Judenrat*-ului să înființeze o forță de poliție la sfârșitul anului 1940. Rolul ei era să mențină ordinea, să păzească granița internă a ghetoului și să împiedice evadarea oamenilor. De asemenea, asta făcea parte și din strategia nazistă de semănare a zâzaniei în rândul populației evreiești. Baruch Szoeps, primul președinte al *Judenrat*-ului, a fost bătut de Gestapo până la moarte pentru că a refuzat

să coopereze cu nemții. Succesorul său, Lejbusz Warsager, a hotărât că ar fi mai înțelept să se conformeze.

Din păcate, în ghetourile din întreaga Polonie, consiliile evreieşti au ajuns la concluzia că, acceptând unele dintre cererile germane, vor avea mai multe şanse de a-şi salva poporul. Probabil că aceşti consilieri au salvat unele vieți, deşi, aşa cum a demonstrat-o istoria, nu au făcut decât să întârzie inevitabilul genocid. Naziştii nu au avut nicio intenție de a reacționa cu milă în urma gesturilor *Judenrat*-ului. Dar cum ar fi putut cineva să-şi imagineze că oamenii dintr-o țară cultă, modernă şi inteligentă ca Germania plănuiau să extermine o altă rasă? Germania, locul de naştere al compozitorului Johann Sebastian Bach, al scriitorului Johann Wolfgang von Goethe. Era pur şi simplu de neconceput.

Membrii *Judenrat*-ului din Tomaszów Mazowiecki erau foarte selectivi cu privire la bărbații pe care îi alegeau pentru a deveni ofițeri de poliție. Unii consilieri şi-au instruit fiii să se înroleze. De asemenea, au căutat bărbați din familii „bune". *Judenrat* era hotărât să-i excludă pe cei care ar fi putut fi violenți sau coruptibili. Potrivit unui registru de salarii al *Judenrat*-ului, descoperit de arhiviştii din Tomaszów Mazowiecki, tatăl meu a fost plătit cu 25 de zloți polonezi pe lună. Salariul era lipsit de orice valoare reală într-o perioadă în care alimentele şi alte produse de bază erau greu de găsit, deoarece germanii controlau lanțul de aprovizionare.

Pe piața neagră pentru polonezi, oamenii plăteau 15 zloți pentru o pâine de un kilogram. Dar în ghetourile evreieşti, prețul de pe piața neagră crescuse de peste două ori, ajungând la 32 de zloți. Rețineți că, în cadrul campaniei naziste de exterminare, evreii primeau doar o treime din

rațiile care le reveneau polonezilor, astfel că prețurile de pe piața neagră pentru evrei erau de două ori mai mari.

După cum sugerează registrul, nu exista niciun stimulent financiar pentru a te alătura poliției – singura motivație reală pentru evrei era obținerea de informații. În ghetou, informațiile puteau face diferența între viață şi moarte. Mama mi-a spus că, probabil, *Judenrat* avea încredere că tatăl meu putea să obțină informații care ar putea ajuta la salvarea prietenilor şi vecinilor săi şi că se putea conta pe el pentru a mai înmuia ordinele germanilor. Aşa că, atunci când a fost recrutat împreună cu prietenul său Aaron Greenspan şi alți câțiva, la 1 februarie 1942, când viața în ghetou devenea din ce în ce mai periculoasă, el trebuie să fi văzut asta ca pe o modalitate de a ne proteja pe mama şi pe mine. În ceea ce mă priveşte, tatăl meu a fost un erou.

Mult timp a existat o concepție greşită des întâlnită, conform căreia evreii au mers ca oile la abator – că au fost pasivi şi nu au ripostat. Acest lucru este simplist şi inexact. Evreii au fost cu siguranță copleşiți, dar a existat un spirit de rezistență în toată Europa ocupată, în special în Polonia, Lituania, Belarus şi Ucraina. Au apărut mişcări clandestine în tot imperiul nazist.

Au existat revolte într-o sută de ghetouri evreieşti. Asta înseamnă unul din patru. Participanții nu au fost suficient de naivi încât să creadă că îi pot învinge pe nemți, dar, acolo unde au putut, le-au stricat socotelile.

Prin temperarea ordinelor germanilor, prin faptul că a fost amabil şi uman în fața unui sadism incredibil şi a cules informații despre care a crezut că ar putea ajuta la salvarea unor oameni, tatăl meu a fost, în felul său, un rebel care s-a ascuns chiar în văzul lumii. Aceasta este concluzia la care am ajuns după ce am reexaminat contribuția sa la cartea

Yizkor. Începe astfel: „În vara anului 1942, a apărut un val de zvonuri conform cărora se petreceau lucruri ciudate în oraşe şi în târgurile învecinate.” Apoi continuă:

Nimeni nu ştia despre ce e vorba. Informaţiile despre şi comunicaţiile cu acea zonă erau total absente. Eram izolaţi de restul lumii. Orice deplasare către un oraş sau sat din apropiere era strict interzisă. Poşta, corespondenţa de orice fel şi trimiterea de telegrame încetaseră imediat după împrejmuirea ghetoului în anul 1941. Singurele persoane care puteau să iasă din oraş şi să intre în oraşele şi în orăşelele din apropiere erau purtătorii banderolelor verzi. Aceştia erau colecţionarii de zdrenţe şi negustorii de piele care cumpărau aceste materiale de la ţăranii locali şi le furnizau fabricilor sechestrate de nemţi. Aceste „banderole verzi” aduceau veşti despre deportări, despre scoaterea evreilor din multe orăşele care acum erau *Judenrein* – „curăţate de evrei” – şi despre transporturile continue de evrei deportaţi.

Dar unde erau duşi?

Nimeni nu ştia. Existau zvonuri de la deportaţi care erau trimişi în lagăre de muncă din Germania. Se auzeau şi cuvintele „lagăre de concentrare”. Atunci când cineva îşi dădea cu părerea că evreii erau duşi la moarte, nu numai că ceilalţi se făceau că nu-l aud, dar îl mai şi considerau nebun. Era oare posibil ca oameni tineri şi sănătoşi, fără niciun handicap, să fie trimişi la moarte?

În timpul rugăciunilor de la sinagogi din perioada Zilelor Penitenţei[10] aveam presentimentul că avea să se întâmple

[10] Cele zece zile ale penitenţei, numite *Yamim Norayim*, au loc în emisfera nordică în prima parte a toamnei şi încep cu Roş Haşana, Anul Nou potrivit calendarului ebraic, şi culminează cu Iom Kipur, Ziua Ispăşirii (n. tr.).

ceva teribil. Un lucru prin comparație cu care viața în ghetou era floare la ureche.

Bineînțeles, ceva teribil chiar s-a întâmplat când aveam patru ani. Știu asta fiindcă am în vedere masa din casa cu numărul 24 de pe strada Krzyżowa ca punct de referință. Când am împlinit patru ani, umerii îmi ajungeau la tăblia mesei şi nu mai trebuia să mă ridic pe vârfuri să văd ce era pe masă.

Într-o zi, uşa apartamentului s-a deschis. Tata a intrat şi s-a aruncat pe un fotoliu. Îi curgeau lacrimi pe obraji. Îmi amintesc ca şi cum ar fi azi. Îmi amintesc unde stăteam în picioare, şi unde stătea jos tatăl meu, şi unde era mama. Mama era în stânga mea, şi tata la dreapta.

— I-am dus la camion. A trebuit să-i ajut se urce, a spus el. Camionul era plin. Plin de oameni vârstnici. Stăteau în spate chiar lângă uşa din spate. Ne-am uitat unii la alții. Le-am surprins privirea. Ştiau unde se duc. Nu puteam să-i salvez. Nu puteam să fac absolut nimic.

Tatăl meu vorbea despre părinții lui, Emanuel şi Pearl. Nemții trebuie să fi simțit o plăcere sadică atunci când i-au cerut unui polițist evreu să-şi conducă propriii părinți la moarte. Cu două sau trei zile înainte, tatei şi altor bărbați din generația sa li se ordonase să sape o groapă comună pentru părinții lor. Tata ştia ce urma să se întâmple şi nu putea să facă nimic ca să se opună. Mă gândisem de nenumărate ori de-a lungul anilor la crima asta şi ajunsesem să mă mângâi cu ideea că măcar a putut să-i ajute oricât de puțin la sfârşit, doar prin prezența sa acolo.

Dar cât de traumatizant trebuie să fi fost pentru tatăl meu să fie conştient că nu-i poate salva? Dacă ar fi încercat să se opună nemților, ar fi fost ucis cu siguranță, iar mama şi cu mine am fi fost mult mai vulnerabile decât eram oricum. Era

prins între ciocan şi nicovală. Era blestemat orice ar fi făcut. Fiecare zi îi aducea noi dileme morale ce nu puteau fi rezolvate.

În ghetouri şi în lagăre, evreii ca tatăl meu au fost obligaţi să facă alegeri imposibile de mai multe ori pe zi, în fiecare zi, în fiecare săptămână, în fiecare lună, în fiecare an. Pentru un evreu din Europa ocupată nu existau decizii bune. Existau doar decizii proaste şi altele încă şi mai rele. Tot ce puteai face era să iei o decizie mai puţin rea. Dacă o luai pe cea greşită, erai mort, iar familia ta urma să fie în pericol şi, probabil, avea să ţi se alăture la scurt timp după aceea. Oricine s-a confruntat vreodată cu anihilarea iminentă ştie că faci ceea ce trebuie să faci pentru a supravieţui.

Sunt convinsă că tata nu a avut de ales când a devenit poliţist. Nu exista nicio garanţie că cei care se înrolaseră în poliţie aveau să scape teferi. Nemţii ucideau unii ofiţeri de poliţie, şi *Judenrat* era obligat să menţină posturile ocupate. Se pare că fusese ales ca ofiţer pe un loc rămas liber. Nu cred că s-ar fi oferit din proprie iniţiativă. S-ar fi înrolat doar dacă i s-ar fi cerut să o facă de către liderii comunităţii evreieşti care erau dornici să menţină cele mai bune standarde posibile în cele mai imposibile circumstanţe. Detesta situaţia asta, pentru că, în ciuda bunelor sale intenţii, i se cerea să îndeplinească îndatoriri care erau detestabile. Evreii poliţişti trebuiau să aplice ordinele controlorilor lor nazişti sau să se expună pe ei înşişi şi familiile lor la riscuri. Pur şi simplu, a fost un şantaj.

Ori de câte ori a fost posibil, poliţiştii onorabili, precum tatăl meu, s-au străduit să atenueze efectul ordinelor nemţilor sau să le trimită oamenilor avertismente discrete, care le dădeau şansa de a-şi salva vieţile sau măcar de a alege opţiunea cea mai puţin rea. Cred că a făcut tot ce i-a stat în putinţă pentru a uşura suferinţa evreilor din Tomaszów

Mazowiecki. Mama a fost conştiinţa lui, şi ea l-a ajutat să navigheze prin acel labirint moral teribil.

În ziua când tatăl meu ne-a povestit despre părinţii săi, mama plângea în sufletul ei uciderea familiei şi a prietenilor, iar durerea ei a fost adâncită de durerea pe care o purta în suflet tatăl meu, bărbatul cu care se căsătorise din dragoste. La masă, mama a încercat în zadar să-l consoleze pe tata, în timp ce, în tăcere, mai adăuga două cărămizi la zidul ei memorial invizibil.

Pentru mine era greu să concep că nu-mi voi mai vedea niciodată bunicii, dar a trebuit să mă obişnuiesc cu asta aproape imediat. Astăzi mă străduiesc să-mi aduc aminte chipurile lor. S-au estompat de-a lungul anilor. Imaginea care-mi revine mereu în minte este cea a bunicului meu cu o panglică galbenă de măsurat în jurul gâtului, în atelierul său de croitorie din Tomaszów Mazowiecki.

Dar ceea ce îmi amintesc limpede sunt lacrimile tatălui meu. Îmi amintesc resemnarea lui. Vorbea foarte încet. Nu a fost surprins că au fost duşi să fie împuşcaţi. Au trăit cu aşteptarea că vom fi ucişi cu toţii. Tatăl meu era amorţit. Felul în care el şi mama au acceptat moartea este foarte înfricoşător pentru mine astăzi. Arată cât de suprarealiste erau viaţa şi moartea în ghetou.

Bunicii mei au fost duşi în pădurea de la marginea oraşului. Nu am nicio dovadă a ceea ce li s-a întâmplat, dar îmi imaginez că ar fi făcut tot posibilul să urmeze ritualul evreiesc tradiţional atunci când moartea este iminentă. Când ştim că suntem în pragul morţii, recităm o rugăciune numită *Şema Israel*: „Ascultă, Israele! Domnul, Dumnezeul nostru, este singurul Domn şi tu să îl iubeşti pe Domnul Dumnezeul tău cu toată inima ta, cu toată fiinţa şi cu toată puterea ta.”

Mă întreb dacă au avut timp să se împace în sinea lor în acest fel, ca şi ceilalţi evrei care se îndreptau spre camerele de gazare din Birkenau. Îmi pot imagina ce s-a întâmplat cu ei. După ce s-au luptat să coboare din camion, împreună cu alţi evrei condamnaţi la moarte, au auzit voci guturale de nemţi, ordonându-le să meargă spre groapa săpată de fiul lor şi ai celorlalţi. Pearl şi Emanuel nu vorbeau germana; trebuie să fi fost complet buimăciţi. Bănuiesc că şi-au petrecut ultimele clipe gândindu-se îngroziţi la ce ar putea face naziştii cu restul familiei lor.

Mă îndoiesc că s-au uitat la ţevile puştilor îndreptate spre ei. Cei mai mulţi au fost împuşcaţi în spate. Unii au auzit gloanţele care-i omorau pe ceilalţi, cu o fracţiune de secundă înainte de a fi ucişi, înainte ca el sau ea să cadă la pământ. Câteodată, după un masacru, gropile erau acoperite cu pământ în timp ce oamenii îngropaţi de vii încercau în zadar să iasă la lumină.

Sper din tot sufletul că nu mai respirau atunci când pământul a fost aruncat peste ei. Mă rog ca pământul să nu se fi mişcat după ce lopeţile au fost zvârlite în spatele camionului care le fusese dric, iar muncitorii aduşi cu forţa au fost luaţi de-acolo, doar pentru a îndeplini din nou acea sarcină în altă zi.

În tot acest timp, viaţa devenea din ce în ce mai grea în ghetou. Fiecare gospodărie era lovită de foame. Bătrânii se prăbuşeau şi mureau pe străzi. Copiii cărora li se permitea să iasă din casele lor cerşeau mâncare pe trotuare. O cantină cu supă înfiinţată de liderii comunităţii se închisese de mult timp. Un tânăr cu suflet bun, pe nume David Goldman, care pregătea mesele special pentru copii, se îmbolnăvise de tifos şi murise. Înghesuiala şi condiţiile de viaţă neigienice făcuseră ca tifosul să se răspândească în ghetou ca un foc de paie.

Iar lucrurile tocmai aveau să se înrăutățească. Timp de doi ani trăiserăm în întuneric după apusul soarelui. Dar pe 23 octombrie ghetoul a fost brusc iluminat puternic de felinarele stradale care nu mai funcționaseră din 1940. Toate luminile din perimetrul închisorii noastre s-au aprins. Oamenii au fost deodată orbiți de strălucire şi spiritele lor frânte s-au întunecat şi mai mult. Dacă mă străduiesc, îmi amintesc cum mă uitam pe fereastră după lăsarea întunericului şi mă gândeam că strada era mai luminoasă decât în timpul zilei. Luminile ne-au făcut să ne dăm seama că nu aveam unde să ne ascundem.

Îşi făcuseră apariția voluntari nazişti din Ucraina, îmbrăcați în uniforme negre şi înarmați cu mitraliere. Lor li s-au alăturat bărbați din Polonia şi Lituania. „Cu toții purtau căşti de oțel şi erau înarmați pentru luptă. S-au auzit în curând focuri de armă şi au căzut primele victime", îşi aminteşte tatăl meu în cartea *Yizkor*. „În lumină, îngerii morții care înconjurau ghetoul aveau o vedere mai bună asupra țintelor vii asupra cărora urmau să tragă şi puteau astfel să se delecteze cu ororile pe care urmau să le aplice ghetoului."

Citirea unor astfel de descrieri din cartea *Yizkor* mi-a ajutat la readucerea la lumină a unor amintiri îngropate adânc în mine. Întotdeauna am avut amintiri vagi despre cum auzeam împuşcături, mă simțeam îngrozită şi priveam fețele traumatizate ale oamenilor cu care am trăit. A fost dureros să retrăiesc acele zile cumplite. În acelaşi timp, datorită mărturiei tatălui meu, scrisă după război, am putut să aşez acea parte a copilăriei mele în context şi într-un cadru istoric.

La şase zile după ce ghetoul a fost iluminat, anxietatea evreilor a atins punctul de fierbere. Locuitorii ghetoului erau convinşi că vor avea loc deportări în lagărele morții. Într-o

ceață învolburată de zvonuri şi contrazvonuri, s-au adunat în fața sediului central al *Judenrat*, cerând răspunsuri. Agitația mulțimii a fost la originea unor potențiale probleme pentru Hans Pichler, comandantul regional al *Schutzpolizei*, poliția Reich-ului nazist. Acesta dorea să calmeze spiritele şi s-a gândit că utilizarea trupelor sale ar putea să nu aibă efectul dorit. Aşa că a transferat problema către *Judenrat* – cu alte cuvinte, liderilor comunității evreieşti –, dându-le acestora sarcina deloc de invidiat de a pune în aplicare decretele germane.

Tatăl meu reia povestea în cartea *Yizkor*:

Seara, şi-a făcut apariția Gestapoul, condus de meister Pichler. Pichler le-a spus polițiştilor evrei şi lucrătorilor de la salubritate să calmeze mulțimea, zicând că totul este în regulă şi asigurându-i că toți oamenii din ghetou vor rămâne acolo şi nimeni nu va fi deportat.

Presupun că tatăl meu a fost unul dintre polițiştii cărora li s-a ordonat să țină mulțimea sub control în acea zi de 29 octombrie 1942. Dacă aşa este, el ar fi trebuit să transmită edictul Gestapoului, conform căruia oricine era prins răspândind zvonuri false despre deportări avea să fie împuşcat. Mulțimea nu a avut de ales şi s-a dispersat. E de la sine înțeles că asigurările au fost o minciună. Mai departe tatăl meu scrie:

Dar mai târziu, în acea seară, un grup de polițişti evrei şi, împreună cu ei, polițişti germani şi ucraineni înarmați cu mitraliere, au apărut la gară, unde se adunaseră deja sute de bărbați, femei, copii şi chiar bebeluşi evrei, născuți în acea zi sau cu o zi înainte.

Este important să subliniem că poliția evreiască nu avea arme de foc. Aveau bastoane pentru controlul mulțimii. Nemții nu înarmau poliția evreiască, de frică să nu se

întoarcă împotriva torţionarilor lor şi să deschidă focul. În timp ce citeam cartea *Yizkor* puteam simți durerea prin care a trecut tatăl meu în timp ce lațul se strângea în jurul ghetoului.

Pe tot parcursul acelei zile au fost adunați sute de evrei din oraşele şi satele învecinate, sub amenințarea armelor, într-o îngrăditură de sârmă ghimpată, ridicată în grabă pe un câmp de lângă gară, la aproximativ un kilometru şi jumătate distanță la nord-est de ghetou.

Mulțimea a devenit din ce în ce mai agitată pe măsură ce treceau orele. Ziua a devenit noapte şi, în tot acest timp, tot mai mulți evrei au fost aduşi pe câmp, batjocoriți şi împinşi cu patul puştii. Gestapoul i-a certat pe polițiştii evrei. Şi aici, sunt sigură că tatăl meu vorbeşte despre ordinele pe care le-a primit el însuşi: *Mach mal ordnung mit dem Juden-Gesindel* („Țineți sub control gloata aia evreiască").

Este evident că nemții doreau ca polițiştii evrei să folosească violența împotriva propriului popor. Dar sunt sigură că, atunci când cei ca tatăl meu nu au reuşit să dea curs ordinelor nemților, cei de la Gestapo s-au repezit în țarc şi au început să lovească. Pentru că tatăl meu a scris că Gestapoul „s-a năpustit asupra mulțimii pentru a impune ordinea asupra copiilor şi a mamelor lor, care aşteptau trenul care să-i ducă într-un loc sau altul...".

Tatăl meu nu a menționat destinația trenului. Poate că la acel moment nici nu ştia, întrucât cred că este foarte puțin probabil ca nemții să fi dezvăluit că trenul se îndrepta spre Treblinka.

Până şi în ziua de azi Treblinka este un nume care mă face să mă cutremur. Este un nume pe care lumea trebuie să şi-l amintească, chiar dacă nu mai există. Nemții au distrus lagărul în 1943 în încercarea de a ascunde dovezile crimelor

lor de război. Tot ce se află în locul său este un uriaş memorial din piatră, în stil neolitic, înconjurat de o mare de stânci ascuţite, în formă de dinţi de rechin, îndreptate spre cer. La baza piesei centrale se află o piatră cioplită în forma unei cărţi arse, pe care sunt inscripţionate în mai multe limbi cuvintele: „Nu se va repeta niciodată." Treblinka era ascunsă într-o pădure, la 80 km nord-est de Varşovia. Conţinea şase camere de gazare şi a fost unul dintre cele şase lagăre de exterminare construite de nazişti cu unica intenţie de eradicare a celor două milioane de evrei din Polonia. Cu eficienţa caracteristică germanilor, naziştii au îmbunătăţit legăturile feroviare către Treblinka din ghetoul din Varşovia şi din Polonia centrală, unde locuiam eu, pentru accelerarea uciderii în masă a evreilor.

Asta înseamnă că undeva, într-un birou din cadrul celui de-Al Treilea Reich, a existat un maestru statistician cu o minte perversă, care a calculat numărul suplimentar de şine de cale ferată, de puncte şi de semnale necesare pentru a se asigura că trenurile morţii merg ca un ceas. Numai psihopaţii, de unii singuri, nu ar fi putut să pună în practică Holocaustul. Ei au avut nevoie de o armată de pioni complici, precum şi de profesionişti foarte bine pregătiţi care să ungă banalul mecanism logistic al măcelului industrial. Mă întreb ce s-a întâmplat cu acel omuleţ cu ascuţitoarea lui de creioane, cu caietele de matematică cu pătrăţele albastre şi cu tablele de înmulţire? A supravieţuit războiului? A ajuns oare în boxa acuzaţilor la procesul de la Nürnberg? Sau a reuşit să se fofileze şi să se reinventeze ca un administrator al căilor ferate după armistiţiu? Statisticianul se poate să nu fi apăsat pe trăgaci sau să nu fi turnat o canistră de Zyklon B în conducta unei camere de gazare, dar cu siguranţă a fost un criminal de război.

Ultima deportare majoră de la Varşovia la Treblinka a avut loc luni, 21 septembrie 1942. O zi obişnuită pentru cea mai mare parte a lumii, dar pentru noi era Iom Kipur, Ziua ispăşirii şi cea mai sfântă zi din calendarul evreiesc. Noi, evreii, credem că este ziua în care Dumnezeu decide soarta fiecărei persoane, iar în această zi ne cerem iertare pentru păcatele pe care le-am comis în timpul anului precedent. Programarea acelei călătorii cu trenul nu putea fi mai sadică. Soarta evreilor avea să fie decisă de nazişti. Orice speranță se stinsese.

Apoi au venit după noi.

Tatăl meu descrie noaptea dinaintea urcării primilor evrei din Tomaszów Mazowiecki în trenurile spre Treblinka:

Toată noaptea, aceşti oameni nenorociți au aşteptat trenul, cu ordine stricte de a nu se mişca din locurile lor. Evreii continuau să sosească, pe jos sau în căruțe – toți erau împinşi de nemți sau de ucraineni cu bastoane sau cu puşti. Aceştia îşi descărcau furia şi asupra poliției evreieşti, care făcea tot posibilul să atenueze suferințele prizonierilor, oferindu-le apă sau încercând să găsească părinții copiilor rătăciți în aglomerație.

Ştiu că aceasta a fost experiența personală a tatălui meu, care a fost bătut cu patul puştii pentru că a încercat să fie uman. Îmi amintesc că l-am văzut în acea noapte, când s-a întors acasă, plin de sânge uscat pe față, şi mama mea încerca să-l curețe. A doua zi a fost obligat să iasă din nou. El scrie:

În zorii zilei de vineri, 30 octombrie, majoritatea evreilor au fost îngrămădiți în vagoane de tren. Familiile au fost despărțite. Au început să sosească un număr tot mai mare de evrei expulzați din oraşele lor.

Cu toate acestea, zona gării era prea mică pentru a prelua toate sosirile, aşa că unii dintre ei au fost trimişi în oraş, pentru a fi deportați împreună cu evreii din Tomaszów spre o destinație necunoscută.

Unii dintre aceştia au fost împuşcați. Ceilalți au fost înghesuiți în halele goale ale fabricilor. Evreii din zonă au vrut să le dea mâncare şi apă, dar au fost împiedicați să facă acest lucru de către ucraineni.

La 30 octombrie, trenurile cu vagoane pentru vite au transportat peste 7.500 de evrei de la Tomaszów Mazowiecki până la Treblinka. Aceştia au fost gazați cu toții şi apoi incinerați pe ruguri în aer liber.

Apocalipsa s-a abătut asupra ghetoului în ziua următoare, de Sabatul nostru. Ne-am trezit în zori cu un cor de lovituri cu patul puştii în timp ce ne erau sfărâmate uşile din față.

Veniseră după mine. Un copil de patru ani.

Ne îndreptam spre *selektion*.

Selecție.

Un cuvânt la fel de înfricoşător ca Treblinka.

Înțelesul lui?

Viață sau moarte.

CAPITOLUL 4.
DEGETUL LUI CALIGULA

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 31 octombrie 1942
Vârsta de patru ani

În cazul în care nu înțeleseserăm mesajul de prima dată, acesta a fost repetat în poloneză şi idiş. Soldații urlau în megafoane. strigau ordinele de care fiecare evreu se temea: „*Alle Juden raus!* Toți evreii să iasă!”

Cuvintele erau pline de venin. Gărzile ştiau exact cât de brutal urma să se desfăşoare ziua. Aveau ordinele lor. Indiferent de câte ori uciseseră până atunci, se pregăteau pentru a vărsa şi mai mult sânge. Creau confuzie şi panică, distrugând rezistența noastră, ca să le fie mai uşor să ne poarte ca pe nişte animale oriunde unde voiau.

Mama a avut timp să mă îmbrace cu o haină, ca să mă protejeze împotriva frigului. Am păşit împleticindu-ne în curte, apoi printr-un portic şi am ieşit în stradă. Eram înconjurați de gardieni îmbrăcați în uniforme de diferite culori, care ne strigau ordine din toate direcțiile, cu ochii bulbucați de ură şi de efortul de a țipa. Unii se opinteau pe spate, trăgând de zgărzile de forță ale câinilor lor de atac pentru a-i ține în frâu. Câinii simțeau frica noastră colectivă. Fălcile lor pline de bale voiau să ştie ce gust are teroarea. Erau nerăbdători să se înfrupte din ea. Ghearele lor zgâriau cu furie pietrele drumului. Câinii ăia îngrozitori, înfricoşători. Mârâiau, urlau. Fără milă.

Jos, pe pavajul străzii Krzyżowa, mă simțeam mai mică decât oricând. Toți soldații păreau foarte înalți deasupra mea. Prin ochii pe jumătate închiși, i-am scrutat pe torționarii noștri. Am încercat să nu întorc capul, ca să nu atrag atenția dinspre zidul de cranii cu cască ce își arătau dinții, ca o haită de lupi, schimonosindu-se în timp ce-și scuipau fierea. Nu știam ce fel de arme purtau soldații.

Știam doar că păreau mai periculoși decât puștile care trosneau și pistoalele care pocneau. În tot acest timp, soldații își roteau armele dintr-o parte în alta, cu mișcări largi. Mi-era teamă că vor deschide focul în orice moment. Mi se părea că armele se întorceau întruna pentru a fi îndreptate direct spre mine. Era înfricoșător pentru un copil de patru ani. Și acum, după ce am recitit contribuția tatălui meu la cartea *Yizkor*, înțeleg la ce am fost martoră:

Toți evreii din ghetou au fost alungați din casele lor în curți, unde îi așteptau poliția evreiască și Gestapoul, ucrainenii și Poliția Albastră, înarmați cu mitraliere ca și cum ar fi fost gata de luptă.

Acum știu că Poliția Albastră la care se referă tatăl meu era reprezentată de ofițeri de poliție polonezi, sau „criminali în uniformă", așa cum au fost ei etichetați de istoricul Jan Grabowski, un profesor de studii istorice despre Holocaust de la Universitatea din Ottawa.

Singurii ofițeri care nu aveau arme erau polițiștii evrei, precum tatăl meu. „Din case veneau din ce în ce mai mulți evrei, păziți de polițiști evrei. Acești evrei primiseră avertismente severe din partea comandantului Pichler", scrie el.

Unitatea de poliție a Reichului condusă de Pichler era formată din foști soldați care erau membri ai partidului nazist și afiliați la SS. Aceștia erau la fel de brutali ca

oricare dintre soldații fanatici din trupele de asalt care urau evreii.

Ceea ce mi se pare evident din mărturia tatălui meu este că Pichler le-a spus polițiştilor evrei că vor fi consecințe serioase, dacă nu vor asculta ordinele de a ajuta la arestarea semenilor lor evrei. Pentru că apoi tatăl meu scrie: „Şi de aceea un polițist evreu trebuia să îşi escorteze propria familie, ca nu cumva să nu fie ucişi pe loc." Trebuie să fi fost atât de sfâşietor pentru el.

Ținându-şi armele la înălțimea taliei, soldații au țintit spre noi şi ne-au ordonat să ne aliniem. Ne organizau ca şi cum am fi urmat să mărşăluim într-o paradă. Trebuia să stăm neclintiți şi să nu mişcam niciun muşchi. Am păstrat tăcerea, conştientă de agitație, de târşâitul de picioare prost încălțate, de conversațiile nervoase răstite şi de noi toți respirând greu de frică şi de efort. Dintr-odată, am fost cutremurată de zgomotul asurzitor al focurilor de armă. Tatăl meu scrie:

S-au auzit împuşcături în apropiere, primele victime au căzut şi au fost mulți răniți, care strigau după ajutor. Evreii şi-au aruncat rucsacurile şi desagile şi s-au aliniat în rânduri de câte cinci, pentru a forma douăzeci sau douăzeci şi cinci de rânduri, şi astfel, sub pază armată, au mărşăluit spre fostul spital din strada Wieczność, lăsând în urmă morții şi răniții care au căzut pe drum, incapabili să țină pasul cu ritmul forțat.

Am înaintat pe strada Krzyżowa şi am cotit la dreapta când am ajuns în partea de jos. Alți copii se văitau. Eu ştiam că nu trebuie să mă plâng. Mama mă învățase bine. Unii au fost căraţi în brațele părinților lor şi aveau o vedere clară asupra măcelului. Eu am fost înconjurată de oameni mai înalți decât mine, dar, prin spațiile dintre ei, am văzut

cadavrele de pe jos. Sânge care se scurgea de-a lungul dalelor. Am auzit oameni plângând pe când treceau pe lângă cadavre pe care le recunoşteau.

De aici, tatăl meu e cel care continuă povestea:

Copiii care nu-şi găseau părinţii plângeau după ei, alţii erau smulşi din braţele părinţilor lor. Străzile învecinate răsunau de ţipete şi suspine. Participanţii la marşul forţat se împiedicau de cadavrele celor dragi, iar ucigaşii nemţi şi ucraineni îi loveau în cap cu paturile mitralierelor.

Tremuram în timp ce mergeam alături de mama, ţinând-o strâns de mână. Am fost mereu îngrozită să nu fiu despărţită de mama. Ea mi-a fost protectoarea-şefă. Nu-mi amintesc cu exactitate unde se afla tatăl meu. Dar acum îmi dau seama că trebuie să fi fost în apropiere, pe marginea coloanei de marş. Mi-aş fi dorit să fie lângă mine, ţinându-mă de cealaltă mână. Pentru mama şi pentru mine experienţa a fost îngrozitoare. Trebuie să fi fost chinuitoare şi pentru tatăl meu. Să fie despărţit de noi, să ştie că eram supuse capriciilor Gestapoului şi că el nu putea face nimic. Era acolo, urând faptul că era forţat să se supună nemţilor, dar făcând tot ce-i stătea în putinţă ca să ne salveze şi, în acelaşi timp, fiind martor la toate acestea. Din limbajul pe care îl folosea, îmi dau seama că trebuie să fi plâns tot timpul cât a scris.

Strada era plină de sânge. Din ce în ce mai multe victime erau lăsate în urmă. Soţii au fost smulşi de lângă soţiile lor, copiii îşi căutau părinţii. Sânge, ţipete şi lacrimi, şi totuşi marşul continua. Participanţii au ajuns în curtea spitalului şi s-au aliniat din nou în rânduri de câte cinci. Acum mai erau douăzeci de rânduri.

Curtea spitalului se numea *Umschlagplatz* – adică un loc pentru transbordare sau transfer de marfă. Un eufemism

sinistru şi nimic altceva. De aici, sute de evrei au fost duşi la gară. Nu-mi amintesc să fi văzut spitalul, dar îmi amintesc clar că am mărşăluit spre un cimitir.

Iată, din nou, relatarea tatălui meu ca martor ocular:

Nu departe de curtea spitalului, pe strada Wieczność, unde se afla o mică biserică, a avut loc o inspecție minuțioasă, deoarece soldații de la Gestapo examinau iar şi iar documentele care le permiteau evreilor să rămână în ghetou şi să lucreze pentru nemți.

Aceasta era o altă parte a temutului proces de selecție. Tata ni se alăturase deja, pentru a se asigura, aşa cum a scris mai devreme, că nu eram ucise pe loc. Ne-am aliniat lângă biserică, în spatele unui zid de cărămidă care era mai înalt decât mine, aşteptând să trecem printr-o poartă dublă din fier forjat negru. Dar mai întâi a trebuit să trecem prin *Selektion*.

Ce ironie a sorții că Gestapoul fără Dumnezeu alesese o biserică pentru a-şi exercita judecata. Sfântul Venceslau era o biserică mică din lemn, rustică şi văruită, cu un acoperiş în pantă şi o clopotniță în formă de ceapă deasupra naosului, unde ar fi trebuit să fie altarul. De o parte şi de alta a bisericii se întindeau alei simetrice.

Trecerea era controlată de un ofițer în uniformă, aşezat la o masă, care verifica actele oamenilor pentru a stabili dacă aveau vreo calificare şi dacă meritau păstrați. Pentru moment.

Tatăl meu era în frunte. Mama stătea în spatele lui, strângându-mă în brațe. Eu o țineam de gât. Îmi amintesc cu claritate tensiunea electrică din aer pe măsură ce ne apropiam de ofițerul de selecție.

Mama era îngrozită. Gâfâia şi simţeam cum îi bate inima. Alţi doi copii se agăţau în spate de fusta ei. Erau verişoarele mele. Una avea patru ani, la fel ca mine. Cealaltă avea cinci ani. Erau fiicele mătuşii, sora mamei mele. Le făcuse semn să se alăture mamei mele chiar înainte de a fi luată de Gestapo. În timp ce era târâtă de lângă noi, mătuşa mea a implorat-o pe mama să le salveze pe fete. Cu toţii stăteam în spatele unei alte familii.

— *Papiere!* Documentele! a răcnit nazistul.

Bărbatul care era în faţa noastră la coadă şi-a prezentat documentele. Ofiţerul a răsfoit un mănunchi de cărţi de identitate cu o serie de ştampile ale celui de-Al Treilea Reich şi a spus:

— Aveţi documente doar pentru patru persoane. De ce văd şase persoane?

— Îi iau pe sora mea mai mică şi pe fiul ei, a răspuns bărbatul. Sunt puternici şi pot munci.

— Dar aveţi acte doar pentru patru persoane, aşa că de ce luaţi şase? a insistat ofiţerul.

Cuprins de nelinişte, omul a încercat să apeleze la simţul raţiunii paznicului. În timp ce implora, în voce i se auzea disperarea.

— Dar, *Herr Oberleutnant*, domnule locotenent-major, căutaţi oameni care să lucreze, nu-i aşa? Vă rog, domnule, lăsaţi-ne să trecem. *Bitte!*

— Mă iei de prost? *Lügner!* Mincinosule! a mârâit ofiţerul Gestapo, apoi a ridicat degetul mare şi a mârâit în timp ce-şi rotea încheietura mâinii spre stânga: *Links!*

Stânga însemna moarte. *Rechts*, sau dreapta, însemna viaţă.

Bărbatului i s-a tăiat răsuflarea când şi-a dat seama de enormitatea sentinţei care tocmai fusese pronunţată. Dar s-a adunat, i-a condus pe cei cinci membri ai familiei sale pe poartă, şi a luat-o pe drumul din stânga sa. I-am privit cum mergeau pe lângă biserică, de-a lungul cărării de piatră, dincolo de un mic pâlc de copaci. Acolo s-au aşezat pe pământ, înghesuiţi împreună în frig, alături de restul celorlalţi damnaţi – evrei care se îndreptau spre vagoanele pentru vite, şi, din ce ştim acum, spre lagărul de exterminare de la Treblinka.

Ofiţerul de la Gestapo a privit familia peste umăr, apoi s-a uitat în sus, la noi. Din punctul meu de observaţie, din braţele mamei, am privit în jos la bărbatul în uniformă, înfofolit într-un palton mare şi gros, confortabil şi călduros, în timp ce noi toţi tremuram de frică şi de frigul din aerul rece polonez. Nu-i puteam vedea ochii. Dar când a înclinat capul pentru a se uita la părinţii mei, am avut o imagine perfectă a însemnului de pe cascheta lui. Ce pasăre ciudată, m-am gândit. O mai văzusem înainte, dar niciodată de atât de aproape. Erau şi un cap de mort argintiu şi oase încrucişate lângă vârful strălucitor al caschetei, deasupra cărora era acel *Reichsadler*, Vulturul Imperial al Germaniei naziste.

Hitler îşi însuşise emblema heraldică a Imperiului Roman din vechime. Cuceririle sale teritoriale oglindeau multe dintre cuceririle romane. Dar şi-a decorat Vulturul Imperial cu o zvastică, înjosind moştenirea civilizatoare a Romei.

Ofiţerul Gestapo care stătea la masa din faţa noastră era un barbar modern, imaculat în croiala nazistă a hainelor. Îl imita pe Caligula, despoticul împărat roman din secolul I, care îşi folosea degetul mare pentru a dicta soarta gladiatorilor învinşi. Câţi alţi Caligula în uniformă stăteau la mese în afara *shtetl*-urilor şi ghetourilor din întreaga Europă

Centrală, hotărând cu un gest al degetului mare cine putea s-o ia la dreapta, prin poarta vieții, pentru a ajunge la muncă forțată, şi cine avea să se târâie spre stânga, spre vagoanele pentru vite care-i transportau direct în infern?

— *Wie viele?* Câți?

Tatăl meu nu a spus nimic. Mama a ezitat şi ea o clipă, apoi a tras aer în piept.

— Trei, a spus ea, în timp ce, întinzând o mână în spate, şi-a împins nepoatele deoparte.

— *Rechts*, a răspuns ofițerul, cu o răsucire a degetului mare.

Tatăl meu a luat-o înainte. Mama m-a pus jos.

— Ia-l de mână pe tata, a spus ea.

Am făcut cum mi-a spus mama, şi mâna lui mare şi caldă, care a cuprins-o pe a mea, m-a făcut să mă simt imediat în siguranță. Am mers prin poarta de fier şi am luat-o pe cărarea din dreapta ofițerului, spre un mic cimitir. Împreună, mama, tata şi cu mine am păşit în curtea bisericii.

M-am uitat înapoi şi le-am văzut pe cele două verişoare ale mele stând singure, până când cineva le-a luat de acolo. Nu au mai fost văzute niciodată.

Ofițerul de la Gestapo nici măcar nu aruncase o privire pe actele părinților mei. A fost o demonstrație îngrozitoare a modului în care puteam face numai alegeri rele sau şi mai rele.

Cum ar fi putut mama mea să ştie că nazistul nu va examina documentele? De ce nu le-a verificat? În mod normal, erau atât de meticuloşi.

Mama a trebuit să ia o decizie fulgerătoare. Nu a avut timp să ia în considerare toate opțiunile. Fiecare calcul se baza pe instinct. Mai presus de orice, de la începutul Holocaustului, şi până la sfârşit, preocuparea esențială a mamei a fost supraviețuirea mea. Aceeaşi preocupare a avut-o şi tatăl meu. Mulțumită lor, am fost unul dintre cei câțiva copii evrei din Tomaszów Mazowiecki care au supraviețuit Holocaustului.

La vârsta de patru ani, nu înțelegeam deloc semnificația discuției dintre părinții mei şi nazişti. Ani mai târziu totuşi, când am fost suficient de mare pentru a înțelege, mama a izbucnit în lacrimi şi mi-a povestit despre ofițerul Gestapoului care stătuse la masa aceea.

— Nici măcar nu a deschis hârtiile. Am ucis copiii surorii mele. I-am abandonat. Cum aş putea să le uit chipurile? I-am ucis.

A fost un moment de cumpănă din viața mamei, unul după care nu şi-a revenit niciodată. Până în ziua morții sale, a fost chinuită de întrebările ipotetice care începeau cu „ce-ar fi fost dacă?”. Ce-ar fi fost dacă ar fi spus că eram un grup de cinci în loc de trei? Ar mai fi fost în viață? Dar în ziua aceea nu avea timp să se gândească prea mult la condamnarea la moarte impusă verişoarelor mele. Prioritatea ei imediată era să se asigure că noi supraviețuim următoarelor ore periculoase.

CAPITOLUL 5.
CURTEA BISERICII

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 31 octombrie 1942
Vârsta de patru ani

Trecusem de primul proces de selecție, dar eram departe de a fi în siguranță.

În cimitir, mama trebuie să se fi simțit atât de singură. Odată ce se asigurase că am reuşit să trecem de ofițer, tatăl meu a trebuit să ne părăsească şi să se întoarcă la deportarea evreilor din Tomaszów Mazowiecki. Oamenii erau conduşi în marş spre gară. Le-au fost confiscați pantofii şi bunurile şi au fost înghesuiți în vagoane pentru vite.

Tatăl meu scrie că, la sfârşitul acelei zile, aproximativ şase mii de evrei fuseseră expulzați din ghetou. Într-o singură zi, naziştii i-au trimis pe aproape jumătate dintre evreii din oraşul nostru în ultima lor călătorie.

Noi eram doar o componentă a Operațiunii Reinhard, invenția bolnavă a creierului lui Heinrich Himmler, şeful SS şi unul dintre principalii arhitecți ai Holocaustului. Operațiunea Reinhard a fost concepută pentru a realiza anihilarea fizică a fiecărui evreu care trăia în Polonia ocupată. În cele din urmă, a condus la uciderea a aproximativ două milioane de copii, femei şi bărbați, majoritatea evrei polonezi.

Logistica pentru Operațiunea Reinhard a fost concepută cu o claritate înfricoşătoare. Cei care erau prea bătrâni, bolnavi sau fragili aveau să fie împuşcați când se aflau încă în ghetou sau în drum spre gară. Aceste crime au fost comise pentru că buna desfăşurare a gestionării lagărelor de exterminare se baza pe capacitatea victimelor de a merge pe jos, de pe peron până la camerele de gazare, pe cont propriu. Cei care nu puteau face acest lucru erau uciși pe loc. *Ordnung muss sein* – trebuie să existe ordine. Eficiența şi minuțiozitatea germană la cel mai josnic nivel posibil.

Acea primă selecție, în care verişoarele mele, părinții lor şi cei mai mulți dintre membrii familiei mamei mele au fost luați, nu a fost şi ultima. Nemții au continuat să reducă numărul persoanelor pe care le considerau a fi muncitori utili. În cartea *Yizkor*, tatăl meu vorbeşte despre cel puțin alte două selecții. Prima a avut loc în acel Sabat, la 31 octombrie. Tata scrie că până şi cei care aveau documente de muncă au fost reținuți pentru o vreme într-o fabrică, înainte ca unii dintre ei să fie trimişi înapoi în curtea spitalului, care era unul dintre cele câteva puncte de staționare înainte de camera de gazare.

Cumva, mama şi cu mine, doar un copil de patru ani, am supraviețuit acelui proces. Timpul mi-a înceţoşat memoria şi nu-mi amintesc că am fost în fabrică. Aşadar, mărturia tatălui meu în cartea *Yizkor* este cel mai precis ghid pentru ceea ce s-a întâmplat. El descrie imagini pe care eu nu le-aş putea descrie.

A doua zi au luat o pauză de la crime. Asasinii erau fără îndoială obosiți după o noapte de vărsare de sânge. Poate că unii s-au dus la biserică să se roage pentru a primi ajutor în munca lor. Mai sigur este că s-au dus la han ca să se îmbete şi să prindă forțe noi pentru ziua următoare. Cu toate

acestea, paza din jurul gardului de sârmă ghimpată a fost intensificată pentru a preveni evadarea.

Aici, sunt destul de sigură că tatăl meu se referă la el însuşi. Una dintre principalele îndatoriri ale unui poliţist evreu era să păzească perimetrul ghetoului, pentru a-i împiedica pe cei închişi să fugă. Naziştii se foloseau de poliţişti pentru a se distanţa de victimele lor şi pentru a-şi face viaţa mai uşoară. Dacă, într-adevăr, tatăl meu chiar a fost obligat să acţioneze ca o santinelă lângă gardul de sârmă ghimpată care împrejmuia evreii rămaşi în ghetou, îmi pot doar imagina chinul mental pe care l-a îndurat. Fiecare secundă trebuie să fi fost un câmp minat din punct de vedere etic şi moral. Cum o fi reuşit să rezolve această dilemă? Faptul că era poliţist i-a permis probabil supravieţuirea familiei sale apropiate şi, în acelaşi timp, a însemnat că era obligat să-şi escorteze prietenii, vecinii şi alte familii la moarte. El scrie:

Tensiunea şi grozăvia în care s-au cufundat cei rămaşi în ghetou în acea zi sfidează orice descriere. Cu toate acestea, ei încă sperau că spiritul răului se va potoli şi că li se va permite să rămână în viaţă.

Dar orice astfel de speranţă a fost spulberată marţi, 2 noiembrie 1942, când evenimentele din Sabatul precedent s-au repetat cu „şi mai multă cruzime şi energie”. După cum scrie tatăl meu:

Ţipând ca nişte fiare sălbatice şi cu crima în ochi, nemţii au început să-i scoată pe toţi evreii din casele lor în dimineaţa friguroasă de început de iarnă. Bătrâni firavi, bărbaţi, femei şi copii au fost cu toţii aliniaţi în rânduri. Îngrozitoare era priveliştea copiilor cu vârste între patru şi cinci ani, despărţiţi de părinţii lor, în timp ce-şi înfruntau ucigaşii. Aşa au mărşăluit copiii evrei prin curtea spitalului în drumul spre exterminare.

Atunci a avut loc o altă selecție:

Nemții au inspectat permisele de muncă deja autorizate ale evreilor, iar apoi au decis cine va rămâne în ghetou şi cine va fi deportat. Încă o dată, soțiile au fost despărțite de soți şi copiii de părinții lor. Fiecare grup a rămas singur, şi vai de cel care ar fi încercat să treacă la un alt grup. O lovitură în cap cu un pat de puşcă îndepărta orice dorință de a încerca din nou.

Întrucât eram atât de mică pe atunci, nu-mi amintesc exact succesiunea exactă a evenimentelor. Nu pot fi sigură dacă ceea ce mi s-a întâmplat în curtea bisericii a avut loc pe 31 octombrie sau pe 2 noiembrie, dar, oricum ar fi fost, întâmplarea mi-a rămas întipărită în memorie. Ni s-a ordonat să îngenunchem, iar eu am îngenuncheat lângă mama. După un timp, am reuşit să mă mişc şi să mă aşez în poala ei. Ea s-a aplecat peste mine şi mi-a şoptit cuvinte de încurajare cu vocea aceea blândă şi bună.

— Tola. Vom fi bine, atâta timp cât nu strigi sau nu te mişti. Rămâi cât de nemişcată poți.

În curtea bisericii, aerul era plin de împuşcături şi țipete de groază şi de durere. În jurul nostru avea loc un masacru. Mama s-a aplecat şi m-a strâns şi mai tare. Fața mea aproape că atingea pământul. Puteam să simt greutatea mamei pe spatele meu. Deşi era slabă, era totuşi grea pentru mine.

Nu puteam să văd ce se întâmplă. Îmi țiuiau urechile. Soldații probabil că trăgeau cu acele arme de foc noi şi înfricoşătoare pe care le văzusem în timp ce mărşăluiam pe străzi. Trăgeau gloanțe mult mai repede decât cu puştile. Corpul mamei tresărea şi se mişca involuntar cu fiecare rafală. Strigăte tulburătoare însoțeau zgomotul metalic al

armelor. Mirosul chimic din țevile armelor persista în aer şi îmi umplea nasul.

În tot acest timp, în ciuda spaimei pe care o simțea, mama încerca să mă liniştească. Făcea tot ce-i stătea în putință pentru a fi scutul meu fizic şi psihologic. Doar trupul ei fragil se mai afla între mine şi grindina de gloanțe naziste. Nemții erau capricioşi. Cea mai mică iritare, şi degetele nemțeşti de pe trăgaci puteau să se crispeze şi să apese. Mama se făcea mică şi invizibilă. Am simțit neliniştea ei, în timp ce încerca să evite să atragă atenția asupra ei. Şi, prin urmare, asupra mea. M-am consolat cuibărindu-mă în poala ei. Atingerea ei mă făcea întotdeauna să mă simt în siguranță.

Îi simțeam în continuare bătăile inimii. Îmi amintesc senzația ca şi cum ar fi fost ieri. Trupul ei tremura de frică şi de suferința de a şti că sora şi nepoatele ei aveau să moară, dacă nu erau deja moarte. Nu a scos niciun sunet, în ciuda faptului că, fără îndoială, țipa în sufletul ei, sfâşiată de decizia ei fulgerătoare. Poate că sora ei a privit-o atunci când a desprins de pe fusta ei mânuțele copiilor ei. Mama se abținea să plângă cu voce tare, dar îi simțeam lacrimile cum mi se rostogolesc pe față.

Ori de câte ori îmi revin în minte acele zile îngrozitoare, se reaprinde respectul meu pentru mama. Imaginea pe care o păstrez şi pe care o prețuiesc nu este doar a propriei mame care mă apără, ci a unei mame universale care îndeplineşte legământul primordial de a-şi proteja copilul, indiferent de preț. Din momentul creației, femeia îşi poartă copiii în suflet, precum şi în pântece, şi s-ar sacrifica de bunăvoie pentru a se asigura că viața continuă pentru ei.

Hitler a încercat să îi lichideze pe evrei prin exterminarea copiilor lor. Aşadar, salvându-mă pe mine, mama mea nu a

încercat doar să-şi păstreze familia. A luptat pentru supraviețuirea mea ca un act de sfidare în numele poporului ei. Când se confruntă cu exterminarea, un singur copil putea oferi rasei evreieşti un colac de salvare. În timp ce se adăpostea în cimitirul de lângă Biserica Sfântul Venceslau, mama nu şi-ar fi putut imagina niciodată că până la sfârşitul Holocaustului, 150 de membri ai familiei sale vor fi pierit, şi că singura persoană rămasă pentru a-i spune povestea voi fi eu.

În fiecare zi din viața mea îi aduc cinstire. O văd pe mama mea, Reizel, la fel ca pe figura matriarhală a Vechiului Testament, Rahela, care şi-a protejat copiii şi a plâns pentru ei, devenind un simbol universal al maternității. Ca mamă simbolică a unei națiuni, Rahela a plâns pentru copiii lui Israel atunci când au fost trimişi în exil; lacrimile mamei care au căzut peste mine în cimitir au fost la fel de puternice ca ale ei.

Pe atunci, eram uşurată că mama mă proteja. Îmi amintesc acea uşurare, alături de sunetele genocidului. Mecanisme bine unse ale mitralierelor, împingând gloanțele pe țeavă. Insulte guturale şi blesteme înaintea comiterii crimei. Şi dispărând în depărtare, gâfâitul ritmic al unei locomotive cu aburi care se îndreaptă încet spre nord.

De ce nu am fost împuşcată? Atunci am crezut că a fost un miracol că am supraviețuit măcelului. Împuşcăturile păreau să continue la nesfârşit. Am încercat să nu mai aud zgomotul şi m-am concentrat ca focurile de armă să înceteze.

Şi apoi s-a întâmplat. Sunetul a încetat. Acel sentiment înăbuşit că am surzit a dispărut. Tăcerea a fost înfiorătoare. Urechilor mele le-a luat ceva timp să se obişnuiască cu liniştea, deşi curtea bisericii nu era complet liniştită. Am

auzit gemete, şi plângeri, şi oameni care încercau să-şi înăbuşe vaietele. Tot nu puteam să văd nimic, dar puteam simți agonia care se răspândea printre supraviețuitori. După o clipă, am simțit cum mama se relaxează şi îşi schimbă uşor poziția. Nu mai eram strivită.

— Au încetat să mai tragă, Tola. Poți să te liniştești acum, a şoptit mama. Nu vor mai trage. Au omorât destui oameni.

De unde ştia ea asta? Dar avea dreptate. Masacrul se terminase.

Durerea de a fi stat nemişcată era amplificată de senzația de foame. Când, în cele din urmă, ni s-a ordonat să ne ridicăm, abia îmi mai simțeam picioarele. M-am uitat în jur şi am simțit mirosul slab, ciudat şi metalic al sângelui. Erau cadavre peste tot. Atât de mulți morți, încremeniți în poziții nefireşti. Printre ei se aflau copii pe care-i recunoşteam. Dar îmi amintesc că mama şi cu mine eram amețite când am fost duse înapoi sub pază în ghetou, în întunericul de la mijlocul toamnei, trecând pe lângă şi mai multe cadavre.

Nu departe, tatăl meu a fost martor la curajul nepoatei mamei. Numele ei era Pesska Pinkusewicz. Pesskăi i s-a permis să rămână în ghetou pentru că era în posesia unui permis de muncă autorizat. Dar ea a fugit la un soldat al Gestapo şi i-a spus că vrea să rămână cu părinții ei şi cu ceilalți membri ai familiei sale. Tatăl meu a scris că soldatul Gestapo a avertizat-o pe Pesska că cererea ei însemna „o urcare la ceruri prin intermediul coşului de fum”. Dar Pesska i-a ignorat avertismentul şi a repetat cu lacrimi în ochi rugămintea, în ciuda faptului că ştia că neamțul îi spunea adevărul. Tata trebuie să fi fost în apropiere când soldatul a deschis poarta, pentru că l-a auzit pe neamț strigând către Pesska:

— Du-te, du-te, gâscă proastă!

„Ochii ei înlăcrimați strălucesc. Ea își îmbrățișează mama şi tatăl şi strigă: «Să fim în rai, dar împreună!»„

Măcar neamțul acela a fost sincer în legătură cu soarta evreilor, dar cei care se aflau la conducerea ghetoului au apelat la subterfugii pentru a îngrămădi mai uşor oamenii în trenuri. Căruțele trase de cai se îndreptau spre gară încărcate cu bagaje despre care deportaților li s-a spus că puteau să le ia – o măsură menită să-i facă să creadă că se îndreaptă spre un lagăr de muncă şi să le fure toate lucrurile.

Tatăl meu scrie în continuare:

Printre cei care mărşăluiau se afla Bracha, brutărița, cu fiica ei în brațe. Simțea că o lasă puterile şi i-a şoptit ceva polițistului evreu care o escorta (şi pe care îl cunoştea din zile mai bune). Acesta a luat copilul de lângă ea şi l-a aşezat pe cărucior. Alături de Bracha mărşăluia Regina Pakin, din Familia Stern [...] Regina o purta în brațe pe fiica ei de trei ani, Marilka. Fetița îl cunoştea şi ea pe polițist şi i-a spus:

— Pune-mă şi pe mine în cărucior. Sunt atât de obosită.

Polițistul a pus-o apoi pe Marilka în cărucior, dar, imediat, un gardian l-a lovit în cap cu mitraliera şi sângele a țâşnit, împroşcându-l pe tot corpul.

Sunt sigură că aici tatăl meu vorbeşte despre el însuşi, pentru că îmi amintesc cum s-a întors în apartamentul nostru plin de sânge. A avut noroc că a scăpat cu viață.

Neamțul şi-a armat pistolul, dar în acel moment a fost chemat de un alt soldat. Polițistul, cu ultimele sale forțe şi cu sângele curgând pe haine, a continuat să escorteze căruciorul până la gară. Aşa au mărşăluit evreii din Tomaszów, fără să ştie niciunul încotro merg, ținând de mână câte un membru al familiei, privindu-i cu ură pe

ucigaşii lor. Erau înconjuraţi de gărzi înarmate. Feţele concetăţenilor lor polonezi erau mulţumite. Şi totuşi, se părea că încă nu le venea să creadă nenorocirea care urma să se abată asupra lor. Chiar şi cei care erau epuizaţi fizic şi psihic nu dădeau niciun semn de suferinţă.

Tatăl meu descrie cum, într-o „orgie de sânge", nemţii şi ucrainenii au înghesuit până la 120 de evrei în fiecare vagon pentru vite. Nu exista apă şi nu se luaseră nici un fel de alte măsuri pentru nevoile umane:

Când a părut imposibil să îngrămădească şi mai mulţi evrei într-un vagon, aceştia au fost „ajutaţi" cu o violenţă şi o cruzime de nedescris prin lovituri în cap cu biciul şi cu patul puştii, până când a fost îngrămădit înăuntru şi ultimul dintre ei. Vagoanele au fost apoi închise bine, iar pe acoperiş a fost plasat câte un soldat, cu arma la îndemână, pentru ca nimeni să nu încerce să evadeze.

Astfel de scene groaznice au avut loc la gara Tomaszów în acea zi; familii despărţite, copii şi părinţi, căutându-se unii pe alţii cu disperare. Măcelarii ucraineni nu au încetat nicio clipă să-şi chinuie victimele. Nici poliţiştii evrei de la gară nu au scăpat atenţiei lor. Şi ei au fost bătuţi fără milă, li s-au zdrobit capetele cu patul puştii, după care au fost aruncaţi în vagoane pentru a împărtăşi suferinţele de pe urmă ale semenilor lor evrei.

Până la sfârşitul acelei zile, încă aproximativ opt mii de evrei au fost plasaţi în vagoane pentru vite şi trimişi la moarte. Alte câteva sute au fost măcelăriţi pe loc. Pe parcursul acestor trei zile, aproximativ cincisprezece mii de evrei au fost transportaţi la camerele de gazare de la Treblinka. Numărul exact al morţilor nu a fost niciodată confirmat.

Cele mai multe documente din acea perioadă afirmă pur şi simplu că în timpul lichidării ghetoului Tomaszów Mazowiecki au fost ucişi sute de oameni.

Stând acasă, în New Jersey, şi citind cartea *Yizkor*, Polonia ocupată a reapărut în faţa ochilor mei, iar inima mea a sângerat pentru tata, care a păstrat în amintirile lui tot ceea ce a văzut.

El a notat ultimele cuvinte cunoscute ale rabinului Gedaliahu Shochet, unul dintre cei mai cuvioşi oameni din ghetou. Rabinul îşi ascundea barba lui căruntă în spatele unei eşarfe, de teamă că nemţii vor sări cu baionetele şi o vor tăia, împreună cu pielea de sub ea.

Rabinul Gedaliahu stătea în curtea spitalului şi a văzut cum blestemaţii de nemţi îi împingeau fără milă pe bolnavi în camioane, în timp ce alţii cădeau seceraţi de gloanţe. Şi nemţii, cu feţele înfierbântate de alcool, alergau de-a lungul rândurilor şi dădeau în capetele victimelor cu patul puştii. Şi sângele curgea şi curgea.

Tatăl meu descrie cum, în timp ce congregaţia sa era exterminată în jur, rabinul şi-a scos eşarfa şi şi-a acoperit capul cu ea, aşa cum făcea la rugăciunea din sinagogă. Deodată a ridicat capul spre cer şi a strigat:

— Şi Tu, Domnul Universului, de acolo, de sus, vezi toate acestea şi taci?

Cât de neobişnuit este ca un rabin să se întoarcă împotriva Dumnezeului său şi să-l condamne. Nu este surprinzător faptul că atunci credinţa lui a fost zdruncinată până în esenţa ei. Brutalitatea Holocaustului i-a determinat pe unii dintre noi să tragă concluzia că Dumnezeu nu există, deoarece nu a intervenit. Dar în capela mortuară din Tomaszów Mazowiecki, un alt rabin, Emanuel Grossman, a susţinut că oamenii erau de vină, căci Dumnezeu le-a dat

liberul-arbitru. Grossman avea acelaşi nume ca bunicul meu patern, deşi nu sunt sigură dacă era rudă de sânge cu noi.

A citi cartea *Yizkor* în idiş este o experienţă mai puternică pentru mine decât în cazul versiunii în engleză, tradusă de Morris Gradel, un lingvist talentat care a murit în 2010. Limba idiş este mai precisă, iar eu aud cadenţa cuvintelor care au fost folosite la momentul respectiv, reconectându-mă la agonia din 2 noiembrie 1942, când tatăl meu a auzit ultimele îndemnuri ale rabinului Grossman, aşa cum sunt descrise mai jos.

Tatăl meu scrie că, în timp ce rabinul Grossman mergea cu familia spre gară, „încrederea sa obişnuită în sine se clătinase, deşi chipul său nu arăta niciun semn al luptei care se ducea în interiorul său. El crezuse că duşmanii noştri vor pieri, dar acum speranţele sale se prăbuşiseră. Dar nici nu-şi arăta disperarea. Şi-a îndemnat copiii: «Mergeţi, copiii mei, salvaţi-vă vieţile, dar nu uitaţi niciodată să rămâneţi evrei şi să spuneţi lumii ce ne-au făcut criminalii germani».”

Nu ştiu dacă copiii rabinului au supravieţuit. Mă îndoiesc. Dar tatăl meu a pus la inimă cuvintele sale şi şi-a făcut datoria, mărturisind şi relatând în detaliu natura crimelor comise de nazişti în Tomaszów Mazowiecki.

Tatăl meu nu mai este aici pentru a spune această poveste. Dar eu sunt. El mi-a pasat ştafeta mie. Vorbesc în numele rabinului Emanuel Grossman şi al familiei sale. Iar acum le transmit ştafeta propriilor copii şi nepoţi.

În aceeaşi zi, după deportare, evreilor rămaşi li s-a ordonat să se adune, după cum notează tatăl meu. Nu îmi amintesc să fi fost acolo. Dar, citind relatările tatălui meu, pare limpede că mulţimea de supravieţuitori din ghetou trebuie

să ne fi inclus pe mama şi pe mine. Ni s-a permis să trăim pentru că naziştii au considerat că încă le mai eram de folos. După ce ne-au forțat să asistăm la genocidul care avea loc, nemții ne-au agravat suferința, obligându-ne să curățăm după masacrul pe care îl comiseseră. Sub amenințarea armei, am fost obligați să igienizăm locul crimei pentru a respecta dictonul nazist: nu lăsați martori, nu lăsați urme.

În cartea *Yizkor* tatăl meu scrie:

În case erau pete de sânge clare foarte vizibile – sângele evreilor bătrâni şi bolnavi, care nu au putut sau nu au vrut să-şi părăsească paturile şi care au fost împuşcați pe loc. Pe mese erau farfurii cu supă pe care evreii nu au avut timp să le mănânce, pahare de ceai pe care nu le-au băut.

La patru ani, nu puteam pricepe imaginile care îmi treceau prin fața ochilor. Nu există nicio îndoială că am fost traumatizată de brutalitatea priveliştilor la care am asistat. Dar inima mă doare pentru tatăl meu. Sunt sigură că zbuciumul lui a fost mai profund. El a văzut aceleaşi crime de război ca şi mine, şi multe altele de mai aproape, dar a înțeles mult mai bine decât puteam eu amploarea a ceea ce a avut loc. Sperase că poziția sa va permite să salveze mai mulți membri ai familiei şi prieteni. În schimb, a trebuit să asiste, neputincios, în timp ce erau măcelăriți în fața lui. El spune:

Din nou, au avut loc scene sfâşietoare: evreii rămaşi, păcăliți, jefuiți şi deznădăjduiți îi căutau în zadar pe membrii familiilor lor şi nu ştiau ce se întâmplase cu ei. Nemții, care declaraseră că nu vor despărți familiile, îi înşelaseră în modul cel mai crud. După o seară de groază, evreii rămaşi s-au simțit ca nişte crengi smulse dintr-un

copac plin de viață. I-a copleşit un groaznic sentiment de singurătate.

Cum ar putea trece peste noaptea care urma? Cum s-ar putea uita la soare, de dimineață? Unii dintre ei erau mai în vârstă, dar cei mai mulți erau copii. Într-o clipă, crescuseră. Acum erau cu toții orfani. Toți singuri şi pustiiți.

Conform arhivelor consiliului evreiesc, tatăl meu a încetat să mai fie plătit ca polițist începând din acea zi. Dar el şi alți membri ai Serviciului de Ordine Evreiesc au fost obligați să se debaraseze de rămăşițele celor ucişi în timpul lichidării ghetoului principal. În total, aproximativ două sute cincizeci de cadavre zăceau contorsionate în apartamente, pe pavele şi în curtea bisericii. Polițiştii evrei, sub escortă militară germană constantă, au îndepărtat cadavrele prietenilor, rudelor, vecinilor şi străinilor deopotrivă şi le-au îngropat fără ceremonie în cimitirul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki.

Scheletele lor se află încă acolo. Întrepătrunse. Undeva, sub pământ. Călcate în picioare. Nu au pietre funerare. Dar nu i-am uitat. Dacă mergeți acolo, priviți în jos şi gândiți-vă la ei. Rugați-vă, poate, ca acest lucru să nu se mai întâmple niciodată.

CAPITOLUL 6.
CVARTALUL

Ghetoul mic din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, iarna anului 1942
Vârsta de patru ani

Lumea noastră se diminuase. Evreii supraviețuitori din Tomaszów Mazowiecki erau închişi într-un perimetru de patru străzi: Wachodnia, Pierkarska, Handlova şi Jerozolimska. Eram acum prizonieri în micul ghetou care era cunoscut sub numele de Cvartalul. Eram în jur de nouă sute de persoane, inclusiv mama, tata şi cu mine. Un gard de sârmă ghimpată ne închidea şi ne despărțea de clădirile care cuprindeau vechiul ghetou, mai mare. Eram păziți de nemți, ucraineni şi polonezi. Pe umerii lor atârnau mitralierele care stropiseră pământul de lângă Biserica Sfântul Venceslau cu sângele poporului nostru.

Capătul nordic al străzii Jerozolimska era singura cale oficială de acces, pentru intrare şi pentru ieşire. Era portalul către lumea exterioară. Aşa cum o ştiam cu toții acum, de acolo mai era un drum de trei km până la calea ferată şi până la dispariție.

— Bănuiesc că n-o să ne lase în niciun caz să ne întoarcem în clădiri, am auzit-o pe mama şoptindu-i lui tata, în timp ce mărşăluiam sub pază către noile noastre locuințe. Nu ne putem întoarce în vechile clădiri. Cred că vor să ne ucidă în alt mod, a spus ea.

Sunetul motoarelor cu aburi şi al locomotivelor de la o oarecare depărtare i-a îngrijorat pe adulți. Dar, pentru moment, fusese restabilit programul normal al căii ferate. Trenurile nu erau pentru noi. O linişte stranie s-a aşternut asupra celor patru străzi ale ghetoului. Zidul de sunet făcut

de 15.000 de oameni se împrăştiase peste orizont în direcţia Treblinkăi. O undă de şoc şi de depresie colectivă a coborât peste cei care încă respirau.

În zilele şi săptămânile care au urmat ne-a devenit clar că acei oameni nu se vor mai întoarce niciodată. Gardienii noştri nu ne-au spus nimic despre soarta lor. Veştile însă circulau pentru că unor meseriaşi evrei, de exemplu tâmplarilor şi vopsitorilor, li se permitea să lucreze în afara sârmei ghimpate, escortaţi de poliţişti la dus şi la întors.

Ceea ce scrie tatăl meu în cartea *Yizkor* este important:

Din când în când, un muncitor polonez de la căile ferate, care se întâlnea în trecere cu evrei aflaţi în afara ghetoului, le spunea că evreii deportaţi fuseseră mai întâi duşi la Malinka (un oraş din apropiere) şi de acolo direct la exterminare!

Iar când ascultătorii lui se întorceau în ghetou şi povesteau ceea ce le spusese polonezul, nimeni nu voia să-i creadă. Lumea zicea că era doar o glumă a unui polonez antisemit. La urma urmei, astfel de lucruri erau incredibile pentru orice persoană sănătoasă la cap. Era posibil? Cui ar putea să-i treacă prin cap aşa ceva? Să arzi fiinţe vii?! Să arzi oameni bătrâni, femei şi copii? Nu! Nu! Nu! Imposibil!

Nemţii erau maeştri ai amăgirii. Voiau ca evreii supravieţuitori să creadă că cei deportaţi sunt încă în viaţă. În ultimele lor ore înainte de a fi ucişi, unii au fost constrânşi să le scrie rudelor scrisori sau cărţi poştale în care să spună că erau fericiţi şi sănătoşi, muncind într-un colţ îndepărtat al celui de-Al Treilea Reich.

Tatăl meu şi-a amintit că oamenii din Cvartal auziseră un zvon că o femeie din ultimul tren spre Treblinka a scris o scrisoare în care spunea că lucrează la o fermă din Germania şi că copiii ei erau cu ea. Nimeni nu putea să

confirme zvonul, dar ei voiau să creadă în el. Speranța pe care le-a dat-o era suficientă ca să ne țină pe toți într-o stare de negare. Supraviețuitorii refuzau să creadă implicațiile măcelului la care fuseseră martori oculari. Era peste puteri să crezi că naziştii intenționau să continue să ne ucidă până la dispariția rasei evreieşti.

Privind în urmă, îmi dau seama că majoritatea celor din Cvartal sufereau de „iluzia amânării" – o afecțiune identificată de către Viktor Frankl, un eminent neurolog şi psihiatru evreu din Viena, în cartea sa *Omul în căutarea sensului*, scrisă după ce a supraviețuit trei ani în lagăre de concentrare, inclusiv la Auschwitz. Frankl scrie:

Omul condamnat, imediat înainte de execuție, îşi creează iluzia că ar putea fi iertat în ultima clipă. Şi noi, la rândul nostru, ne-am agățat de fărâme de speranță şi am crezut până în ultima clipă că nu va fi atât de rău.

În cartea *Yizkor*, tatăl meu consemnează ceva asemănător: „ ...evreii s-au amăgit pe ei înşişi şi s-au obişnuit cu rutina vieții de zi cu zi, păstrând în inimile lor speranța că vor veni vremuri mai bune." Pentru mama şi pentru mine, acea rutină zilnică presupunea să mergem la *Sammlungstelle*. Traducerea literală este „punct de colectare". Ce eufemism înşelător pentru un depozit al tuturor obiectelor personale, fotografii, tablouri, cărți şi amintiri de familie ale unei întregi comunități care dispăruse. Cincisprezece mii de obiecte personale şi de istorii personale care se întindeau pe parcursul ultimelor secole. Toate aceste cravate, pălării, pulovere, şosete, pantofi, costume şi haine, cămăşi şi fuste păstrau şi răspândeau un parfum personal intens şi persistent. Treaba celor rămaşi era să clasifice şi să sorteze bunurile evreilor ucişi, aruncate în grămezi pe podeaua unei fabrici dezafectate, să împacheteze obiectele în lăzi şi să le expedieze în Germania. Cadavrele proprietarilor

dispăruseră. Bunurile lor au dispărut şi ele în curând. În scurt timp, a fost ca şi cum acei oameni şi familiile lor nu ar fi existat niciodată.

Naziştii erau obsedaţi să nu irosească niciun material util. După cum ştim acum, nici măcar cadavrele nu erau sacrosancte pentru cel de-Al Treilea Reich. Nu numai că ne-au umilit în timp ce respiram, dar au supus şi rămăşiţele noastre la cea mai mare ofensă, după ce ne-au măcelărit. Felul în care s-au debarasat de trupurile evreilor a pângărit fiecare precept al tradiţiilor noastre religioase.

Evreii sunt obligaţi să îngroape un cadavru cât mai repede după momentul morţii Această obligaţie de compasiune se aplică şi criminalilor executaţi, şi celor căzuţi pe câmpul de luptă, oricărui om. Refuzul înmormântării este o insultă gravă. Fără îndoială că acesta este unul dintre motivele pentru care, în lagărele de exterminare, naziştii au profanat victimele din camerele de gazare. Părul nostru a fost folosit pentru a fi umplute saltele. Dinţii noştri de aur au fost extraşi şi topiţi pentru bijuterii. Hrăpăreaţa maşină de război germană a cerut să nu se irosească nicio resursă. Din fericire, la depozitul *Sammlungstelle* ni s-a cerut să procesăm bunuri, şi nu rămăşiţe umane.

În timp ce noi ne îndeplineam sarcinile, nemţii care nu se aflau în corpul de pază jefuiau casele goale din fostul mare ghetou. Au dărâmat pereţii şi au spart cu ranga tavanele într-o vânătoare vorace de comori, căutând bijuterii, monede de aur sau alte obiecte de valoare ascunse de către deportaţi. În timp ce jefuiau ceea ce presupuneau că sunt case şi apartamente goale, au găsit oameni care erau prea bătrâni, fragili sau bolnavi pentru a se deplasa sau care nu fuseseră găsiţi în timpul primelor raiduri. Aceşti sărmani evrei au fost ucişi în paturile lor. După ce au fost curăţate de orice obiecte recuperabile, proprietăţile lor au fost

incendiate. A fost sfâşietor să citesc relatarea tatălui meu, ca martor ocular:

Ferestrele sparte dădeau caselor aspectul unor oameni orbi cu ochii scoşi. Liniştea morţii plutea deasupra clădirilor – şi totuşi striga spre ceruri. Liniştea. Liniştea şi moartea persistau în aer, dar în mijlocul liniştii se auzea încă plânsul unui copilaş smuls brusc din patul său. Paturile părinţilor, de asemenea, păstrau secrete; erau calde încă, pernele erau umede de lacrimile mamelor care plângeau în ele pentru a nu adăuga la durerea şi angoasa familiei.

Gardienii nu m-au obligat să o însoţesc pe mama la depozitul *Sammlungstelle*, dar rămâneam lângă ea toată ziua, în fiecare zi, şi alegeam împreună bunurile. Eram prea speriată să stau singură în camera noastră. Într-o zi, în timp ce ea separa hainele pentru băieţi de cele pentru fete, mi-a atras atenţia un articol de îmbrăcăminte.

— Îmi place puloverul acela, i-am şoptit mamei.

Am vorbit încet, ca să nu atrag atenţia gardienilor care ne supravegheau cu armele pregătite. Puloverul era alb şi era împodobit cu mici perle false albe şi roz. Mama l-a luat din mâinile mele, l-a împăturit şi l-a aşezat pe o masă, deasupra unui teanc de alte piese de îmbrăcăminte similare. M-a privit cu ochii aceia adânci şi verzi şi a ridicat din sprâncene. Nu a fost nevoie de cuvinte. Ştiam că nu e cazul să protestez. Mama nu a vorbit până când nu ne-am întors în camera noastră din Cvartal.

— Tola, puloverul pe care îl doreai a aparţinut cândva unei fetiţe de patru ani, aşa ca tine. Ea nu mai este aici. Şi, în curând, toate aceste haine vor dispărea şi ele.

Nu am avut nevoie de alte explicaţii. De atunci încolo nu am mai râvnit la alt articol de îmbrăcăminte. În timp ce muncea alături de alţi supravieţuitori ai ghetoului, mama a cultivat

în mine ideea că trebuia să învăț să mă mulțumesc cu mai puțin.

Depozitul *Sammlungstelle* a fost un laborator în care voința mea puternică şi simțul autodisciplinei au prins rădăcini şi au înflorit. Mintea mea tânără a înțeles ideea că a avea mai puțin era pur şi simplu ceva ce trebuie să accepți. În războiul acela absurd, capacitatea unui copil de a face față lipsurilor era de neprețuit. Până la urmă, în cazul meu, s-ar putea ca asta să fi făcut diferența dintre supraviețuire şi moarte.

Totuşi, acea scurtă conversație cu mama nu a fost doar o lecție despre materialism şi posesiuni, ci mi-a oferit o lecție mult mai profundă despre însăşi existența noastră. În fiecare oră din fiecare zi, nemții mai smulgeau câte o părticică din stima noastră de sine şi chiar din ființa noastră. Căutau să ne demoralizeze şi să ne frângă spiritul. Fiecare acțiune a lor avea ca scop să ne forțeze să acceptăm definiția lor despre noi ca fiind subumani.

Mama m-a învățat că era important să ne cinstim morții. În lipsa pietrelor comemorative, puteam cel puțin să tratăm bunurile lor cu demnitate şi respect. Mi-a insuflat principiul după care, chiar şi în cele mai sumbre vremuri, nu trebuia să ne pierdem umanitatea, sensibilitatea şi respectul de sine. Mama mă încuraja să fiu *mensch* – o persoană integră şi onorabilă. A fost o lecție pe care am păstrat-o mereu în suflet.

După aceea, chiar şi atunci când apărea câte o frumoasă pereche de cizme roşii de sub un morman, reuşeam să rezist. Deşi îmi imaginam cum le-aş fi purtat eu însămi, puneam cizmele pe grămada de cizme şi de pantofi pentru copii. Ajutam la organizarea hainelor. Dacă găseam o fustă, o puneam pe muntele de haine pentru fete. La fel şi cu

pantofii şi cu hainele băieţilor. Mi-am petrecut şapte luni din viaţă ca o sclavă în vârstă de patru ani. Dacă ar fi existat pace, aş fi putut fi la grădiniţă. Dar ce era pacea? Cunoscusem doar războiul. Primeam o educaţie în cea mai ieşită din comun şcoală din lume, cea a vieţii şi a morţii.

Nu aveam cum să nu înţeleg semnificaţia obiectelor din jur. Erau dovezi ale unei crime de război îngrozitoare. Dar nu avea să vină niciodată niciun anchetator. Oare făptaşii aveau să fie aduşi vreodată în faţa justiţiei? Oare noi eram următorii care aveau să fie ucişi? Toate aceste întrebări rămâneau nespuse în curte, iar femeile lucrau în tăcere. Dar nu puteau întotdeauna să-şi reprime emoţiile. Din când în când, câte una plângea atunci când recunoştea o haină care-i aparţinuse mamei sale sau unui copil. Totuşi, continuau să sorteze. Cine se oprea risca execuţia. Eram prinşi în capcană, şi durerea nu avea nicio cale de scăpare. Viaţa noastră de corvoadă a continuat preţ de şapte luni.

Cu câţiva ani în urmă – nu-mi amintesc exact când, dar cândva în ultimul deceniu – am primit un cec prin poştă din partea Guvernului german de la Berlin. Era în valoare de 2.000 de dolari şi era o despăgubire pentru perioada în care fusesem *Zwangsarbeiter* – muncitoare forţată. Suma era derizorie. O insultă. Nu există un cec suficient de mare în lumea asta pentru a compensa ceea ce am îndurat sau priveliştile la care am fost martoră în ghetou.

La vârsta de patru ani, orizonturile mele se limitau la Cvartal şi la *Sammlungstelle*. Nu eram conştientă de schimbările care au avut loc în societatea noastră după deportare. Dar tatăl meu a văzut totul. Datorită mărturiei sale, apare ca evident faptul că persecutorii noştri s-au relaxat puţin după eforturile lor criminale de la sfârşitul lui octombrie şi începutul lunii noiembrie 1942. Mâncarea a devenit brusc mai abundentă. Pentru cei care intrau în

contact cu polonezii din afara sârmei ghimpate a devenit posibil să facă schimb de haine sau bunuri de uz casnic pentru mâncare.

Atunci am gustat pentru prima dată ouă. Gustul şi textura lor au fost o revelaţie pentru mine. Ce schimbare era un ou prăjit, faţă de supa din coajă de cartofi. M-am simţit ca în rai. Gălbenuşul era partea mea preferată. Ca o delicatesă, mama mea amesteca uneori zahăr cu lapte şi un gălbenuş de ou, obţinând un preparat care era şi un balsam excelent pentru durerile de gât. Este cunoscut în idiş ca *gogl mogl*. Italienii au ceva asemănător numit *zabaglione*. Ouăle au avut o putere transformatoare, în sensul că mi-au făcut viaţa infinit mai bună şi mi-au ridicat moralul. Şi nu savuram doar gălbenuşul în timp ce se rostogolea pe papilele mele gustative. Îmi făcea plăcere să o privesc pe mama pregătind oul, anticipând gustul sănătos. După ce consumam ultima bucăţică, savuram gustul persistent din gură şi căldura care se răspândea în stomac. Ouăle m-au făcut să apreciez mai mult mâncarea. Pentru un copil flămând, supa din coajă de cartofi era un combustibil pentru a preveni ca trupul meu să nu se autodevoreze, dar ouăle reprezentau dragostea, pe atunci – şi continuă s-o reprezinte şi acum. Pentru că mama îmi pregătea ouăle cu dragoste. Şi simţeam asta. Când ţi se refuză hrana pentru o perioadă atât de lungă de timp, mâncarea capătă o semnificaţie aproape spirituală.

Astăzi am o relaţie specială cu mâncarea. Este sacră pentru mine şi nu o iau niciodată ca pe ceva de la sine înţeles. Ouăle rămân mâncarea mea preferată, mâncarea mea de consolare. Dacă mă simt nefericită, mă răsfăţ cu un ou ochi.

Deşi accesul la alimente mai bune a însemnat o schimbare pentru bunăstarea noastră fizică de la sfârşitul anului 1942, stresul psihologic a rămas extrem de apăsător. Era încă

interzis să părăsim Cvartalul fără autorizație. Ca măsură de descurajare, nemții au decretat că, dacă cineva evada, un alt deținut ar fi fost împuşcat mortal în locul lui. În acel climat, cei 900 de supraviețuitori din Tomaszów Mazowiecki au descoperit că aveau un scop comun şi au recunoscut că solidaritatea era esențială.

Barierele de clasă şi de avere care ne despărțiseră anterior au căzut şi a apărut o furie comună că am fost abandonați de lume. Mulți au apelat la alcool pentru a-şi alina durerea. Unii s-au gândit să se sinucidă, dar au decis să nu o facă deoarece dispariția noastră era, conform tatălui meu, „scopul măcelarilor nazişti". El scrie:

Prin urmare, în ciuda tuturor suferințelor şi a lamentațiilor, dorința criminalilor nu ar trebui să fie îndeplinită! Nu ne predăm, nu ne supunem dorințelor lor! Şi poate, poate vom reuşi totuşi să-i vedem pe cei dragi în viață, şi pe ucigaşii noştri morți!

A fost aceasta doar o iluzie, sau o adevărată declarație de intenție? Oricare ar fi fost adevăratul sens din spatele cuvintelor tatălui meu, comunitatea noastră era în mod clar la capătul puterilor şi nu mai putea suporta prea mult. Tata scrie în continuare:

Morala, integritatea, sfințenia vieții de familie au început să se dezintegreze. Bărbații singuri căutau compania unor femei singure, iar femeile căutau compania bărbaților. Ruşinea şi modestia au dispărut. Dacă viața şi lumea erau licențioase, atunci trăiască licențiozitatea! Cine ştia ce ne aduce ziua de mâine? Cât timp trăiți, trăiți viața din plin! La urma urmei, nu ştia nimeni dacă va mai fi în viață mâine!

După standardele evreieşti anterioare privind comportamentul, părea evident că mulți dintre locuitorii ghetoului fuseseră cuprinşi de un val de imoralitate. Dar

cum ar putea cineva să fie învinuit fiindcă a căutat o mângâiere tandră, atunci când existența noastră atârna de un fir de păr?

Totuşi, nu toată lumea a renunțat la vechile valori. Credincioşii practicanți au refuzat să cedeze în fața izbucnirii permisivității. Nu voiau să-şi facă de ruşine strămoşii, fiindcă aşa vedeau ei lucrurile, şi se agățau de speranța că, întrucât rămăseseră atât de puțini evrei, iar aceştia erau muncitori productivi, nemții vor lăsa ghetoul în pace. Şi aşa a fost. Până când sunetele clopotelor au marcat sfârşitul anului 1942 şi au întâmpinat anul 1943.

CAPITOLUL 7.
ÎNGROPAŢI DE VII

Ghetoul mic din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 1943
Vârsta de patru ani

Nemții şi polonezii au sărbătorit sosirea anului 1943 îmbătându-se zdravăn. Şi, la prima vedere, părea că am putea într-adevăr să avem un an nou fericit.

Pe pereții din ghetou erau lipite afişe mari care aparent ofereau speranța de a scăpa din captivitate. Ce schimbare! În mod normal, afişele erau folosite pentru a comunica noile reguli şi reglementări germane, cu avertismentul că pedeapsa pentru nesupunere era execuția sumară. Acum, germanii fluturau perspectiva paradisului în fața evreilor supraviețuitori din Tomaszów Mazowiecki. Afişele ofereau şansa de a fi transferați în Țara Sfântă. Toți cei care aveau rude în Palestina şi doreau să participe erau îndemnați să se înscrie.

Tatăl meu îşi aminteşte că vestea a provocat o dezbatere pasionată în rândul supraviețuitorilor. „S-au aprins spiritele şi s-au iscat certuri", scrie el.

Unii credeau că era încă o înşelătorie germană şi au avertizat împotriva ei. Alții considerau că promisiunea de a se stabili în Palestina era pe deplin fezabilă, ca parte a unui schimb de prizonieri negociat între germani şi britanici, care, la vremea respectivă, erau responsabili de administrarea Țării Sfinte.

Aşa cum se întâmpla atât de des în ghetou, a prevalat confundarea dorințelor cu realitatea.

Vocile sceptice au fost înăbuşite şi oamenii au început să se înregistreze în număr mare. Cererea a crescut atunci când nemții au spus că dreptul de a călători va fi extins nu doar la cei care au rude în Palestina, ci şi celor care au prieteni şi cunoscuți acolo. Tatăl meu scrie:

După o zi sau două, nemții au anunțat că lista era plină şi astfel evreii au început să-i mituiască cu bijuterii şi aur şi *protektsia* (bani de protecție) doar ca să fie trecuți pe listă. „Norocoşii" care apucaseră să se înregistreze au început imediat să împacheteze, pregătindu-se pentru călătoria spre Palestina.

Într-un fel sau altul, tatăl meu a reuşit să ne treacă numele pe listă. Ca familie, am fost extaziaţi. Pentru prima dată după mulţi ani, părinţii mei iradiau de un optimism autentic. În sfârşit, exista o şansă să scăpăm de crimele în masă, de umilinţă şi de foame şi să ne mutăm într-un loc pe care mama şi tata îl considerau un adevărat paradis. Palestina reprezenta apogeul visurilor lor. Atmosfera de melancolie din camera noastră din Cvartal s-a evaporat. M-am hrănit din fericirea părinţilor mei. Nu eram sigură ce era Palestina, nici unde, dar înţelegeam că era un simbol al siguranţei. Când părinţii mei erau fericiţi, eram fericită şi eu. Însă starea de spirit s-a transformat rapid într-una de disperare şi panică.

Nu sunt prea sigură dacă tatăl meu era încă poliţist în acel moment. Conform registrelor *Judenrat* care au supravieţuit, ultimul său salariu fusese plătit înainte de deportările la Treblinka. Dar, indiferent dacă mai era sau nu pe statul de plată al poliţiei, priceperea lui la strângerea de informaţii era la fel de bună ca întotdeauna. A aflat că *Aktion Palestina* a fost un şiretlic german. Cei care se înregistraseră fuseseră înşelaţi. În loc de Palestina, ei urmau să fie trimişi într-un alt lagăr de muncă sau poate chiar mai rău. Familia noastră şi toţi ceilalţi erau într-un pericol iminent.

Tatăl meu a dat buzna în camera noastră, arătând îngrozitor.

— Am reuşit să ne scot de pe listă, i-a spus mamei mele, în lacrimi şi fără suflare. Dar a fost foarte greu.

Apoi a fugit din nou pe uşă, spunând că trebuie să-i avertizeze şi pe alţii să încerce să-şi scoată şi ei numele de pe listă. Evident, cineva profita de panica aceea care cuprinsese Cvartalul.

Citind cu atenție relatarea lui din *Yizkor*, înțeleg acum că a trebuit să mituiască pe cineva, cu puținii bani pe care îi mai avea. După cum scrie el: „Intermediarii care fuseseră mituiți pentru a trece persoane pe listă, acum cereau mită din nou pentru a le scoate de pe listă şi a le înlocui cu alte nume.”

Realitatea a lovit în zorii zilei de 5 ianuarie 1943. Ghetoul a fost încercuit de trupele ucrainene şi germane. Tatăl meu îşi aminteşte că sute de evrei au fost încărcați în căruțe şi camioane. Nemții au continuat cu povestea că erau cu toții trimişi în Palestina.

Conform *Encyclopaedia of Camps and Ghettos*, 1933–1945 [„Enciclopedia lagărelor şi ghetourilor”] publicată de US Holocaust Memorial Museum, aproximativ şaizeci şi şapte de evrei din Tomaszów Mazowiecki au reuşit să ajungă în Palestina. Aceştia au fost transportați mai întâi la Viena, apoi în Turcia şi apoi mai departe în Țara Sfântă după ce au fost schimbați cu prizonieri germani. Din păcate, majoritatea nu au ajuns mai departe de zece km pe drumul până la micul oraş Ujazd. Acolo, la umbra unui castel bântuit şi ruinat din secolul al XVII-lea, au fost împuşcați zeci de evrei. Restul au fost transportați la camerele de gazare de la Treblinka.

Fără îndoială, mica noastră familie a fost norocoasă că a scăpat cu viață, ca şi cei pe care tatăl meu a reuşit să-i alerteze. El a fost dezamăgit de faptul că nu reuşise să avertizeze mai mulți oameni. Din acel moment însă, tatăl meu nu a mai putut submina progresul inexorabil al naziştilor spre lichidarea finală a ghetoului.

Mama şi cu mine ne-am continuat rutina zilnică de sortare, stivuire şi împachetare a hainelor în depozitul *Sammlungstelle*. Lucrurile victimelor înşelăciunii cu Palestina se adăugaseră grămezilor.

Monotonia a fost întreruptă într-o dimineață de martie, în zori, când am fost treziți de strigătele familiare care ne-au umplut pe toți de groază.

— *Alle Juden raus!*

Ni s-a ordonat să ne aliniem de-a lungul străzii Pierkarska, una dintre cele patru străzi ale Cvartalului. În fața noastră a fost aşezat un coş, iar un ofițer Gestapo ni s-a adresat cu brutalitate. Coşul trebuia să fie umplut cu bijuterii şi orice alte obiecte de valoare pe care le mai aveam.

Nu era o rugăminte.

Aproape că puteai să atingi cu mâna nelinişstea din aer care se răspândea prin mulțime. Germanii ştiau că oamenii erau reticenți să-şi predea bunurile care le-ar fi putut folosi în viitor, pentru a face trocuri pentru mâncare sau chiar pentru viața lor.

Dintr-odată, soldații au scos la întâmplare patru oameni din rând şi i-au împuşcat. Acest lucru a avut efectul dorit. La ordinele nemților, evreii rămaşi s-au întors la casele lor şi au adunat orice mici obiecte de valoare rămase în ascunzătorile lor. Coşul s-a umplut repede. Bineînțeles, oamenii prețuiau viața mai mult decât bunurile materiale. Dar pierderea banilor, a bijuteriilor, a aurului sau a argintului era paralizantă. Înlătura posibilitatea de a cumpăra o scăpare, oricând s-ar fi ivit spectrul morții subite. Norul de depresie care plutea deasupra Cvartalului s-a întunecat.

Totuşi, starea de spirit s-a schimbat oarecum până la venirea Purimului, peste câteva săptămâni. Această sărbătoare, care este în mod tradițional una dintre cele mai vesele din calendarul evreiesc, comemorează supraviețuirea evreilor în secolul al V-lea î.H., când conducătorii lor persani intenționau să-i extermine. Unii descriu Purimul ca fiind echivalentul evreiesc al carnavalului, când se presupune că

sărbătorim familia, unitatea, convieţuirea şi triumful asupra adversităţii. În acel moment al ocupaţiei germane, după trei ani şi jumătate de ocupaţie, şi mai ales după cele şase luni anterioare, ideea de a-i învinge pe opresorii noştri era de domeniul fantasticului. Cu toate acestea, sărbătoarea ne-a oferit un impuls de care aveam mare nevoie. După cum scrie tatăl meu: „20 martie 1943. Astăzi este ajunul Purimului, o zi caldă şi însorită. Chiar şi munca de colectare şi sortare a bunurilor evreieşti se desfăşoară într-un spirit mai luminos al sărbătorilor."

Urma să aibă loc „un strop de sărbătoare", continuă el, după citirea tradiţională a sulului sacru al Cărţii Esterei (o evreică ce a devenit regină a Persiei şi este comemorată ca eroină în iudaism). Se povesteşte cum un complot de distrugere a evreilor (pus la cale de Haman, un vizir, adică un înalt funcţionar al curţii persane) a fost dejucat de Estera, împreună cu unul dintre verii ei. Tatăl meu scrie:

Oricum, în acea seară, totul avea să fie dat uitării. Supravieţuitorii din ghetou aveau să se adune, să mănânce puţin, să bea un pahar sau două, poate chiar să cânte, şi poate că, timp de o oră sau două, povara tragediei lor ar fi dispărut.

Dar în acea seară, la ora cinci, un camion a ajuns la poarta ghetoului, şi un ofiţer de poliţie german a strigat:

— *Aufmachen ihr dreckige Juden-schwein*. Deschideţi, porci evrei împuţiţi!

Meister Pichler a intrat cu paşi mari în ghetou şi le-a prezentat poliţiştilor evrei o listă cu nume. Le-a spus că toţi cei de pe listă trebuiau să se adune imediat, deoarece urmau să fie trimişi într-un lagăr de muncă. Cea mai importantă persoană de pe listă era doctorul Efraim Mordkowicz, un adevărat erou al ghetoului, care făcuse

minuni de-a lungul ocupației. În ciuda lipsei de provizii medicale şi a uciderii atâtor colegi, lucrase neobosit pentru a vindeca bolnavii şi a alina suferința tovarăşilor săi evrei, în special în timpul epidemiei de tifos.

Doctorul Mordkowicz a venit supus la punctul de adunare, împreună cu fiica sa de nouă ani, Krisza, care se agăța de el cu o mână, în timp ce în cealaltă strângea un pachet cu lucruri.

S-a adresat şefului poliției, Hans Pichler, şi l-a întrebat unde se duceau. Mi-a înghețat sângele în vine când am citit relatarea tatălui meu din cartea *Yizkor*:

Pichler a izbucnit sarcastic: „Sunteți trimişi într-un loc de odihnă." Micuța Krisza a întrebat cu lacrimi în ochi: „De ce trebuie să fim trimişi tocmai astăzi?", fiindcă ea îşi invitase prietenii [să sărbătorească Purimul] chiar în acea seară. „Am putea să amânăm călătoria pentru mâine?" Pichler şi-a pus mâna pe capul ei, iar ea a simțit că este mâna unui ucigaş şi, smulgându-se de lângă el, s-a lipit, cu lacrimi în ochi, de tatăl ei. Între timp, toți cei de pe listă ajunseseră şi au fost urcați în camion cu bagaje cu tot. Erau douăzeci şi una de persoane.

Printre ei se numărau şi medicii rămaşi în ghetou, pacienții de la spitalul improvizat, câțiva polițişti evrei şi ultimii membri supraviețuitori ai intelectualității din Tomaszów Mazowiecki.

Cortegiul s-a îndreptat spre cimitir. Îmboldite cu lovituri de pat de puşcă, victimele au sărit din camion, care se oprise lângă un mormânt deschis (pentru a nu atrage atenția, acesta fusese săpat de polonezi). Imediat, Pichler le-a ordonat bieților evrei să-şi dea jos hainele. Strigăte îngrozitoare au răsunat atunci prin cimitir. Două femei, Yazda Rejgrodska şi sora ei, au refuzat şi una dintre ele a

început să se lupte cu criminalii. Cele două femei au dat să fugă, țipând, spre gard. Krisza a izbucnit şi ea în lacrimi şi a luat-o spre gard.

Tocmai atunci a apărut Johann Kropfitsch, polițistul austriac notoriu care omorâse atât de mulți copii:

Kropfitsch, care era cunoscut pentru deprinderea lui sadică de a trage în capul copiilor, a tras un glonț în capul micuței Krisza şi astfel a oprit-o din plâns. Ceilalți măcelari au început să tragă în evreii care stăteau în picioare pe marginea mormântului.

Pichler şi alți doi naziști au alergat după cele două surori, au scos pistoalele şi le-au ucis. Tatăl meu a fost martor la reacția nemților: „*Die verfluchten Hunde haben die Kleider verseucht.* Cățelele blestemate şi-au murdărit rochiile."

„Muncitorii polonezi au umplut mormintele. După aceea, au spus aceştia, pământul de deasupra mormintelor s-a mai mişcat o vreme după crime", îşi aminteşte tatăl meu.

Eu sunt una dintre ultimele persoane vii care l-au cunoscut pe doctorul Mordkowicz şi pe fiica sa, Krisza, care era cu cinci ani mai mare decât mine, şi pe celelalte nouăsprezece persoane ucise în acea zi. La doar câteva ore după ce unele dintre ele au fost îngropate de vii, încercând să-şi croiască drum înapoi spre suprafață, eu eram la lucru alături de mama în depozitul *Sammlungstelle*, sortând hainele ca de obicei. Printre cele care mi-au trecut prin mână se aflau două rochii pătate de sânge şi murdare de noroi de la cimitirul evreiesc. Le-am recunoscut.

Acel masacru din Tomaszów Mazowiecki a rămas în istorie sub numele de „Purim Aktion" al naziştilor. Pentru a ne aminti, de parcă am mai fi avut nevoie de asta, de natura arbitrară a ocupației germane.

Timp de câteva săptămâni viața a urmat o rutină monotonă, apoi a fost punctată de un spasm de violență sadică. Tensiunea a crescut o lună mai târziu, la mijlocul lui aprilie. Atunci, la 110 kilometri distanță, rebelii evrei din ghetoul din Varşovia au început eroica lor luptă împotriva forțelor germane de elită. Soldaților care ne păzeau le era teamă că rebeliunea s-ar putea răspândi şi în alte ghetouri. Nu aveau de ce să-şi facă griji în Tomaszów Mazowiecki. Eram strânşi cu toții între patru străzi şi eram complet înconjurați. Camerele noastre fuseseră percheziționate de mai multe ori. Nemții trebuie să fi ştiut că nu aveam arme. Cu ce credeau că aveam de gând să-i atacăm? Cu toate acestea, tot deschideau focul dacă cineva era suficient de curajos să se aventureze dincolo de sârma ghimpată.

În tot acest timp, în *Sammlungstelle*, lucram în mod constant la haine. Munții de bunuri se micşoraseră.

În curând nu avea să mai rămână nimic. Acele haine erau singurul motiv al existenței noastre. Bunurile morților ne țineau în viață. Ce avea să se întâmple când depozitul avea să se golească, iar munca noastră se va fi sfârşit? Ce avea să se întâmple cu noi?

Odată cu venirea lunii mai a anului 1943 nu a mai fost nevoie ca toată lumea să se prezinte la muncă. Pentru cei care erau neproductivi şi care nu mai munceau ca sclavi în numele celui de-Al Treilea Reich, asta nu putea însemna decât pericol. Exista sentimentul că apăruse la orizont ceva nou. Experiența ne învățase că, în situația noastră, o schimbare nu era niciodată benefică.

Atmosfera sumbră era intensificată de mirosul de putrefacție al deşeurilor mucegăite. Pe o căldură neobişnuită, muştele mişunau în jurul mormanelor de gunoaie. Dincolo de sârma ghimpată, la orizont, lumea era

bogată în culori, fiindcă natura îşi îmbrăca hainele de vară. Frumuseţea ei era un festin pentru ochi. Şi totuşi, în acelaşi timp, ea accentua profunzimea disperării noastre.

În acest stadiu, mai rămăseseră aproximativ şapte sute de persoane în ghetou. Numărul lor a fost redus atunci când grupuri mici au fost trimise în lagărul de muncă forţată de la Bliżyn, la 80 de kilometri spre sud-est.

La 30 mai, s-a anunţat că urma să aibă loc o altă selecţie. Însuşi cuvântul *Selektion* inducea un sentiment de profundă anxietate. Ştiam de acum că, de obicei, asta însemna o condamnare la moarte. Gestapoul a declarat că treizeci şi şase de persoane vor fi alese pentru a fi lăsate în urmă. Aceste nume au fost citite. Eram toţi trei pe listă. Mama, tata şi cu mine. Eram prea mică să înţeleg cu adevărat atunci, dar a fost un moment terifiant pentru părinţii mei şi pentru celelalte treizeci şi trei de persoane. Le era teamă că vor fi împuşcaţi imediat sau că vor fi duşi la cimitir şi executaţi acolo.

Restul celor din ghetou, aproximativ şase sute cincizeci de persoane, s-au întors pentru a împacheta câteva lucruri esenţiale. Tatăl meu scrie:

Mamele şi-au smuls copiii din somnul adânc, i-au îmbrăcat în grabă şi i-au inundat cu lacrimile lor fierbinţi. Ştiau că părăsirea acelui loc însemna că viitorul lor era şi mai nesigur. Oamenii au fugit la familiile lor, la prieteni, şi s-au ajutat unii pe alţii să-şi facă bagajele şi s-au îmbrăţişat unii pe alţii, ca şi cum şi-ar fi luat adio.

Un fluierat a străpuns aerul, ordonându-le tuturor celor din ghetou să se adune la *Appellplatz* – punctul de adunare. Printre şirurile de oameni care stăteau în picioare unii lângă alţii s-a răspândit o presimţire urâtă. Apoi numele celor treizeci şi şase au fost citite din nou cu voce tare şi am făcut

un pas la o parte. Nemții au ordonat celor 650 de persoane rămase să înceapă să mărşăluiască spre gară.

„De ce ne lăsați în urmă?”, au strigat oamenii din jurul meu, în timp ce coloana de evrei trecea prin porțile ghetoului pentru ultima oară. „A fost un strigăt atât de puternic, încât a sfâşiat aerul ca un cuțit, un strigăt care ajungea până la ceruri, un strigăt venit direct din sufletul mamelor. A fost înfiorător”, scrie tatăl meu.

Pichler a rânjit şi a ordonat grupului nostru să îl urmeze până la depozitul *Sammlungstelle*. Am fost împinşi într-o clădire şi încuiați înăuntru. Uşa era păzită de gărzi cu căşti şi mitraliere. Nemților le făcea plăcere să ne terorizeze.

„Toți cei care se aflau înăuntru se aşteptau în orice moment să fie conduşi la cimitir şi împuşcați”, scrie tatăl meu.

Nu-mi amintesc cât timp am stat închişi în depozit, dar îmi amintesc că se trăgea nu foarte departe. Acum îmi dau seama ce a fost. Nemții au mers din apartament în apartament, din cameră în cameră, pe cele patru străzi ale Cvartalului, ucigând pe oricine se mai ascundea sau era prea bolnav pentru a se mişca. Unii dintre cei care au fost ucişi în acea zi au rămas pentru că nu se puteau lăsa mânați şi urcați într-un vagon pentru vite ca să fie duşi spre locul de exterminare şi au ales să moară într-un mediu familiar.

După ce armele au încetat să mai tragă, gardienii au deschis uşa şi ne-am dat seama că am fost cruțați. Ne-au închis fiindcă voiau să ne facă să credem că noi eram următorii şi, de asemenea, fiindcă nu voiau martori.

Mulți dintre evreii care citesc aceste rânduri vor da încuviința în sinea lor chiar acum şi se vor gândi: „Ştiu de ce au supraviețuit: *gematria.*”

Gematria este o formă evreiască de numerologie prin care fiecărei litere ebraice îi este atribuită o valoare numerică. Ca atare, se crede că anumite cuvinte au o putere mistică. Un cuvânt-cheie aici este *chai*, care înseamnă „viață”. Valoarea numerică a lui *chai* este optsprezece – prin urmare, este o tradiție evreiască să oferi cadouri de, să zicem, optsprezece dolari sau multipli de optsprezece, ca un semn de bun augur pentru viață. Treizeci şi şase – de două ori optsprezece – este un număr deosebit de favorabil. Acesta reprezintă două vieți.

Poate că a fost o coincidență faptul că treizeci şi şase de persoane au fost alese din ghetou în acea zi. Sau poate că o putere superioară a fost implicată. Cine ştie? În orice caz, cei care ne aflam în acel depozit am primit o a doua şansă la viață.

Fiind unul dintre cei câțiva copii care au supraviețuit masacrului din oraşul natal, nu pot nega faptul că sunt incredibil de norocoasă.

Totuşi, ceea ce a urmat nu a fost deloc un privilegiu.

Gestapoul ne-a ordonat să curățăm cele patru străzi ale Cvartalului. Pe dinăuntru şi pe dinafară. Trebuia să ştergem toate dovezile că avusese loc o crimă de război. Cel mai important era să nu se vadă nicio urmă de carne sau de sânge. Trebuia să facem să pară că evreii au plecat în mod ordonat – că nu li se făcuse niciun rău – în cazul în care Crucea Roşie, sau vreo o altă organizație presupus neutră, ar fi început să pună întrebări dificile. Pe de altă parte, mă îndoiesc că nemții ar fi permis accesul Crucii Roşii Internaționale în ghetouri. A fost mai mult ca probabil vorba despre proprietățile care trebuiau pregătite să fie preluate de către polonezi sau de către nemți, ca parte a planului lui

Hitler de a se asigura că populația celui de-Al Treilea Reich să fie în întregime ariană.

Sarcinile pe care trebuia să le îndeplinesc pe măsură ce mă apropiam de cea de-a cincea mea aniversare erau lucruri pe care niciun copil nu ar trebui să le facă vreodată şi nu puteam să-mi feresc ochii sau să mă ascund. Imaginile pe care le-am văzut în timpul săptămânilor ce au urmat mă bântuie până în ziua de azi şi m-au ţinut trează noaptea în timp ce am cotrobăit adânc în amintirile mele pentru această carte. Timp de aproape optzeci de ani am avut un anumit coşmar recurent, în care umblu printre cadavre. Acel vis mă tulbură atât de mult, încât mă trezesc, şi apoi nu mai pot adormi, pentru că mintea mea este propulsată înapoi la Tomaszów Mazowiecki.

N-am putut să transportăm victimele asasinate la cimitirul evreiesc şi să le oferim odihnă veşnică în pământ sacru. Le-am îngropat aproape de clădirile în care fuseseră ucise. Tatăl meu a săpat mormintele, iar apoi am cărat trupurile din paturile şi de pe podelele unde fuseseră ucise, la parter, peste pietre şi într-o groapă puțin adâncă.

Am ajutat cât am putut. Am ridicat un braţ, un cap sau un picior, în timp ce mama şi tata se străduiau să aşeze cadavrele în mormintele lor rudimentare. Mi-a stăruit în minte duhoarea de moarte în căldura de la începutul verii şi expresia de agonie de pe feţele cadavrelor. Dar ceea ce m-a ajutat să rezist, în mijlocul acestor lucruri înfiorătoare, a fost umanitatea părinților mei, fiindcă îi tratau pe cei morți cu demnitatea pe care o meritau.

Pentru prima dată în aproape patru ani de crime în masă, tatăl meu a reuşit să rostească Kaddish – rugăciunea tradițională de doliu pentru cei morți – sub nasul gardienilor cu mitralierele lor armate. A fost un alt act de sfidare.

— Preamărit şi sfinţit fie nume său cel mare, a intonat tatăl meu.

— Amin, a răspuns mama mea în şoaptă.

— În lumea pe care a zidit-o după voia sa. Statornicească-se împărăţia sa, care să aducă mântuirea sa şi să grăbească venirea lui Mesia.

— Amin.

— În timpul vieţii voastre şi în zilele voastre şi în timpul vieţii întregii Case lui Israel, curând şi în vreme apropiată, şi spuneţi: Amin.

— Amin. Fie ca măreţul său nume să fie binecuvântat în veci şi pentru toată veşnicia, binecuvântat, a şoptit mama.

— Fie numele său cel mare binecuvântat în veci şi în vecii vecilor. Binecuvântat şi lăudat, slăvit, înălţat şi preamărit, cinstit, adorat şi lăudat fie numele celui Sfânt, binecuvântat fie El.

— Amin.

— Care este mai presus de toate binecuvântările, imnurile, laudele şi mângâierile care sunt rostite în lume; şi spuneţi: Amin.

— Amin.

— Reverse-se o pace desăvârşită din cer şi viaţa asupra noastră şi asupra întregului Israel; şi spuneţi, Amin.

— Amin.

— Cel care face pace în înălţimile sale, Acela să facă pace între noi şi în întregul Israel; şi spuneţi: Amin.

— Amin.

Părinții mei rosteau rugăciunea în timp ce aruncau cu lopata pământ peste cadavre, fără ca gardienii să ştie că se respecta o tradiție evreiască importantă.

Sunt sigură că mama şi tata, în timp ce intonau aceste cuvinte străvechi, se gândeau la părinții lor şi la ceilalți membri de familie ucişi. Poate că mai recitaseră Kaddish în intimitatea camerelor noastre înghesuite, mai întâi în ghetoul cel mare, şi apoi în Cvartal. Nu sunt sigură. Dar eu nu auzisem niciodată rugăciunea înainte. Şi asta în ciuda faptului că mă trag, din partea mamei, dintr-un lung şir de învățați teologici hasidici; eu habar nu aveam ce spuneau sau ce făceau părinții mei (deşi le simțeam amărăciunea), ceea ce arată cât de greu a fost să practicăm credința în timpul ocupației. Mi se pare extraordinar că prima mea experiență conştientă a unui ritual religios evreiesc să fi avut loc în urma unei crime de război, nu în prezența unui rabin, ci în fața soldaților nazişti, care ne-ar fi putut ucide fără să stea pe gânduri. Privind în urmă, mă uimeşte faptul că cineva a putut să-i aducă laude lui Dumnezeu într-un moment ca acela.

După ce s-au terminat înmormântările, ne-am mutat în interiorul caselor. Am spălat petele de sânge. Am adunat fragmente de oase. Am aranjat bucătăriile. Am măturat podelele. Am dezinfectat băile. Am făcut paturile. Am netezit pernele. Totul trebuia să fie impecabil.

Trebuia să nu lăsăm nicio urmă, sub pedeapsa cu moartea. Nu am plecat niciun moment de lângă părinții mei, ajutându-i atât cât puteam.

Ne-a luat trei luni să igienizăm locul crimelor naziştilor. Am terminat în prima săptămână a lunii septembrie, cu trei zile înainte de a împlini cinci ani.

— Nu mai suntem utili, am auzit-o pe mama şoptindu-i tatălui meu. Nu mai avem ce să facem. Acum suntem condamnați. Cu siguranță ne vor ucide acum.

La patru ani după ce au intrat în Tomaszów Mazowiecki, în septembrie 1939, nemții îşi îndepliniseră intenția declarată a Mişcării Național-Socialiste a lui Hitler. Epuraseră etnic în totalitate populația de evrei. O comunitate dinamică şi foarte cultivată, care exista de peste 200 de ani, era acum dispărută.

Nemții aveau o expresie pentru asta. Tomaszów Mazowiecki era acum *Judenrein*. Purificat de evrei. Curățat etnic de evrei.

Doar 200 de evrei din Tomaszów Mazowiecki au supraviețuit Holocaustului. După război, unii s-au întors în fostele lor case pentru a încerca să-şi găsească rudele pierdute. Dar amintirile despre ceea ce s-a întâmplat acolo erau atât de întunecate, încât s-au stabilit în altă parte. Cu toate acestea, în oraş există şi astăzi o prezență evreiască. În cimitirul evreiesc invadat de vegetație, unde zac atât de multe dintre rudele mele, şi în grădinile Cvartalului format din acele patru străzi: Wachodnia, Pierkarska, Handlova şi Jerozolimska. Este un loc pe care îl disprețuiesc din cauza a ceea ce s-a întâmplat acolo. Dar, pentru mine, acel mic colț de lume va fi întotdeauna pământ sacru.

CAPITOLUL 8.
LAGĂRUL DE EXTERMINARE GALBEN

Lagărul de muncă de la Starachowice
Centrul Polonei ocupat de germani,
toamna anului 1943 – vara anului 1944
Vârsta de cinci ani

Lovitura în uşă – un pat de puşcă, însoţit de un şir de instrucţiuni în germană – necesita întreaga noastră atenţie.

— Vă mutaţi. Puteţi lua câte o valiză fiecare. Fiţi la *Appellplatz* în cinci minute! Grăbiţi-vă!

Soldaţii veniseră din nou după noi. Îi aşteptam. Dar momentul a avut totuşi efectul unui şoc electric. Am tresărit cu toţii, ca şi cum am fi fost electrocutaţi. După patru ani de ocupaţie, aveam foarte puţine bunuri. Totuşi, părinţii mei au aruncat hainele şi alte lucruri importante în valize cât de repede puteau. Am ieşit pe uşă fără să ne uităm nicio clipă în urmă şi ne-am îndreptat spre punctul de adunare. Ceilalţi supravieţuitori rămaşi în Tomaszów Mazowiecki ieşeau şi ei pe stradă cu un aer temător. Oare asta era? Era acesta sfârşitul?

Ceva mai departe puteam vedea un camion cu remorcă al armatei germane, acoperit cu o prelată, scuipând gaze de eşapament negre, cu motorul pornit. Uşa remorcii era coborâtă. În timp ce mergeam cu paşi repezi peste pavaj, m-am uitat la tatăl meu, care schimba priviri îngrijorate cu mama.

Nu mă urcasem niciodată într-un camion, dar le văzusem de la fereastră. M-am uitat iar la mama. Expresia ei a dat-o de gol. Văzuseră acest scenariu desfăşurându-se de multe ori de când se formase ghetoul, şi doar rareori deportații ajunseseră la destinația menționată de nemți. Naziştii erau mincinoşi. Chiar şi atunci când trimiteau oameni la moarte, întotdeauna făceau să pară că evreii mergeau într-un loc mai bun. Oferind un degetar de speranță, nemții îşi puteau continua măcelul lor pe bandă rulantă fără a agita prea mult spiritele. Speranța era complice la crimă.

Mama s-a urcat prima în spatele camionului. Tatăl meu i-a dat valizele. Şi apoi m-a ridicat pe mine în brațele mamei. Nu era prea mult spațiu sub prelată. Scaunele de pe banchetă erau ocupate de alți supraviețuitori ai ghetoului şi de soldați echipați pentru luptă. Noi a trebuit să stăm pe podea, pe valize. Alți soldați, dintre cei care ne păzeau, au ridicat uşa remorcii. Nimeni nu spunea nimic, iar zăvoarele cu lanțuri au blocat uşa. Părinții mei s-au uitat unul la altul, încercând să evite să atragă privirile nemților.

Era prima dată când mă aflam de cealaltă parte a gardului de sârmă ghimpată. Pe măsură ce ne deplasam cu zdruncinături mai departe, m-a copleşit curiozitatea. Acum ştiam că ne îndreptăm spre soare. Mergeam spre sud-est. De pe locul meu de pe valiză, ghemuită lângă mama, abia puteam vedea peste marginea remorcii, dar a fost interesant pentru mine să privesc peisajul, deoarece oraşul Tomaszów Mazowiecki dispărea în spatele nostru. Erau țărani care recoltau pe câmpuri, încărcau fân în căruțe trase de cai. Pe atunci, nu înțelegeam ce făceau şi nici nu ştiam că aşa arăta o viață normală. Astea erau limitele experienței de viață a unui copil din ghetou.

După o scurtă perioadă de timp, am simțit că tovarăşii mei pasageri au scos un oftat colectiv de uşurare. Nu am ştiut

atunci de ce tensiunea s-a atenuat. Dar acum ştiu. Trecuserăm dincolo de cimitirul evreiesc. Şi nu ne opriserăm. Poate că de data asta nemții spuneau adevărul. Poate că aveam să supraviețuim acelei zile. Şi să ne trezim din nou în ziua următoare. Poate că într-adevăr mergeam la destinația declarată. Starachowice.

Săltam în sus şi în jos pe valizele noastre, într-o tăcere solemnă. Tovarăşii mei de călătorie erau în doliu. Lăsau în urmă casele copilăriei, părinți ucişi, soții, copii şi prieteni, unii dintre ei nu aveau morminte cunoscute, deşi trupurile lor zăceau în apropierea de mormintele generațiilor de strămoşi din cimitirul evreiesc. Aveau oare să se mai întoarcă vreodată ca să pună pietre pe morminte, aşa cum fac evreii, pentru a simboliza faptul că morții lor nu sunt uitați? Eram exilați din istoria noastră. Un popor care îşi pierde trecutul şi se confruntă cu un viitor dezolant.

Am fost norocoasă. Îi aveam încă pe mama şi pe tata. M-am ghemuit lipită de mama, căutând alinare în mirosul ei şi în conturul familiar al corpului ei. Sentimentul de siguranță şi senzația hipnotică a zgomotului de roți m-au făcut să adorm. O dată m-am trezit din pricina unei zdruncinături, iar ea mi-a dat o bucată de pâine.

După două-trei ore, călătorind într-un ritm liniştit, drumul nostru a luat sfârşit. Din spatele camionului, am văzut soldați închizând porțile de siguranță în urma noastră şi, pe măsură ce înaintam prin lagăr, mi s-a dezvăluit panorama noii noastre închisori. Era înconjurată de garduri înalte, din sârmă ghimpată, asemenea celor care înconjurau ghetoul din Tomaszów Mazowiecki. Dar turnurile înalte de pază, aflate în poziții strategice din jurul perimetrului, o făceau să fie cu totul diferită. Le-am observat imediat. Punctele de observație din vârf erau echipate cu arme mai mari decât cele pe care le văzusem vreodată. Iar în gheretele lor

gardienii îşi ţineau aţintiţi ochii pe noi în timp ce ne deplasam.

— Vezi turnurile şi armele alea, Tola? mi-a şoptit mama mea. De acolo gărzile te pot observa oricând. Tu trebuie să te comporţi întotdeauna în aşa fel încât să nu fii împuşcată.

— Da, mamă.

Camionul s-a oprit în mijlocul unei pieţe deschise.

După ce am coborât, toţi cei din camion am fost împrăştiaţi în jurul acestui nou şi sinistru lagăr de muncă. Un soldat cu o mitralieră ne-a îndrumat către locuinţa noastră. După trei ani de viaţă în camere mizerabile şi supraaglomerate, nu ştiam la ce să ne aşteptăm.

Ne obişnuiserăm deja cu condiţiile care se deteriorau din ce în ce mai mult. Aşa că a fost o surpriză plăcută să descoperim că ni s-a alocat o cameră numai pentru noi.

Şi mai uluitoare a fost constatarea că, pentru prima dată în viaţa mea, aveam propriul pat. Eram în baraca familiei. Aparent, evreilor li se asigurau camere rezonabile pentru că erau cei mai buni muncitori din fabrică – mai productivi decât civilii polonezi care erau forţaţi să lucreze acolo. Am fost informaţi, de asemenea, că şi calitatea mâncării noastre se va îmbunătăţi.

Ce era acest loc extraordinar? De ce erau condiţiile mai bune aici decât în Tomaszów Mazowiecki, la doar 110 kilometri distanţă?

În oraşul Starachowice se aflau patru lagăre de muncă ce furnizau muncitori pentru un vast centru industrial şi de armament şi un complex industrial. Era o componentă esenţială a războiului Germaniei naziste, furnizând o treime din toate muniţiile pentru fiecare categorie a forţelor armatei germane. Era acolo o uzină siderurgică uriaşă, conectată la

o gamă largă de linii de producție care fabricau tuburi de cartuşe pentru artilerie şi bombe, grenade cu mâner şi gloanțe de diferite calibre. Aerul era foarte poluat din cauza cuptoarelor şi a fabricilor chimice care făceau parte integrantă din industria de armament. Smogul de la coşurile de fum era însoțit de sunetele cu frecvență redusă ale maşinilor grele de măcinat. Războiul era el departe de Starachowice, dar lagărul nu era un loc paşnic. Sala motoarelor agresiunii germane nu dormea niciodată. Şi nu puteai să scapi de zumzetul ei omniprezent.

Factorul cel mai important pentru familia mea era că mama şi tata erau de folos. Cu toate că făceau muncă forțată, capacitatea lor de a munci ne-a oferit un scut protector, deşi era un scut fără nicio garanție.

Cu avantajul privirii în urmă cu aproape optzeci de ani, pot spune acum că atitudinea germanilor care conduceau Starachowice ne-a oferit un colac de salvare. Erau mult mai pragmatici decât naziştii de la Berlin, care erau devotați ideologic ideii de exterminare a evreilor. Principalele preocupări ale conducătorilor de la Starachowice erau ca respectarea obiectivelor producției şi asigurarea continuă a aprovizionării cu muniție a forțelor de luptă ale *Wehrmacht*-ului – ale armatei germane – să fie menținute.

După victoria Armatei Roşii la Stalingrad, care avusese loc cu câteva luni în urmă, forțele germane erau angajate într-o luptă dificilă de ariergardă. Încrederea sovietică a crescut, la fel ca ritmul de producție din industria de armament comunistă. Ritmul de uzură de-a lungul Frontului de Est, lung de 1.300 de kilometri, unde se încleştaseră cele două armate formidabile, era paralizant. Stocurile de muniție germane aveau nevoie de o continuă reaprovizionare.

Aşa că logica simplă de la Starachowice a fost că fabricile de muniții aveau nevoie de o ofertă constantă de muncitori pentru a menține funcționarea liniilor de producție. Dacă un număr mare de muncitori ar fi fost trimişi la camerele de gazare, producția ar fi stagnat şi, odată cu ea, şi armata germană.

Prin urmare, era logic să îi țină pe evrei în viață. În acest mic colț al celui de-Al Treilea Reich, am fost norocoşi că au existat câțiva germani influenți care au fost suficient de îndrăzneți să-i sfideze pe zeloții lui Hitler.

Dar asta nu însemna că eram în siguranță. Departe de asta. Eram acum izolați de prietenii noştri din Tomaszów Mazowiecki. Acolo, ştiam în cine puteam avea încredere. Fuseserăm printre ei întreaga viață. Aveam o rețea pe care ne puteam baza. Aici eram străini, la fel ca toți ceilalți. Trebuia să fim mai precauți şi să fim mai atenți. Gărzile care păzeau Starachowice şi erau amplasate în turnuri erau voluntari ucraineni. Se alăturaseră forțelor naziste de bunăvoie, pentru că le împărtăşeau ura patologică față de evrei. E foarte posibil ca ucrainenii să fi fost mai fanatici decât unii nemți. Nu ar fi ezitat să ne omoare, dacă li s-ar fi oferit şi cel mai mic pretext.

În timp ce despachetam şi ne instalam, mama a stabilit regulile de urmat pentru a se asigura că voi rămâne în viață.

— Tatăl tău şi cu mine vom fi plecați cea mai mare parte a zilei. Vom lucra la fabrica de muniție. Vei fi pe cont propriu şi vei fi responsabilă pentru siguranța ta. În timpul zilei, cineva îți va da ceva de mâncare, iar noi îți vom da ceva mai multă mâncare când ne vom întoarce seara.

Aceasta avea să fie o experiență cu totul nouă. Nu mai fusesem niciodată pe cont propriu până atunci. Nu cunoşteam pe nimeni acolo în afară de Rutka, una dintre

prietenele mele din Tomaszów Mazowiecki, care se afla printre cei care fuseseră aduşi la Starachowice. Dar nu aveam nicio idee unde fusese cazată ea cu familia ei. După cum s-a dovedit, în timpul întregii noastre încarcerări în *Arbeitslager* – lagărul de muncă – n-am văzut-o niciodată pe Rutka. Atât de mare era lagărul.

În noaptea de 5 septembrie 1943, aş fi putut dormi singură pentru prima dată. Dar nu am îndrăznit şi, în schimb, m-am urcat în pat cu părinţii mei.

În dimineaţa următoare, înainte de a pleca la serviciu, mama mi-a băgat adânc în cap regulile de etichetă din Starachowice.

— Uite cum trebuie să te comporţi. Dacă nu o faci, nemţii ar putea să te ucidă. Ai înţeles?

— Da, mamă.

— Întotdeauna fă un pas în lateral când trece un neamţ pe lângă tine. Nu fugi, doar fă un pas într-o parte.

— Da, mamă.

— Orice ai face, nu-i privi în ochi. Nu trebuie să faci asta. Uită-te la altceva. Cum ar fi la cureaua lor. Nu mai sus. Şi asigură-te că, dacă ai ceva pe cap, cum ar fi o eşarfă sau o pălărie, o dai jos. Şi, ultima regulă, pune-ţi mâinile la spate şi strânge-le bine. Ai înţeles? Eşti sigură?

— Da, mamă.

Pentru a se asigura că acest comportament de supunere a devenit pentru mine o a doua natură, a exersat cu mine în fiecare zi înainte de a pleca la fabrică. Mă trezea la ora cinci dimineaţa şi se prefăcea că e nemţoaică, plimbându-se zgomotos prin cameră, ca şi cum ar fi purtat cizme militare, din piele neagră. Făceam exact ceea ce mă învăţase ea. Mă

dădeam la o parte, îmi plecam capul şi îmi puneam mâinile la spate.

Apoi, părinții mei mă sărutau şi se urcau într-unul dintre camioanele care îi aşteptau. Fabrica în care lucrau se afla la aproximativ o jumătate de oră distanță. Abia se făcuse ziuă şi nu aveam să-i mai văd până târziu în noapte.

Aş fi putut rămâne singură în baracă, dar liniştea mă speria. Toți adulții plecaseră la muncă şi, la început, nu am văzut sau auzit alți copii. Locul părea să fie în totalitate pustiu. Aşa că am ieşit afară, pentru că mă simțeam mai în siguranță, chiar dacă ucrainenii mă priveau din turnuri. Alți copii trebuie să fi luat aceeaşi decizie. Nu am văzut multe fete, dar am zărit un grup de băieți care alergau şi se jucau jocuri dure sub privirile gardienilor.

Când am încercat să mă alătur jocurilor băieților, aceştia nu m-au acceptat decât dacă făceam pe evreul. Ei erau evrei, dar întotdeauna voiau să fie nazişti. (Copiii se identifică adesea cu agresorul şi, după ce au fost expuşi la un astfel de comportament, nu este surprinzător că băieții au vrut să reproducă puterea şi supremația nemților.) Fiind fată, şi mai mică, nu am avut niciodată ocazia să fiu şi eu nazistul. Şi cum nu puteam să lupt, eram întotdeauna victima. Ei pretindeau că bețele erau puşti, iar eu trebuia să fug cât de repede puteam, în timp ce ei mă urmăreau, făcând zgomote de armă şi strigând: „Opreşte-te, evreu împuțit! Că dacă nu, te omorâm!”

Dacă mă prindeau, mă loveau uşor cu bastonul. Uneori, unul dintre băieți se lăsa dus de val, uita că era doar un joc şi mă rănea. Atunci fugeam şi mă ascundeam printre cazărmi şi aşteptam până când veneau părinții mei acasă. Sau fugeam spre clădirea noastră şi mă adăposteam

dedesubt. Dar curând am uitat durerea. Am ales să fiu afară cu ceilalți copii şi să risc o bătaie.

Era mai important pentru mine să am orice fel de relație decât niciuna. Ceea ce mi se pare interesant acum este că preferam să fiu şi mai speriată decât să fiu singură. Psihologii ar recunoaşte că prezentam caracteristicile unei persoane aflate într-o relație abuzivă. E puțin spus, când vine vorba de a descrie viața mea de atunci.

Reluarea în joacă a nenorocirilor noastre zilnice ne făcea şi mai înfometați decât de obicei. Câteodată, în mijlocul zilei, cineva ne dădea ceva de mâncare. De obicei era o bucată de pâine sau nişte supă. Dar niciodată nu era suficient şi ne era mereu foame. Obişnuiam să ne îndreptăm spre o clădire în care funcționa o bucătărie şi să scotocim prin tomberoanele de gunoi. Rareori găseam ceva comestibil. Dacă găseam, atunci îl devoram. Dar, la sfârşitul zilei de lucru, eram întotdeauna sigură că mănânc. Părinții mei erau hrăniți în timpul turei lor la fabrică. Conducerea germană dorea ca sclavii ei să-şi păstreze nivelul de energie cât mai sus. Iar mama păstra întotdeauna ceva pentru mine.

În tot acest timp, ne interpretam fanteziile copilăriei sub privirea vigilentă a gărzilor ucrainene din turnurile lor. Deşi păreau amenințători, nu i-am văzut niciodată deschizând focul.

Dar ne reaminteau frecvent că granița dintre viață şi moarte în Starachowice era foarte subțire.

Într-o zi, toți cei din lagăr au fost chemați la sediul central, *Appellplatz*. Erau difuzoare în tot complexul, iar tonul vocii aspre care făcea anunțul nu lăsa loc de îndoială. Prezența era obligatorie.

— Te voi lua acum cu mine şi îţi voi arăta ce ţi se va întâmpla dacă nu respecţi regulile, a spus mama. Şi fac asta fiindcă nu sunt în preajmă ca să am grijă de tine. Trebuie să-ţi porţi singură de grijă.

Sute de oameni s-au îndreptat spre piaţă şi păreau îngrijoraţi. Am apucat mâna mamei cât de tare am putut. Ochii tuturor erau atraşi de o femeie care era legată de un stâlp cu o frânghie.

Mâinile îi erau prinse la spate.

Vorbind la un megafon, un ofiţer în uniformă a prezentat natura „crimei" ei. După părerea germanilor, femeia încălcase una dintre regulile fundamentale ale lagărului Starachowice. Dăduse dovadă de lipsă de respect.

Femeia avusese îndrăzneala de a se afla faţă în faţă cu un soldat german în interiorul lagărului. Menţinuse contactul vizual şi refuzase să-i facă loc. Copil fiind, am fost şocată că un adult nu cunoştea regulile la fel de bine ca mama mea şi că s-a comportat greşit. Nu exista decât o singură pedeapsă pentru un astfel act de sfidare.

Mama m-a strâns de mână şi mi-a şoptit:

— Aminteşte-ţi ce te-am învăţat. Priveşte!

Cele mai multe mame şi-ar fi îndemnat copiii să se uite în altă parte sau le-ar fi pus o mână la ochi pentru a-i proteja de a fi martori la alte atrocităţi. Nu şi mama mea. Erau vremuri ieşite din comun şi mama făcea tot ce putea ca să mă ţină în viaţă. Încerca să mă înveţe că acţiunile aveau consecinţe şi trebuia să le văd cu ochii mei pentru a înţelege realitatea lumii în care trăiam.

Am privit cum ofiţerul s-a apropiat de femeie. A scos pistolul din toc şi a împuşcat-o în cap de la mică distanţă

S-a prăbuşit. Soţul ei şi cei trei copii au ţipat şi au alergat plângând la trupul ei care zăcea contorsionat, legat de stâlp. Toţi patru s-au prăbuşit la pământ lângă ea, legănându-se înainte şi înapoi, plângând isteric.

Mulţimea s-a împrăştiat, lăsându-i cu durerea lor. M-am întors spre mama mea şi i-am şoptit:

— Mamă, promite că te vei supune tuturor regulilor.

Ea a încuviinţat din cap şi a răspuns:

— Şi tu la fel.

În acea noapte, tăcerea s-a aşternut peste lagăr, fiindcă oamenii se gândeau la execuţie şi la implicaţiile ei. Chiar şi aici, deşi evreii erau folositori ca muncitori sclavi, în cele din urmă, se puteau lipsi de ei.

În lunile care au urmat, tot mai puţini oameni s-au întors acasă de la fabrici. Au avut loc accidente industriale în oţelării. Unii au murit în uzinele de armament în urma expunerii la substanţele chimice toxice.

— Unii muncitori sunt neglijenţi, spunea mama. Inhalează o pulbere galbenă care le distruge plămânii. Trebuie să ai mereu grijă, chiar şi la locul de muncă.

Îmi amintesc că i se spunea moartea galbenă. Acum înţeleg că victimele au fost otrăvite cu TNT, compusul exploziv din bombe şi obuze. Probabil că muncitorii sclavi nu prea aveau ce face ca să se protejeze de substanţele chimice decât să-şi acopere feţele cu o cârpă umedă.

Aproape în fiecare seară, părinţii mei aveau o conversaţie asemănătoare: că atâta timp cât erau atenţi şi utili, aveau să fie fi ţinuţi în viaţă.

Dar cât putea dura?

Timpul trecea încet în Starachowice. A venit o iarnă lungă şi friguroasă, şi pe urmă s-a sfârşit. Programul meu nu părea să varieze niciodată. Cel mai important lucru pentru noi, ca familie, era că ne aflam încă în viaţă şi împreună, deşi părinţii mei îşi petreceau majoritatea orelor de veghe la fabrică.

Lucrul cel mai rău era foamea tot mai mare. Cantitatea de mâncare care ni se dădea a început să se reducă. N-aveam nicio idee despre modul de măsurare a timpului, în afară de un simţ înnăscut al momentului în care mă aşteptam să fiu hrănită. Stomacul meu era un ceas pe care mă puteam baza. Aşteptam cu nerăbdare orele de prânz, când Rivka, o evreică însărcinată care locuia în barăcile familiei, ne oferea o porţie mică de supă şi pâine. În mod normal, după ce mâncam, ne întorceam la jocul nostru dur numit „Prinde-l pe evreu”.

Dar într-o după-amiază, în primăvara anului 1944, când aveam aproximativ cinci ani şi jumătate, Rivka ne-a ţinut mai mult timp cu ea. Îmi amintesc bine ziua aceea. Era soare şi cald. Pe podea, lângă masa noastră, Rivka construise o sobă improvizată, prin dispunerea unor cărămizi în formă de pătrat, acoperit cu o bucată de tablă. Lăsase suficient spaţiu pentru a aprinde un mic foc din hârtie şi crenguţe. Aveam fiecare câte un sufertaş, în care ea a turnat puţină făină. A amestecat nişte făină şi apă în sufertaşul pentru a crea un aluat simplu. Apoi a turnat exact cantitatea potrivită de apă în sufertaşele noastre şi a spus:

— Acum repetaţi ce am făcut eu. Încercaţi să fiţi atenţi ca toată făina să se umezească şi faceţi aluatul cât mai moale posibil.

Toți copiii s-au bucurat de lecție. Îmi amintesc sentimentul de bucurie de a fi învățat ceva nou şi de faptul că degetele mele deveneau lipicioase.

— Acum aplatizați aluatul cu pumnii, până când devine cât de uniform puteți voi să-l faceți. Apoi scăpați de orice cocoloaşe. Aluatul trebuie să fie cât mai plat posibil.

Apoi ne-a arătat cum să luăm o furculiță şi să facem găuri în aluat.

— Copii, trebuie să faceți acest lucru cât mai repede. Grăbiți-vă!

Am reacționat cu toții la tensiunea din vocea ei. Am presupus că ne îndemna să ne grăbim pentru că ceea ce făceam nu era permis. Cu coada ochiului, am putut vedea turnurile de pază. Mitralierele lor erau îndreptate în direcția noastră. Îmi era frică să nu ne împuşte soldații dacă nu terminam cât mai repede.

Rivka a pus pe rând fiecare dintre sufertaşe deasupra flăcărilor. Aluatul s-a copt foarte repede şi ceea ce rezultase mirosea foarte bine. Am vrut să mă ospătez imediat cu al meu.

— Copii, ştiu că sunteți morți de foame, a spus ea, dar nu aveți voie să luați nici măcar o îmbucătură. În niciun caz. Ceea ce trebuie să faceți este să o duceți acasă la părinții voştri şi apoi s-o împărțiți cu ei diseară. Ați înțeles?

Mi-a fost greu să mă conformez, dar Rivka avea dreptate. Eram flămândă. Însă, deja, a fi ascultătoare devenise o a doua natură pentru mine.

Ca de obicei, părinții mei s-au întors târziu la baraca familiei. S-ar putea să fi fost ora zece sau unsprezece seara. Adormisem deja, strângând în brațe creația mea. M-au trezit cu blândețe.

— Uite ce am făcut pentru voi, am spus, plină de mândrie.

Tatăl meu a rupt cu grijă azima în trei bucăți egale şi a spus o rugăciune. Mama mea a izbucnit în lacrimi.

— O, este prima noapte de Paşte!

Mama muncise atât de mult la fabrica de arme, încât pierduse noțiunea timpului.

— Îți aminteşti de Paştele de anul trecut? l-a întrebat ea pe tata.

— Da, a răspuns el. A fost în ziua în care a început revolta din ghetoul Varşoviei.

— S-au întâmplat atât de multe de atunci, a spus mama. Mie, pur şi simplu, nu-mi vine să cred.

— Şi n-am avut *matzah* de rupt, a spus tatăl meu. Dar mai aveam încă familie şi prieteni. Îți mulțumesc, Tola, pentru acest cadou minunat şi plin de considerație.

Mama plângea, gândindu-se la pierderea familiei sale şi la sărbătorile lor de Paşte din trecut.

Paştele este una dintre cele mai importante sărbători din calendarul evreiesc. În fiecare primăvară sărbătorim faptul că Moise a condus ieşirea din Egipt a copiilor lui Israel după 200 de ani de robie. Esența acestei poveşti este eliberarea, iar *matzah* simbolizează greutățile sclaviei şi evadarea poporului evreu spre libertate. Noi o numim pâinea suferinței.

Paştele din timpul Holocaustului a fost deosebit de emoționant. Este greu de imaginat un alt moment, în întreaga istorie a poporului evreu, când simbolismul său să fi evocat mai multă durere.

Când privesc în urmă, îmi dau seama că momentul acela, când am lăsat azima să mi se topească în gură, savurând gustul şi capsula timpului pe care o crea, a fost cel în care am înțeles că anumite alimente au o semnificație spirituală care transcende noțiunea de combustibil pentru corp.

Pentru prima dată în viața mea, mâncam ceva care reprezenta combustibil pentru suflet. Când Rivka ne-a spus să ne grăbim, nu a fost fiindcă gardienii voiau să ne împuşte, deşi, dacă ar fi ştiut ce meşteream, poate ar fi fost tentați s-o facă. A fost pentru că tradiția evreiască spune că procesul de a face matzah trebuie să se încheie în optsprezece minute, din primul moment când aluatul este gata şi până în secunda când este copt pe deplin.

Reproduceam experiența strămoşilor noştri de acum atâtea şi atâtea secole: pe atunci ingredientele pentru *matzah* erau singurele provizii pe care le aveau evreii şi nu aveau suficient timp pentru a lăsa aluatul să crească pentru că îşi pregăteau evadarea. Semnificația este că ei au avut încredere că Dumnezeu le va purta de grijă. Şi el nu i-a dezamăgit.

A coace *matzah* în condiții de război, sub nasul gărzilor, a fost o lecție cu mai multe niveluri de înțeles, şi una pe care nu am uitat-o întreaga mea viață. Nu a fost doar un act de autodeterminare şi de răzvrătire. Rivka ne insufla şi un sentiment de demnitate şi respect de sine. Germanii ne nimiceau, dar atâta timp cât existau copii care înțelegeau tradițiile care ne-au format identitatea, poporul nostru aveau o şansă de renaştere cândva în viitor.

La 7 aprilie 1944, în baraca familiei din Starachowice, înconjurată de sârmă ghimpată, de turnuri de pază şi de fascişti ucraineni cu mâna pe trăgaci, părinții mei se întrebau cât timp vor mai trebui să îndure sclavia. În timp

ce mica mea familie a terminat ultimele firimituri de *matzah* în cea mai adâncă şi întunecată parte a Poloniei centrale ocupate, întrebarea care plutea în aer era: Când ne va scăpa Dumnezeu de blestemații de nazişti? Dar n-am primit niciun răspuns.

În schimb, viața urma să devină şi mai grea. Iar eu eram canarul din mina de cărbune care a detectat faptul că aerul devenea toxic. Nu mi-am dat seama pe atunci, dar orele lungi pe care le petreceam departe de părinții mei mă ajutau să devin mai descurcăreață. Îmi dezvoltam un nucleu interior puternic de încredere în sine şi de independență. Devenisem o bună observatoare, iar radarul cu care detectam potențialele probleme se îmbunătățea cu fiecare zi care trecea. Nu ştiam că aceste abilități aveau să devină în curând inestimabile.

Rătăcind relativ liberă în cadrul perimetrului delimitat de gardul din sârmă ghimpată, am început să observ că oamenii dispăreau. M-am plimbat prin cartierul familiei, căutând prieteni cu care să mă joc, şi am descoperit că tot mai multe camere erau goale. Majoritatea uşilor erau întredeschise şi când am intrat înăuntru, am înțeles ce se întâmplase.

Ghetoul mă învățase bine. Am văzut mobila, hainele şi jucăriile abandonate. Ştiam că aceşti oameni nu se vor mai întoarce niciodată.

Din când în când, găseam resturi de mâncare. Le-am mâncat, dar nu m-am atins de nimic altceva. Am fost tulburată când m-am dus în căutarea uneia dintre prietenele mele cele mai apropiate din cealaltă parte a pieței principale şi acolo nu era nici urmă de ea sau de familia ei. Celelalte camere din apropiere erau şi ele tăcute. Le-am dat

vestea părinților mei atunci când s-au întors acasă în acea noapte.

— Ştiam eu, a oftat mama mea. Probabil că au luat lumea de pe toată strada. Zvonurile despre *Selektion* trebuie să fie adevărate.

— Trebuie să găsim o ascunzătoare, a spus tatăl meu.

Câteva zile mai târziu, dis-de-dimineață, chiar în timp ce părinții mei trebuiau să-şi înceapă tura la fabrica de muniții, am auzit că SS-ul aduna copiii din barăcile familiei.

— Repede! Vin! Trebuie să vă ascundeți! a strigat tata.

L-am privit cum deschidea o trapă pe care o crease în tavan. Nu-mi dădusem seama că era acolo. O camuflase cu un mic raft unde erau agățate haine. Tata s-a urcat pe un pat, m-a ridicat şi m-a împins în golul dintre tavan şi acoperişul înclinat. M-am uitat în jos şi am văzut-o pe mama chinuindu-se să intre prin trapă, fiind împinsă din spate de către tatăl meu.

Imediat ce a intrat, a închis trapa şi a rearanjat hainele de jos. M-am ghemuit în poala mamei mele, iar ea şi-a pus mâna peste gura mea. Nu-mi venea să cred câtă putere avea în mâna ei. Îmi ținea fața într-o strânsoare ca o menghină.

— Tola, trebuie să taci, a spus ea. Este absolut esențial. Să nu scoți niciun sunet. Dacă o faci, am putea muri amândouă.

Am mormăit un răspuns indescifrabil. Apoi am auzit cum se deschide uşa barăcii noastre, împreună cu hărmălaia îngrozitoare de cizme care alergau, de comenzi guturale şi de arme care se armau. Tatăl meu închisese trapa chiar la timp.

Prin scândurile subțiri ale tavanului, am auzit soldații strigând la el.

— Ți-am spus să ieşi afară. De ce mai eşti încă aici? Ieşi afară!

— Bine, plec.

L-am auzit pe tata ieşind din cameră. Dintr-odată s-a auzit o explozie de focuri de armă prin tavan. Am simțit o rafală de gloanțe şuierând pe lângă corpul meu. Unele dintre ele s-au izbit de grinzile podului, deasupra capului meu. Îmi venea să țip. Dar mama mea avea o mână atât de strânsă pe gura mea, încât nu puteam scoate niciun sunet, chiar dacă aş fi vrut.

Respirația ei era lentă şi liniştită. Respiram în sincron cu ea. În cele din urmă, i-am auzit pe soldați ieşind din cameră, iar mama şi-a relaxat uşor strânsoarea. Era o licărire de lumină printr-o scândură de lemn putredă din acoperiş şi am putut să mă uit în jos spre piață. Vedeam clar soldații care azvârleau copiii în camioane. Cred că erau SS-işti, pentru că arătau asemănător cu cei de la trupele care participaseră la masacrul de la Biserica Sfântul Venceslau din Tomaszów Mazowiecki.

I-am văzut pe copiii cu care mă jucam. Erau toți aproape de vârsta mea – cinci, şase sau şapte ani. Era *Kinderselektion* – Selecția copiilor. Era vremea lor să moară, pentru că naziştii lichidau lagărul şi nu mai aveau loc pentru copii. Făceau *Kinderrein*. Curățau locul de copii.

Mamele, despărțite de copiii lor, îi implorau în zadar. Încă le pot auzi țipetele, dacă închid ochii şi-mi redau acea scenă în mintea mea. Unii părinți au încercat să urce în camioane cu copiii lor. Cu armele ridicate, soldații i-au forțat să se întoarcă. Părinții se luptau pentru viețile copiilor, fără vreo şansă de izbândă.

A fost o privelişte pe care n-o voi uita niciodată. O mamă îşi încerca forţele cu un soldat. Ţinea strâns, în braţe, partea de sus a corpului unui prunc, în timp ce o brută în uniformă trăgea de picioarele lui cu toată puterea. Niciunul dintre ei n-ar fi cedat. Trăgeau cu asemenea forţă, că au dezmembrat copilul.

Au aruncat bucăţile din trupul copilului în camion. A fost cel mai groaznic lucru pe care l-am văzut vreodată şi care îmi produce şi acum coşmaruri. Deşi am făcut tot ce mi-a stat în putere să-mi şterg din minte imaginea asta, ea a continuat să-mi rămână adânc întipărită în creier. N-am vorbit niciodată despre incident cu mama, sperând că nu-l voi mai revedea, dar el se tot întoarce să mă bântuie.

Infanticidul este cea mai dezgustătoare crimă de război. Nemţii imitau imperiile răului de la începuturile timpului când anihilau minţile duşmanilor şi speranţele lor de viitor, măcelărindu-le copiii.

Strigătul acelei mame a fost cel mai sfâşietor pe care l-am auzit vreodată. Ştiam că ar fi trebuit să tac, dar în faţa unei asemenea barbarii, stăpânirea mea de sine a cedat. Ca întotdeauna, mama a fost cu un pas înainte şi mi-a astupat gura cu putere, înăbuşind ţipătul care mi se urca în gât.

Am privit prin deschizătura din acoperiş până când s-a sfârşit racolarea. Ar fi trebuit să-mi feresc ochii, dar ceva din interior m-a obligat să fiu martoră. Certurile şi plânsetele într-o amestecătură de germană, poloneză şi idiş păreau interminabile. Dar nu avea să existe decât un singur rezultat. Camioanele s-au retras şi, nu după mult timp, aerul verii timpurii a fost străbătut de rafale îndepărtate de mitralieră. Tovarăşii mei de joacă s-au prăvălit într-o groapă comună săpată de părinţii lor, mai înainte în săptămâna aceea. Tatăl meu se aflase printre ei. Nu numai că fusese

obligat să pregătească un mormânt pentru părinții săi, dar, sub amenințarea armei, a fost nevoit să sape un mormânt şi pentru copilul său. Pentru mine.

Dar, cumva, păcălisem moartea. Din nou. Naziştii ne-au folosit pentru a ne îngropa propriul popor. Pentru mine, Polonia nu e nimic altceva decât o groapă comună pentru evrei.

În cele din urmă, când agitația s-a liniştit, tatăl meu s-a întors în camera noastră. A deschis trapa spre spațiul de pe acoperiş şi ne-a ajutat pe mama şi pe mine să coborâm. Aveam fața neagră şi albastră de la strânsoarea mamei mele. Vânătăile au durat săptămâni întregi.

Uciderea în masă a copiilor din Starachowice a schimbat tiparul vieții mele imediat, fiindcă lumina a dispărut din lumea mea.

— Tola, nu te mai poți juca afară, a spus mama. Este mult prea periculos pentru tine. Ai văzut ce li s-a întâmplat celorlalți copii.

Eram mai prizonieră ca niciodată. Ore întregi, am stat în izolare în ceea ce ştiam că este Camera Întunecată. Un astfel de tratament de privare senzorială este destul de greu de suportat pentru un adult. Imaginați-vă cum este pentru un copil de cinci ani şi jumătate care a fost martor direct la mai mult de patru ani de carnagiu. Un copil ale cărui experiențe de viață au fost mult mai rele decât orice trăiri coşmareşti pe care şi le-ar putea închipui mintea omenească.

A doua zi am zărit pentru scurt timp zorii unei zile de vară, prin uşa deschisă, când părinții mei au plecat la serviciu la fabrica de muniții. Ştiam că nu îi voi mai vedea decât la mult timp după asfințit. Mama a pus o pătură peste fereastră. Niciun strop de lumină nu pătrundea în întuneric. Aveam instrucțiuni stricte să stau departe de fereastră.

— Gărzile ar putea să-ți vadă umbra pe pătură dacă te apropii prea mult de fereastră, mi-a explicat mama. Nu ai voie în niciun caz să atingi pătura sau să tragi cu ochiul afară. Trebuie să pară ca şi cum camera noastră este goală, că nu este nimeni acasă. Trebuie să fii invizibilă. Promiți să mă asculți?

— Da, mamă.

— Bine. Fii curajoasă! O să-ți aducem ceva de mâncare când ne întoarcem.

După ce m-au îmbrățişat cu lacrimi în ochi, au închis uşa, iar geana de lumină a zorilor a dispărut. Am luat bucata de pâine pe care mi-o lăsaseră şi am mâncat-o. Era încă devreme, iar eu m-am cufundat într-un somn adânc.

Când m-am trezit, am început să mă îngrijorez ce s-ar întâmpla dacă părinții mei nu se vor întoarce. Nimeni nu m-ar fi găsit. Poate că aveam să mor de foame. M-am gândit la alternativă. Ce s-ar întâmpla dacă nemții ar efectua o căutare şi m-ar descoperi?

Ştiam care ar fi fost consecința. Numai acest gând a fost suficient pentru a mă ține departe de fereastră.

M-am aşezat pe patul meu, discutând cu mine însămi. M-am convins singură că părinții mei nu m-ar abandona niciodată. Eram sigură de dragostea lor necondiționată. Dar apoi mi-am amintit de praful galben pe care îl inhalau uneori muncitorii şi de poveştile pe care le spuneau părinții mei despre colegii lor care muriseră de moartea galbenă. Ce s-ar fi întâmplat cu mine dacă ar fi fost neglijenți şi ar fi fost şi ei otrăviți la fabrică? În apropierea fabricii existau morminte unde erau îngropate victimele prafului galben. Oare îi voi mai vedea vreodată pe mama şi pe tata? Întrebările se roteau cercuri-cercuri, fără încetare, în mintea

mea şi se învârteau atât de repede, încât aproape că am ameţit.

Habar nu am câte zile am petrecut singură cu temerile mele în întuneric, în timp ce soarele de vară strălucea peste Starachowice. Poate că izolarea mea a durat săptămâni întregi. Tânjeam după sunetul vocilor altor copii, doar pentru a mă încredința că nu eram complet singură. Deşi tăceam şi mă străduiam să ascult lumea de dincolo de pătura de la fereastră, nu auzeam nici vocea, nici râsul sau lacrimile vreunui alt copil şi nici cuvintele vreunei mame. Am început să mă întreb dacă nu cumva toți ceilalți copii evrei din lume muriseră. Eram oare ultima rămasă pe pământ?

Dacă da, trebuia să supraviețuiesc. În momentele mele mai curajoase m-am convins pe mine însămi că era mai bine să fiu singură. Nu mai trebuia să mă joc „Prinde-l pe evreu” cu băieții aceia brutali. Nu mai trebuia să fug speriată. Nu mai trebuia să îndur loviturile armelor lor de lemn. M-am convins că am fost norocoasă că nu am fost unul dintre acei copii din camioane care au fost scoşi de acolo şi nu s-au mai întors niciodată. Argumentul meu interior era susținut de sunetul regulat al focurilor de armă din depărtare. Însă de fiecare dată mă copleşea singurătatea. Mintea începea să plutească. Lucrurile deveneau ireale şi eu mă detaşam de realitatea mea. Nu mai eram înfricoşată sau neliniştită. Visam cu ochii deschişi.

Ştiu acum că termenul clinic pentru ceea ce mi se întâmpla este disociere. Este starea în care mintea îşi activează un mecanism de protecție atunci când o persoană nu este în stare să suporte o anumită situație. Persoana se simte deconectată de sine şi de lumea din jur. Este un fel de a reacționa la stres sau la traumă. În cazurile extreme, se transformă într-o tulburare de personalitate care poate dura

ani la rând. Dar cred că starea mea de atunci a fost de scurtă durată. Instinctele mele de supraviețuire erau atât de puternice, chiar şi la vârsta aceea fragedă, încât am avut resursele mentale de a fi capabilă să gestionez realitatea atunci când chiar a contat.

Îmi amintesc mai ales o anume zi. Pentru prima dată nu eram în izolare. Mama mea rămăsese acasă dintr-un motiv oarecare.

Înainte de *Kinderselektion* obişnuiam să vorbesc cu multă vioiciune cu părinții mei atunci când eram împreună în camera noastră. De când cu crimele însă, învățasem să vorbesc mai încet, pentru că, oficial, nu mai existam. Mama şi cu mine purtam o conversație în şoaptă când am auzit cizme apropiindu-se. Ne-am oprit imediat din vorbit.

Spre groaza noastră, s-a auzit un ciocănit în uşă. Pentru o clipă, mama a încremenit, neştiind ce să facă. Soldatul a bătut din nou la uşă, de data aceasta mai nerăbdător. Mama nu avea de ales şi ştia că trebuie să deschidă uşa.

Fără să mi se spună, am înțeles ce trebuia să fac. Am sărit în spatele ei şi am încercat să mă fac cât mai mică în spatele fustei ei, ținându-mi brațele pe lângă mine şi respirând cât de uşor puteam. Nu-mi amintesc natura conversației de peste prag, dar a continuat pentru o perioadă de timp agonizant de lungă. Iar când soldatul s-a întors pe călcâie şi mama a reuşit să închidă uşa, i-am putut simți uşurarea. Nici până în ziua de azi nu am idee dacă m-am ascuns foarte bine sau dacă soldatul mă văzuse şi a ales să nu mă observe. În orice caz, a fost din nou o situație-limită.

A doua zi, mama iar nu s-a dus la serviciu. Când am întrebat-o de ce, mi-a răspuns:

— Închid lagărul.

Inima mea a tresăltat de bucurie. În sfârşit, puteam părăsi întunericul. Am savurat gândul de a păşi de dimineață peste prag, bucurându-mă de căldura soarelui pe față şi de o adiere prin părul meu.

Apoi radarul meu a intrat în funcțiune. Am observat că mama era neobişnuit de tăcută. Începuse să împacheteze lucruri într-o valiză mică. I-am studiat fața. Ochii ei nu se concentrau asupra hainelor, ci asupra unei imagini de undeva din mintea ei. Părea uimită şi şocată. În mod clar, schimbarea iminentă a situației nu era de bun augur.

— Unde mergem? am întrebat-o.

— La Auschwitz.

CAPITOLUL 9.
ÎN ABIS

Lagărul de muncă Starachowice
Centrul Poloniei ocupat de germani
Sâmbătă, 29 iulie 1944
Vârsta de cinci ani

După aproape cinci ani de ocupație a Poloniei de către Germania nazistă, au venit după noi cu trenurile căii ferate europene a morții.

Armata Roşie sovietică se deplasa dinspre est şi nu mai era mult până când fabrica de muniții de la Starachowice avea să ajungă în raza de acțiune a armelor ei.

Nemții o închideau şi-şi mutau producția mai aproape de patrie. Erau prinşi la înghesuială. Şi acum, la fel eram şi noi.

— Va trebui să-i lăsăm s-o vadă, a spus tatăl meu, vizibil nelinişt it. N-o mai putem ține ascunsă.

— Nu mai putem face nimic, a răspuns mama. Nu cred că ne vor face ceva, nici nouă, nici ei. De ce s-ar deranja acum, când mergem la Auschwitz?

Ştiam că părinții mei vorbeau despre mine. Şi am simțit groaza care-i copleşea în timp ce încercau să se obişnuiască cu faptul că, de data asta, chiar erau prinşi în capcană.

Avusesem o perioadă extraordinar de norocoasă – mai bună decât a altor milioane de oameni – dar acum, ca muncitori sclavi, părinții mei ajunseseră la data de expirare. Pentru ei şi, prin urmare, pentru mine, nu exista decât un singur rezultat, călătoria cu sens unic pe care milioane de oameni o făcuseră deja.

Mai auzisem numele Auschwitz. Şi ştiam că era plin de conotații oribile. Oamenii rosteau cuvântul cu o combinație de teamă şi uimire. Foloseau acelaşi ton atunci când pronunțau numele Treblinka sau Majdanek, un alt lagăr de exterminare la est de Starachowice, unde se estimează că au pierit optzeci de mii de oameni. Eram suficient de inteligentă să ştiu că atunci când oamenii mergeau în acele locuri, pur şi simplu dispăreau.

Dar nimeni nu părea să ştie cum. Auzisem conversaţii în şoaptă în care era menţionat cuvântul gazare. Dar nu ştiam ce înseamnă. Iar mama mă învăţase că, dacă respecţi regulile şi nu faci nicio prostie, cum ar fi să te uiţi în ochii unui ofiţer SS, vei supravieţui. Aşa că a merge la Auschwitz nu mi se părea a fi o grozăvie. Plină de inocenţa şi optimismul copilăriei, am crezut că ne va fi bine.

Nimic, nici măcar Auschwitzul nu putea fi mai rău decât să rămân în întunericul unei singure camere timp de săptămâni întregi, fără să pot privi pe fereastră dincolo de pătură. În plus, era o zi frumoasă. Mama îmi periase părul meu şaten-deschis, care îmi ajungea acum până dincolo de umeri. Îmi făcuse o cărare pe mijloc şi-mi împletise două codiţe la spate. Puteam să le simt greutatea când fluturau, în timp ce săream în faţa clădirii noastre din lagărul de muncă. Era prima dată, după luni multe, când ieşeam afară.

Mama continua să trebăluiască înăuntru. Îşi făcuse singura valiză mică pe care aveam voie să o luăm. Alesese nişte haine, câteva alte lucruri esenţiale şi câteva fotografii mici alb-negru cu familia ei, la care ţinea foarte mult. Indiferent unde am fi mers, mama îşi lua întotdeauna familia cu ea.

Mama a mai făcut o ultimă treabă înainte de a pleca. A luat o mătură şi a măturat podeaua. Eram pe cale să călătorim spre cel mai ucigător loc de pe planetă, iar ea curăţa o cameră în care nu aveam să ne mai întoarcem niciodată. De ce a făcut asta? Oare considera măturatul terapeutic? Avea nevoie să facă ceva pentru a-şi distrage atenţia de la călătoria pe care urma să o facem? Nu, cred că a făcut-o pentru mine. Încerca să afişeze un aer de normalitate. A dat dovadă de un calm remarcabil într-un moment de stres inimaginabil.

Mama ne făcea, soțului ei şi mie, o demonstrație de curaj. Femeile sunt liantul care cimentează familiile. Când ele cedează, familiile se destramă. Acea imagine a mamei mele cu o mătură va rămâne cu mine mereu. Ea m-a avut în suflet în fiecare minut din fiecare zi întunecată.

Au venit şi soldații, prea devreme. Timpul meu de joacă la soare s-a încheiat.

Am pornit toți trei pe jos spre gară. Din fiecare colț al lagărului, strângând în brațe valize mici, alți deținuți ieşeau din cazărmile lor şi se îndreptau în aceeaşi direcție, ca şi cum ar fi fost atraşi de o forță magnetică. Unii erau pe cont propriu. Alții erau cu soții şi soțiile lor. M-am uitat după alți copii. Dar nu erau. Poate eram, într-adevăr, ultimul copil evreu de pe pământ. Dintr-odată m-am trezit că vreau să fiu invizibilă. La urma urmei, n-ar fi trebuit să exist.

Cu toate acestea, niciunul dintre cei care ne controlau înaintarea cu mitralierele lor nu părea surprins sau îngrijorat de faptul că un copil rămăsese liber. Părinții mei fuseseră îngrijorați de faptul că ar fi atras atenția, dar soldații manifestau, cel mult, un aer de indiferență studiată.

Raidul de adunare se desfăşura conform planului. Nu era nimic dramatic. Evreii se îndreptau ascultători spre motorul negru ce scuipa abur şi cenuşă pe cerul polonez fără nori.

De-a lungul anilor m-am întrebat de multe ori de ce nu m-au împuşcat pe loc. Probabil că au presupus, pur şi simplu, că în câteva ore vom fi cu toții transformați în cenuşă şi s-au întrebat „De ce să irosim un glonț?”.

După ce am mers vreo cincizeci de minute, ne-am apropiat de tren, şi curajul meu a început să dispară. Nu m-a şocat şirul nesfârşit de vagoane pentru vite din spatele locomotivei. Şi puterea armelor o cunoşteam – le respectam, dar nu mă intimidau. M-au speriat câinii. Acei ciobăneşti

germani. Sub blana lor nu erau decât muşchi. Erau slabi pentru că erau permanent flămânzi. Câinii trăgeau de lesă, îşi arătau colții, gâfâiau de căldură şi salivau.

Nu-şi doreau nimic mai mult decât să fie lăsați liberi. Miroseau frica noastră şi voiau să se înfrupte din ea. Când unul dintre ei a lătrat, toți au început să latre şi nu se mai opreau. Urechile îmi răsunau de mârâitul lor interminabil.

Nu îndrăzneam să privesc în ochi niciun soldat din jurul vagoanelor pentru vite, dar le-am observat expresiile, privindu-i pieziş. Participau la genocid, şi totuşi fețele lor nu dezvăluiau nicio urmă de tristețe sau de empatie pentru ființele chinuite din fața lor; nicio urmă de ruşine că printre victoriile lor în luptă se număra şi îmbrâncirea unor sclavi lipsiți de apărare în vagoane care abia dacă erau potrivite pentru vite. Dar, bineînțeles, conştiințele lor – dacă din întâmplare aveau aşa ceva – aveau o clauză de exonerare: nu făceau decât să execute ordinele.

Mama m-a luat în brațe şi mi-am înfăşurat picioarele în jurul ei. Pieptul mamei se umfla ritmic în timp ce mă strângea în brațe. M-am uitat în sus la tatăl meu ca să mă liniştesc şi am văzut ceva ce nu mai văzusem niciodată până atunci, cu excepția momentului în care îşi ajutase părinții să se ducă la moarte. Plângea. Îmi săruta părul şi îmi şoptea să fiu cuminte. Cu lacrimile curgându-i în cascadă pe obraji, a sărutat-o pe mama în semn de rămas-bun. Erau convinşi că vom fi trimişi în neant. Şi, ca să fie şi mai rău, urmau să fie separați cu forța unul de altul, să fie despărțiți pentru prima oară de la căsătoria lor din 1936.

Germanii au pus capăt acestor gesturi de rămas-bun. Tuturor bărbaților li s-a ordonat să se îndrepte spre vagoanele pentru vite din spatele trenului. Un soldat s-a apropiat de tatăl meu, i-a înfipt un pistol în coaste şi l-a

forțat să li se alăture. Toate femeile – soțiile, mamele lor, surorile şi nepoatele – au primit ordin să urce în vagoanele pentru vite, mai aproape de locomotivă. Aceasta a fost prima mea experiență de segregare a femeilor şi a bărbaților.

Ne-am îndreptat spre un vagon cu uşa de lemn larg deschisă. Aceasta era prea înaltă pentru mine. Mama m-a ridicat şi am urcat înăuntru. Ea m-a urmat în spate. Era gol, în afară de o femeie care stătea pe podea, cu spatele lipit de peretele vagonului. Ne-am aşezat lângă ea.

O expresie întrebătoare i-a transformat fața. Era ca şi cum vedea o fantomă în fața ei.

— Aveți un copil? a întrebat ea pe un ton care sugera că aşa ceva era imposibil. Pot s-o ating?

Mama mea a dat din cap. Femeia mi-a cuprins uşor fața cu mâinile. În ochii ei se simțea venerație, bunătate şi o durere profundă.

— Cum ați salvat un copil? a întrebat ea, şi lacrimile au început să-i curgă pe față. Am pierdut trei copii. Aveau doar zece, şapte şi patru ani. Au fost luați cu forța la ultima selecție. Nu-i voi mai vedea niciodată. Ştiu că nu-i voi mai vedea.

Mama s-a aplecat spre ea şi a îmbrățişat-o în tăcere. Îmbrățişarea lor a fost întreruptă de alte femei care au urcat în vagonul de vite. Au continuat să vină. Toate trei – mama îndurerată, mama mea şi cu mine – am fost forțate să ne ridicăm în picioare pentru a face loc, în timp ce zeci de femei erau înghesuite înăuntru. Pe măsură ce numărul lor creştea, la fel şi atmosfera din vagon începea să se întunece.

Mama a arătat cu degetul spre un vas mare într-un colț care ar fi trebuit să fie o latrină. Era singura concesie pentru nevoile noastre trupeşti. Nu ni s-a oferit nici apă, nici

mâncare. Eram în miezul verii, iar Europa Centrală în acea perioadă era ca un cuptor. Tot mai multe femei erau înghesuite înăuntru. Erau, poate, vreo sută cincizeci de suflete în interiorul vagonului în momentul în care nemții au considerat că era suficient de plin. Un gardian a închis uşa glisantă. Aceasta s-a trântit cu un zgomot sinistru, iar zăngănitul unui zăvor şi al unui lanț au confirmat faptul că eram închise fără putință de scăpare. Evadarea era imposibilă. Tot ce puteam să facem era să ne târâm picioarele cu câțiva centimetri de fiecare parte a poziției noastre. Nici vitele nu ar fi fost tratate atât de inuman. Le-ar fi fost lăsat mai mult spațiu.

Eram mistuiți de întuneric. Singura luminiță venea de la o ferestruică cu gratii, dintr-o parte, de lângă acoperiş. Zeci de rânduri de mâini se îndreptau spre razele subțiri de lumină. Nu puteam să le văd culoarea pielii. Mâinile femeilor erau doar conturate. Fluturau ca un stol de ciori. Când trenul a început să se târască înainte, s-a ridicat un cor de țipete şi de strigăte. Iar când a accelerat, s-au intensificat şi plânsetele. Câteva femei se rugau cu voce tare. Altele, obosite să se roage lui Dumnezeu în zadar, urlau. Mama, cu stoicismul ei dintotdeauna, îşi ținea gândurile îngropate adânc în sine. Din când în când, oferea cuvinte de încurajare. Dar nu puteam să înțeleg ce spunea. Vocea ei era înecată de ritmul roților, de scârțâitul pereților de coşciug ai vagonului, de bocetul dureros al femeilor şi de fluieratul strident al locomotivei.

Kilometru după kilometru, ne-am legănat la unison, în timp ce trenul se cutremura când urca sau când trecea printr-o curbă a căii ferate. Toată lumea din acel vagon se lupta să rămână în picioare. Când cineva era gata să se prăbuşească, mâini anonime se întindeau să-l sprijine. Cei mai mulți dintre noi nu ne cunoşteam, dar foamea şi setea noastră

colectivă ne-au unit, la fel ca tristețea noastră şi timpul pe care îl mai aveam la dispoziție. Solidaritatea noastră era nerostită. Nu era nevoie de cuvinte. Umanitatea ne rămăsese intactă şi, de fiecare dată când puteam, ofeream puțin din ce aveam vecinilor noştri pentru a le alina suferința. Câte un gest, câte un pas la o parte.

Între timp, temperatura continua să crească. Nările mi se umpluseră de mirosul de transpirație şi frică. Hainele îmi erau ude leoarcă de sudoarea trupurilor care mă țineau în picioare. Slavă Domnului că mama nu mă obligase să îmbrac haina pe care o pusese în valiză, fiindcă aş fi murit de şoc termic.

Gâfâiam pentru o gură de apă, dar nu era apă. Nu-mi mai fusese atât de cald niciodată. Şi nici atât de sete nu-mi fusese în toată viața mea. Şi nu aveam nici cea mai vagă idee dacă voi putea să beau apă când ajungeam la destinație. În afara deshidratării, îmi ghiorțăia burta de foame îngrozitor. Prin fața ochilor defilau imagini cu mâncare, ispitindu-mă. Mama stătea lângă mine, neputincioasă. Nu avea ce să facă să-mi fie mai bine. Am încercat să-mi adun toată forța şi să mă conving că pot rezista şi fără mâncare – şi că eram destul de puternică pentru asta.

Mi-am sprijinit capul pe spatele femeii din fața mea. Probabil că am adormit în picioare. Îmi era fizic imposibil să mă aşez. Pur şi simplu nu era suficient loc. Faptul că femeia aceea a acceptat să mă folosesc de ea pe post de pernă a fost o binecuvântare. M-am simțit ca şi cum am fi fost suspendate în spațiu. Am avut un sentiment de imponderabilitate. Masa de oameni striviți împreună însemna că trupurile noastre nu se puteau mişca de bunăvoie.

Am încercat să-i spun mamei că am nevoie la baie. Dar nu m-a putut auzi. Mirosul îngrozitor care învăluia întregul vagon m-a făcut să-mi dau seama ce am de făcut. Am făcut şi noi ce fac vitele. Ne-am dat drumul chiar acolo unde stăteam.

Deşi aveam doar cinci ani, am acceptat situația ca şi cum ar fi fost destinul însuşi. Auzisem de atâția alți oameni care făcuseră o călătorie similară, încât m-am gândit că acum ne venise şi nouă rândul.

Efortul de a sta în picioare şi de a fi strivită, împreună cu mişcarea continuă, era epuizant. Călătoria părea interminabilă, iar cele câteva raze de soare care pătrundeau pe fereastra cu gratii de deasupra nu păreau să ajungă niciodată la mine. Aşteptam cu disperare ca trenul să se oprească şi ca drumul nostru să se termine.

Fiindcă eram în miezul verii, ziua a fost lungă, dar, în cele din urmă, ultimele raze de lumină au fost înlocuite de culoarea de smoală a nopții. Faptul că nu puteam vedea mi-a oferit un răgaz de la trauma pe care, fără îndoială, o înduram. Însă, odată cu întunericul, gemetele şi strigătele s-au intensificat. De parcă aş fi avut nevoie să mi se reamintească faptul că ne îndreptăm spre un loc îngrozitor.

M-am întors la o stare de spirit pe care o mai trăisem pe când eram singură în cameră la Starachowice. Am început să plutesc din nou, şi emoțiile mele m-au făcut să mă deconectez de la realitate. Nu ştiu cât timp am călătorit sau cât am dormit. Am intrat în acea stare intermediară dintre somn şi veghe, când mintea îşi pierde perspectiva, liniile ferme ale realității devin neclare, şi creierul este presărat cu un nimic fluctuant şi cu imagini mute şi mişcătoare care nu se potrivesc cu sunetele din jur.

Înaintam încă atunci când au apărut zorii. Călătoria noastră părea să fi durat deja o eternitate. În realitate, după aproximativ treizeci şi şase de ore, trenul a încetinit şi a început să se târască până când s-a oprit brusc, însoțit de o mare eliberare de abur. Am auzit sunetul unui zăvor din oțel care era descuiat, apoi am fost asaltate de o mulțime de comenzi germane aspre.

Dintr-odată, am fost orbite de lumină.

CAPITOLUL 10.
RĂMAS-BUN, TAT**Ă**!

Auschwitz II – Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, 30 iulie 1944
Vârsta de cinci ani

A fost nevoie de o secundă sau două pentru ca ochii mei să se obişnuiască cu lumina.

Aceasta venea de la o fâşie de cer albastru de deasupra contururilor capetelor femeilor ce se vedeau prin uşa deschisă a vagonului pentru vite. Țipetele de groază ale călătoarelor se amestecau cu comenzile guturale atât de

familiare, care nu aveau nevoie de traducere. *Raus, raus, raus, raus! Alle Juden, raus! Schnell!*

Şi iată-ne aici. În sfârşit. Birkenau. Cea mai ucigătoare parte a imensului complex Auschwitz. Ajunsesem în zona tampon. O mică gară de triaj, care pentru 1.100.000 de evrei a constituit capătul liniei şi sfârşitul lumii lor.

Toate căile ferate din Europa ocupată şerpuiau spre acest peron. Tot ceea ce înduraserăm părinții mei şi cu mine în timpul ultimilor cinci ani ne condusese la acest moment. De aici, după cum aveam să aflu, era un drum de doar câteva sute de metri până la Crematoriile 2 şi 3, fiecare cu câte o cameră de gazare anexată. Eficiență germană de cea mai josnică speță.

Haosul era derutant şi imposibil de înțeles pentru un copil.

Clipind în lumina aspră a soarelui şi gâfâind de sete, femeile au coborât din trenul din Starachowice. Le-am văzut cum tresăreau când nemții continuau să strige la ele. Apoi a venit rândul meu. Mama m-a ajutat să cobor pe peron şi, la vârsta de cinci ani şi zece luni, am păşit în inima sistemului de credințe al naziştilor. O sută cincizeci de ființe lihnite de foame, deshidratate, terorizate, dezorientate, îndoliate şi cu mine.

Pentru nemți, pasagerii vagonului pentru vite erau simbolul tuturor relelor. Şi acum, uite şi camerele de gazare de la Birkenau. Mulțimile de oameni de pe peron se înălțau deasupra mea, dar, dacă mă întorceam la stânga, puteam vedea un grup de coşuri de fum din cărămidă, înalte de vreo zece metri, care scuipau un fum urât mirositor. În dreapta mea se afla Poarta Morții, o clădire din cărămidă roşie construită peste un arc prin care ajungeau trenurile la cel mai detestabil punct terminus pe care lumea l-a cunoscut vreodată. Drept înainte, cât vedeai cu ochii, cazărmile se

întindeau pe kilometri întregi, aproape până la orizont. Lagărul era cât un oraş de mărime medie. A fost proiectat pentru a putea găzdui oricând peste 120.000 de prizonieri. Adică de trei ori mai mult decât Tomaszów Mazowiecki.

Mama îşi ţinea valijoara într-o mână, iar în cealaltă, mâna mea, în timp ce stăteam într-un iureş de frică şi confuzie. Peste tot în jurul nostru erau soldaţi cu arme, strigând ordine. Dar eu m-am concentrat asupra câinilor care lătrau şi salivau, care erau la fel de înalţi ca mine.

— Mamă, câinii vor să mă mănânce acum. Vor să mă omoare.

— Nu, nu o vor face, Tola. Nu se vor atinge de tine. Sunt dresaţi să ucidă. Dar numai dacă fugi. Nu ai de gând să fugi, nu-i aşa?

— Nu, mamă.

— Atunci, nu ai de ce să-ţi faci griji.

Teama mi s-a risipit. M-am linişţit.

Mama îmi spunea întotdeauna adevărul. Iar eu o credeam. Ea îmi spunea ce se va întâmpla şi chiar aşa se întâmpla. Iar eu am avut încredere în ea. Ca întotdeauna, calmul ei m-a ajutat să mă linişţesc când eram tulburată.

I-am măsurat din ochi. Soldaţii îi ţineau în lesă. Aveau botniţă şi mi-am spus că voi sta atât de nemişcată, încât nici măcar nu vor putea să creadă că voi fugi.

Apoi mama mea a spus ceva care m-a cutremurat:

— Tola, va trebui să te las singură pentru câteva minute.

Am rămas mută de uimire.

— Trebuie să-l găsesc pe tatăl tău. Trebuie să ştiu ce se întâmplă cu el. Stai chiar acolo şi nu te mişca. Nu te mişca.

Ține valiza. Nu lăsa pe nimeni să ia valiza. Ai înțeles? Poți să faci asta pentru mine?

— Da, mamă. Bineînțeles.

— Nu-ți face griji, voi veni înapoi cât de repede pot.

Şi, spunând asta, s-a pierdut în mulțime, îndepărtându-se pe peron, spre spatele trenului. Am scăpat-o o clipă din vedere şi am simțit un fior de panică. Apoi, prin masa clocotitoare, am zărit-o din nou cu tatăl meu. Am vrut să alerg şi să mă alătur lor. Dar am rămas pe loc, aşa cum insistase mama. Părinții mei se îmbrățişau, se sărutau şi vorbeau intens.

Când privesc acum în urmă, sunt încă uimită de pariul pe care l-a făcut mama şi de încrederea pe care a avut-o în mine. Eram acolo, nu aveam încă şase ani, singură în cel mai periculos loc de pe pământ, într-o mulțime de oameni confuzi şi îngroziți, înconjurată de ucigaşi, la mila SS-ului şi la doar câteva sute de metri de cea mai apropiată cameră de gazare.

M-am concentrat asupra valizei şi m-am agățat de mânerul ei ca şi cum viața mea depindea de ea. Aveam o treabă de făcut. Misiunea mea era să protejez hainele familiei mele şi ultimele noastre posesiuni. M-am concentrat cu toată puterea mea. Eram speriată. Dar faptul că aveam o responsabilitate mi-a dat curaj. Nimeni nu avea să ia acea valiză. Nu uitați, aceasta a fost fata care, la vârsta de trei ani, era pregătită să lupte cu un neamț pentru a-şi salva haina de blană albă preferată.

Am încercat să mă transform într-o statuie. M-am oțelit pentru că se holbau câinii la mine. Cu ajutorul vederii periferice, am zărit trupe de oameni în uniforme aspre, cu dungi, care se urcau în vagoanele pentru vite. Priveau la tragedia care se desfăşura în fața lor şi păreau indiferenți.

Nici urmă de emoție. Aceşti oameni văzuseră cu toții prea multe. Acum nu-i mai putea şoca nimic.

Au scos cadavrele oamenilor care muriseră pe drum, au scos găleţile cu dejecții şi, parcă în transă, au curățat podelele de lemn. Muncitorii trebuiau să facă vagoanele să arate prezentabil pentru a fi reutilizate, deoarece trenul urma să plece în curând spre un alt ghetou sau lagăr pentru a prelua alte încărcături umane. Trebuiau să îndepărteze toate dovezile cruzimii suferite de femeile care mă sprijiniseră, astfel încât soldaților de la următorul raid de adunare să le fie mai uşor să aducă încă o serie de victime cu destinația Birkenau. Aceste echipe evreieşti de igienizare erau doar o altă componentă banală, dar esențială dintre cele necesare pentru a asigura desfăşurarea fără probleme a genocidului nazist.

Deşi îngrozită, am fost fascinată de nebunia care clocotea în jurul meu. Era ca şi cum m-aş fi aflat în ochiul unui uragan. Faptul că mă țineam strâns de valiză mă izola cumva de agitația de pe peron. În tot acest timp, nu-mi luam ochii de la părinții mei. Aceştia s-au îmbrățişat pentru ultima dată, şi apoi tatăl meu a dispărut. Mi-a stat inima în loc.

Mama a reapărut lângă mine, plângând.

— Tola, tu şi cu mine rămânem la Auschwitz. Dar tatăl tău nu rămâne.

Cumva, tata aflase că fusese trimis la Dachau. Dar mai întâi trebuia să fie tatuat la Auschwitz. Nu putea fi trimis la Dachau fără tatuaj. Oriunde şi orice ar fi fost acest Dachau. Îmi era imposibil să înțeleg enormitatea a ceea ce spunea mama.

Şocurile continuau să apară.

— Cel mai bun prieten al tatălui tău a fost strangulat de un bărbat care a înnebunit în timpul călătoriei. Dar nu-ți face griji, tata este în siguranță. El te iubeşte şi îți trimite sărutări.

Victima era Aaron Greenspan, care locuise la o stradă distanță de noi în Tomaszów Mazowiecki. Nu fusese singura persoană ucisă în vagonul tatălui meu. Alți câțiva bărbați au murit într-o încăierare care a avut loc în timpul călătoriei. Nu au existat nemți în vagon care să intervină, aşa că nu a fost nimic care să-i oprească pe unii bărbați să se ia la bătaie cu alții care îi nedreptățiseră la Starachowice. Reglarea de conturi între grupuri rivale este evidențiată în cartea istoricului Christopher Browning, *Remembering Survival* [„Să ne amintim de supraviețuitori”].

Tata nu ar fi omorât o muscă. S-a îmbolnăvit după ce a plecat din Starachowice, iar mama spunea că avea capul şi trupul acoperit de furuncule şi că arăta îngrozitor. După toate probabilitățile, a făcut o infecție din cauza unei combinații de stres, condiții insalubre şi supraaglomerația din vagonul pentru vite.

Odată cu dispariția tatălui meu, siguranța şi optimismul mi s-au dezintegrat. Fusese mereu prezent în viața mea. Întotdeauna venea la sfârşitul zilei, indiferent cât de proastă fusese ziua aceea. Şi acum acea siguranță se evaporase. Dar m-am consolat cu gândul că cel puțin era în viață, iar eu eram cu mama.

Apoi mama m-a surprins din nou.

— Dezbracă-te, a spus ea.

— Să mă dezbrac?

— Da, hai! Dă-ți hainele jos!

— De ce trebuie să ne dezbrăcăm? am întrebat eu.

— Ne verifică dacă avem malformații sau boli. Dacă trupurile noastre nu sunt perfecte, uite ce ni se va întâmpla, a spus ea, arătând spre fumul care ieşea din coşul unui crematoriu.

Nu eram prea sigură ce însemna asta, dar din tonul mamei am înțeles că era ceva suficient de amenințător ca să mă supun. Ne-am dezbrăcat de hainele murdare chiar lângă tren. Eram înconjurată de zeci de femei subțiri, palide, goale, care încercau fără succes să îşi protejeze modestia de naziştii care rânjeau şi se holbau.

— Cum arăt? am întrebat, făcând piruete goală pe peron, lângă vagonul pentru vite.

— Arăți minunat. Perfect, mi-a răspuns mama.

— Dar tu? am întrebat eu.

După ce muncise ca o sclavă în fabrica de muniții, din zori şi până la asfințit, timp de mai bine de nouă luni, mama era albă ca o fantomă. Abia dacă văzuse soarele în tot acest timp. Se vedea bine că tenul ei părea nesănătos.

— Şi eu sunt bine, a spus ea, fără convingere.

Mama a început să-şi plesnească obrajii, ca să dea palorii ei o tentă roşiatică, doar-doar o trece testul la inevitabila *Selektion* de sănătate. Era esențial să pară suficient de sănătoasă pentru a munci. Un comportament bolnăvicios era fatal. Alte femei aveau gânduri similare şi erau ocupate să-şi aranjeze pielea.

Dintr-odată, am privit ca hipnotizată cum două femei, care văzuseră şi ele fumul, o luaseră la fugă. Erau complet dezbrăcate. Un neamț a strigat în gura mare:

— *Halt! Oder wir schießen!* Opriți-vă sau vom trage!

Femeile au continuat să înainteze. S-a auzit o rafală de focuri de armă şi au căzut ca nişte păpuşi de cârpe. Am fost îngrozită. Acele biete femei ştiau exact ce erau coşurile de fum. Şi-au urmat instinctul primar de a fugi, chiar dacă era inutil. Acum, după toți aceşti ani, îmi aduce o alinare să ştiu că acele femei au fost ucise instantaneu. Dacă ar fi ajuns în camera de gazare, le-ar fi luat aproximativ zece minute să se sufoce. Zece minute de teroare şi agonia de a respira cu greu, luptându-se pentru aer.

A fost o introducere brutală în Birkenau. Totuşi, bărbații naziști în uniformă care treceau printre femeile goale nu au reacționat deloc la împuşcături. Pentru ei a fost doar o întâmplare oarecare, pe frontul de lucru al unei crime în masă.

Mama şi-a plesnit obrajii pentru ultima oară. Nemții verificau cu atenție corpul şi părul tuturor. Inspecțiile erau intime, invazive şi toate femeile erau tulburate.

— Caută arme, a şoptit mama. Chiar şi un ac de păr ar putea fi o armă aici.

Bărbații au ajuns la noi. După o inspecție neplăcută, am fost aprobate. Dar valiza ne-a fost luată. Tot ceea ce aveam pe lume se afla în acea valiză. Câteva fotografii. Ultimele amintiri rămase. Dispăruseră. Acum chiar că nu mai aveam nimic altceva decât amintirile noastre.

Am fost trimise într-o clădire din apropierea liniei de cale ferată unde ni s-au dat haine. Eu am primit o rochie largă de bumbac gri care-mi ajungea până la glezne. Pantofii pe care mi i-au dat în locul celor confiscați erau incomozi. Dar cel puțin nu mai eram goale.

Învățam repede să apreciez micile acte de clemență. Însă a mai urmat o umilință, atunci când ni s-a ordonat să intrăm într-o cabană de lemn. Podeaua era plină de păr uman. Păr

de toate culorile: castaniu-închis, castaniu-deschis, negru ca pana corbului, roşcat, gri. Dar foarte puțin păr alb. Bătrânii nu ajungeau niciodată atât de departe.

— Biata meu copilă, a spus o femeie care stătea pe o bancă. Va trebui să-ți tai codițele.

M-a ridicat pe bancă şi, cu două tăieturi, codițele mele au căzut pe podea şi au rămas acolo ca nişte capete de frânghie şaten-deschis pe covorul multicolor al şuvițelor tunse. Muream de ruşine. Fusesem atât de mândră de părul meu lung, pe care mama îl împletea cu grijă în fiecare dimineață. Apoi femeia a trecut maşina de tuns peste ceea ce rămăsese, lăsând în urmă cărări de păr țepos. Eram speriată de modul în care, în fiecare etapă a instalării noastre la Birkenau, eram abuzate fizic, umilite şi înjosite.

Oficial am fost rase din motive de igienă, pentru a micşora şansele de a face păduchi, dar, în realitate, era un alt element al strategiei psihologice a nemților. Părul meu făcuse parte din identitatea mea. Ne dezumanizau şi încercau să ne demoralizeze şi mai mult. Bineînțeles, exista şi un motiv mai practic pentru a ne tunde ca pe oi. Voiau ca părul nostru să umple saltelele. Nimic nu era irosit în Birkenau.

Nu ştiam cum mi se schimbase înfățişarea. Nu aveam nicio oglindă. Dar îmi era imposibil să ascund cât de revoltată mă simțeam. Frizerița mi-a sesizat disconfortul şi mi-a dat o cârpă pentru a-mi acoperi capul. M-am uitat în jur după mama, dar nu am reuşit s-o recunosc. Fața ei se schimbase. Şi ea îşi pierduse părul şaten-închis, care-i venea până la umeri. M-am simțit uşurată când mama şi-a pus mâna pe capul meu tuns şi, cu un zâmbet curajos, m-a luat de mână.

Ne-am alăturat unei coloane de femei proaspăt rase în cap şi am fost conduse către o cazarmă cu rânduri peste rânduri de paturi de lemn goale.

Erau paturi cu trei niveluri. Cel mai bun loc era deasupra, pentru că acolo te puteai aşeza fără să te loveşti la cap. Spațiul dintre paturile de lemn era mai mic de şaizeci de centimetri, iar singura opțiune era să te întinzi în ele. Camera noastră de familie din lagărul de muncă de la Starachowice ne oferise cel puțin o oarecare intimitate. Spațiile pentru somn de aici erau cât se poate de înghesuite.

Deşi afară era încă ziuă, cazarma era întunecată şi sinistră. Era aşa cum îmi imaginam că arată un grajd mare. Mai potrivită pentru animale decât pentru oameni, era un hambar, nu un dormitor.

Mamei şi mie ne-a fost repartizat un pat în mijlocul camerei. Dintre toate opțiunile, aceasta era cea mai proastă. Nu puteam să mă urc înăuntru pentru că era prea înalt pentru mine, aşa că mama m-a ajutat să mă urc şi ne-am aşezat față în față, iar unul dintre picioarele mamei atârna peste margine.

O femeie a apărut de nicăieri şi a pălmuit-o pe mama cu putere în față.

— Aici eşti la Auschwitz, a şuierat ea. Nu poți să dormi cum ai tu chef.

Deşi femeia nu era înarmată, modul în care îşi exprima autoritatea m-a speriat îngrozitor. Nu era nemțoaică, era evreică. Era o *Blokälteste*, o supraveghetoare de sector – o prizonieră veterană responsabilă cu primirea nou-venitelor. Alte personaje cu autoritate se numeau *Kapos* (după cuvântul italienesc „capo”, care înseamnă „şef”; mafia foloseşte acelaşi cuvânt din cauza fricii pe care o stârneşte), pe care nemții le numiseră ca supraveghetoare.

Mama s-a întors spre mine şi mi-a dat o altă lecție de supraviețuire.

— Din ce în ce mai multe femei ni se vor alătura în acest pat suprapus. Din nefericire, nu îl vom avea numai pentru noi, aşa cum făceam în Starachowice. Când mergem la culcare, încearcă să nu te mişti prea mult, fiindcă le vei deranja pe celelalte. Stai jos şi întinde-te lângă mine şi voi încerca să te fac să te simți bine. Când te dai jos din pat, coboară aşa, cu picioarele mai întâi.

Mama a alunecat de pe pat cât de discret a putut. Părea demoralizată de palmele primite şi nu voia s-o supere pe supraveghetoare încă o dată.

— Se pare că vom fi hrănite de două ori pe zi. Nişte supă caldă şi o bucată de pâine.

Mi-a dat o cană de tablă, un castron şi o lingură.

— Orice ai face, să nu le pierzi. Aceste lucruri nu pot fi înlocuite. Dacă le rătăceşti, nu vei mai primi mâncare şi vei muri de foame.

Mama era îngrijorată de posibilitatea să le fure cineva. Erau, la urma urmei, singurele noastre posesiuni lumeşti. Mi-a arătat un loc, într-un colț al patului, unde puteam să le ascundem sub nişte pături. Ce trist că acum trebuia să ne facem griji şi pentru furt. Mama a păstrat cele mai proaste veşti pentru final.

— Tola, nu te poți duce la toaletă oricând vrei. Regulile aici sunt foarte dure. Poți merge doar de două ori pe zi. O dată dimineața şi o dată seara, înainte de stingere. Şi pentru mine este la fel. Vom merge împreună în acelaşi timp.

— Dar, mamă, dacă trebuie să mă duc între timp?

— Va trebui să te abții. O să înveți. Dacă n-o s-o faci, vei fi pedepsită.

Dintre toate regulile, asta m-a supărat cel mai mult. Nu eram sigură dacă mă puteam controla. Dar am învățat.

Între timp se făcuse ora cinei. Toate noile deținute din cazarmă stăteau la rând cu ceştile lor. Ni s-a dat puțină supă şi o bucată de pâine. Eram cu adevărat epuizată – prea obosită să mănânc

Dar mama a insistat. Şi mi-a dat mie şi rația ei de pâine.

Abia atunci, la câteva ore după ce am ajuns în Birkenau, am putut să beau un pahar de apă ca să-mi potolesc setea.

Odată cu trecerea timpului, îmi dau seama acum că am fost unii dintre cei mai norocoşi din tren. Un număr necunoscut de oameni au mers direct la camerele de gazare. Dar arhivele care au supraviețuit războiului arată că 1.298 de bărbați şi 409 femei din trenul nostru au fost admişi la Birkenau după procesul de selecție. Nu toți aceştia au venit din Starachowice. Unii au fost ridicați din alte lagăre de muncă din districtul Radom din centrul Poloniei.

Aceste detalii sunt cuprinse într-o carte extraordinară de 800 de pagini cu titlul *Auschwitz Chronicles*, compilată de o echipă de istorici, supervizată de Danuta Czech, o fostă luptătoare în rezistență care a fost şefă de cercetare la Muzeul Oficial de la Auschwitz.

Grație acestei cercetări minuțioase am descoperit că şi în acea zi din 1944 cinci prizonieri au evadat din Birkenau, dintre care patru au fost împuşcați în timpul unei urmăriri.

Toată viața mea m-am întrebat de ce nu am fost ucişi la sosire. Se estimează că mai mult de 230.000 de copii au intrat în complexul de la Auschwitz. Aproape toți au fost ucişi la Birkenau la câteva ore după ce au coborât din

vagoanele pentru vite. Naziştii nu aveau nevoie de copii. Erau o povară. Nu aveau forța fizică necesară pentru a face muncă de sclavi. Aveau nevoie de hrană. Costau bani. Dar, mai mult decât orice, ei reprezentau viitorul poporului evreu. Iar când aveau să crească, puteau să devină martori. Din punctul de vedere al naziştilor, trebuiau să fie exterminați. Atunci, de ce nu am fost eliminată şi eu?

O ipoteză este că am avut norocul să ajungem într-o zi de duminică. După cum am arătat, unul dintre crematoriile de la capătul liniei de cale ferată funcționa la capacitate maximă. Dar pentru că duminica era o zi de odihnă, fabrica de crime nu mai avea personal care să ne însoțească până la camera de gazare, iar ei n-au putut sau n-au vrut să pornească un alt incinerator pentru a scăpa de cadavre.

O altă ipoteză este că, în acea perioadă, naziştii treceau printr-o penurie de Zyklon B, compusul de cianură folosit în camerele de gazare. Şi încă o ipoteză vine din partea - istoricului Christopher Browning, prezentată în cartea sa despre Starachowice, *Remembering Survival*, după cum am menționat mai devreme. Citând declarații din mai multe mărturii ale supraviețuitorilor, Browning sugerează că Kurt Otto Baumgarten, unul dintre conducătorii mai umani de la Starachowice, „a intervenit în numele foştilor săi prizonieri şi a trimis o scrisoare odată cu transportul, asigurând autoritățile de la Birkenau că evreii din Starachowice erau cu toții buni muncitori”.

Dar, dacă aşa a fost, de ce a trebuit să trecem printr-un proces de selecție pe peron?

Nu avem cum să ştim cu certitudine ce anume m-a salvat pe mine. Poate că a fost o combinație a tuturor celor de mai sus, dar, oricum a fost, sunt recunoscătoare că am supraviețuit în acea primă zi. În continuare provocarea era

să supraviețuiesc fiecărei zile ce avea să urmeze la Birkenau.

Mama m-a ajutat să mă urc din nou pe etajul din mijloc al patului. M-am mişcat cu grijă, încercând să nu calc pe femeile din patul de jos. Mama s-a urcat lângă mine. În noaptea aceea aveam patul numai pentru noi, deşi nu avea să fie întotdeauna aşa.

M-am ghemuit lângă mama. Mirosul ei era liniştitor. În brațele ei mă simțeam în siguranță. În cele din urmă, după cea mai grea călătorie din viața mea, am adormit repede.

CAPITOLUL 11.
REFUZ SĂ PLÂNG

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, vara anului 1944
Vârsta de cinci ani

Primele zile la Birkenau au fost pur şi simplu terifiante. Deşi timpul petrecut în singurătate în întunericul din Starachowice a fost înspăimântător, cu siguranță nu a fost la fel de intimidant. Măcar acolo eram singură şi fusesem

scutită de contactul apropiat cu cei de la SS şi cu executanţii lor; la Birkenau aveam contact cu ei tot timpul.

Mama era aproape şi făcea tot posibilul să mă protejeze, dar eram convinsă că ei mă urmăreau în permanenţă. Cu toţii. Nu exista nicio ascunzătoare. Iar scara industrială a lagărului de exterminare, zgomotul pe care îl genera, sosirea continuă a marfarelor cu vagoane pentru vite pe banda rulantă a morţii erau copleşitoare. Simţeam că pot fi împuşcată în orice moment.

Privirile bântuite ale colegilor mei prizonieri, comportamentul lor supus şi sentimentul dominant de teroare mi-au frânt sufletul.

Frica este un virus contagios, infectând practic pe oricine pe care-l atinge. Imunitatea este dificil, dacă nu imposibil de dobândit.

Deşi aveam doar cinci ani, puteam să-mi dau seama că femeile din jurul meu renunţaseră la orice aparenţă de optimism. Deşi nu aveam cum să ştiu asta atunci, ştiu acum că mama şi cu mine am ajuns la Birkenau într-un moment de tensiune maximă. După ce terminase de anihilat mai mult de 400.000 de evrei maghiari, SS-ul era pe cale să lichideze *Zigeunerfamilienlager* – lagărul familiilor de ţigani din Birkenau.

Uciderea în masă a ţiganilor, cum erau numiţi pe atunci oamenii de etnie romă şi sinti, fusese planificată de două luni. Ar fi trebuit să aibă loc la mijlocul lunii mai 1944, dar romii au fost avertizaţi de planul de ucidere şi au spart o magazie de unelte, luând orice arme potenţiale au putut: cuţite, lopeţi, ciocane, târnăcoape, răngi şi pietre. Printre bărbaţii romi se aflau foşti veterani ai armatei, care nu aveau intenţia de a merge liniştiţi în camerele de gazare, iar 600 dintre ei s-au baricadat într-o cazarmă.

Înarmați cu mitraliere, cei din trupele SS au înconjurat *Zigeunerfamilienlager* şi le-au ordonat oamenilor să se predea şi să iasă afară. Când aceştia au refuzat, SS-ul s-a retras mai degrabă decât să rişte pierderi.

Această victorie morală, la 16 mai 1944, este sărbătorită acum ca Ziua Rezistenței Romilor. Sfidarea romilor i-a deranjat pe naziști. Aceştia se temeau că vor declanşa o revoltă în tot lagărul. Aşa că nu s-au mai grăbit să se debaraseze de romi şi au făcut-o pe furiş. Pentru a reduce potențiala rezistență, au împărțit cele 6.000 de persoane din *Zigeunerfamilienlager* în grupuri mai mici. La 23 mai 1944, au expediat peste 1.500 de persoane în alte lagăre din cadrul celui de-Al Treilea Reich. Apoi, la 2 august, la două zile după ce am ajuns de la Starachowice, un tren gol a oprit pe peronul aflat nu departe de cazărmile noastre. SS a ordonat ca alți 1.400 de bărbați şi băieți romi să urce în tren. În acea seară, la ora şapte, trenul a pornit spre nord-vest, într-o călătorie de 640 de kilometri. Romii se îndreptau spre Buchenwald, un alt lagăr de concentrare mare şi notoriu în interiorul granițelor Germaniei.

Cam tot pe atunci, mama şi cu mine eram în fața cazărmii noastre, alături de ceilalți deținuți, participând la apelul de seară. Apelul era un eveniment care avea loc de două ori pe zi. În fiecare dimineață şi seară ni se ordona să defilăm afară şi să fim numărați. Toată lumea trebuia să fie prezentă şi corectă, altfel eram obligați să stăm afară în poziție de drepți, până când nemții erau mulțumiți. Pe ploaie sau pe soare. Ei erau obsedați de numărare. O puteau face ore în şir.

Apelul a fost întotdeauna o activitate plictisitoare şi adesea o experiență extrem de stresantă. Dar acum, privind în urmă, îmi dau seama că acea zi a fost specială. Apelul era tensionat. SS-ul ştia că romii aveau să moară şi erau cu

nervii întinşi la maximum. Iar când gardienii erau nervoşi, prizonierii plăteau.

După ce s-a încheiat apelul şi ne-am întors înăuntru, cei de la SS au trecut la acțiune. Întrucât toți bărbații romi în stare să lupte fuseseră închişi în vagoane pentru vite şi se îndreptau spre nord, în *Zigeunerfamilienlager* se găseau acum doar bărbați în vârstă şi bolnavi, precum şi femei şi copii. În total, 2.890 dintre cei mai vulnerabili. Gărzile au distribuit pâine şi salam şi le-au spus că vor fi duşi într-un alt lagăr. Ca parte a şiretlicului, SS-ul i-a încărcat în camioane şi i-au dus la mai puțin de un kilometru şi jumătate, până la camera de gazare de lângă de Crematoriul 5, înconjurat de pini. Trupurile lor au fost arse în gropi deschise.

Între 300.000 şi 500.000 de romi au pierit în Holocaust. Nici pentru ei, nici pentru evrei nu exista un loc în lumea pură din punct de vedere etnic a lui Adolf Hitler. Respinşi ca *Untermenschen*, evreii se aflau la baza piramidei rasiale denaturate a Führerului. Romii se aflau chiar deasupra lor. Hitler dorea ca Al Treilea Reich să fie populat de „o rasă superioară de arieni – oameni cu ochi albaştri şi păr blond, de origine nordică – care să-i elimine pe cei consideraţi inferiori.

Deşi rasa umană are multe varietăți, avem mai multe lucruri în comun decât diferențe. Din experiența mea dureroasă, pot să vă spun că toți mirosim la fel atunci când suntem incinerați. Evrei, romi, homosexuali, oameni de culoare – toți cei pe care Hitler a încercat să-i stârpească.

Acel miros. Este de neuitat. Trebuie doar să închid ochii şi, după aproape optzeci de ani, amintirea îmi asaltează nările. Va rămâne cu mine până la ultima mea suflare, la fel ca sentimentul predominant de frică şi foame de la Birkenau.

Nu la mult timp după ce lagărul de romi a fost lichidat, a existat un apel pe care nu pot să-l uit. Picioarele îmi erau obosite, stătusem afară în căldură ore întregi şi nu ştiam cât era ceasul. Soarele era sus pe cer şi nu exista umbră în sectorul nostru. Trebuie să fi fost după-amiaza, iar noi eram acolo de când mâncaserăm ceea ce trecea drept mic-dejun: o băutură caldă, indescriptibilă şi o bucată de pâine. Oare cât mai trebuia să stau pe loc?

Toate femeile prizoniere din cazarma în care dormeam cu mama erau aliniate în rânduri de câte cinci. Era unul dintre cele mai lungi apeluri de care avuseserăm parte vreodată. Am pierdut socoteala numărului de ori în care ne numărase supraveghetoarea de sector. De fiecare dată când număra, ajungea la acelaşi număr. Asta însemna că nu lipsea nimeni din cazarma noastră. Dar poate că era un deficit de prizonieri într-una din celelalte cazărmi din acest complex masiv. Poate că unul sau mai mulţi deţinuţi reuşiseră să se strecoare pe sub gardul electric şi fugeau spre libertate.

În faţa gardurilor care marcau perimetrul exista o fâşie de ţinut al nimănui marcată în mod clar cu pancarte inscripţionate cu cranii şi oase încrucişate şi cuvântul *Halt*. Nemţii te împuşcau dacă intrai în acea zonă a morţii. Voiau ca noi să murim conform regulilor lor, şi nu după ale noastre. De mai multe ori, noaptea, am fost trezită de împuşcături. Urmau, inevitabil, veştile rele.

Evadările îi înfuriau pe nemţi, şi nu în ultimul rând pentru că doreau ca dovezile crimelor lor să nu ajungă la americani, britanici sau ruşi, care îşi strângeau încet, dar sigur, menghina în jurul celui de-Al Treilea Reich. A doua zi după ce am sosit la Birkenau, trupurile a cinci persoane împuşcate în timp ce încercau să evadeze au fost înşirate la intrarea în lagărul bărbaţilor, pentru a-i descuraja pe alţii ca măcar să se gândească la aşa ceva.

Printre femeile din cazarma noastră, aceste evadări provocau emoții amestecate. Bineînțeles, toate sperau ca evadații să se sustragă urmăritorilor şi să ajungă afară în siguranță. Deşi un act de curaj, era o moarte previzibilă, deoarece mulți dintre ei nu ajungeau niciodată mai departe de garduri înainte să fie secerați de gloanțe. Dar când veştile despre câte o evadare ajungeau la cazarma noastră, erau întotdeauna însoțite de sentimentul de iritare că noi vom plăti prețul. Puteau să ni se taie rațiile de mâncare sau, ca în acea zi, să fim obligate să stăm în poziție de drepți la un apel nesfârşit, sprijinindu-ne când pe un picior, când pe altul, pentru a împiedica instalarea crampelor, şi îngrijorate că vom fi pedepsite noi în urma evenimentului.

În mod normal încercam să stau în spate la apel, ca să nu atrag atenția. Dar, cu ocazia aceea, m-am trezit în primul rând. Am început să mă agit după ce am fost blocată acolo atât de mult timp, dar nu m-am mişcat din poziția mea. Greşeala mea a fost să-mi întorc capul şi să mă uit în spatele meu.

Dintr-odată, o gardiancă a apărut deasupra mea. Era o membră din *SS-Gefolge* – ceea ce literalmente înseamnă anturajul SS. Femeia era la fel de intimidantă ca şi omologii ei de sex masculin. De fapt, era chiar mai sinistră, având în vedere că purta o fustă şi însemnele naziste pe pieptul stâng al uniformei sale.

Femeia m-a scos din rând şi a început să mă plesnească. Îmi lovea obrajii cu palma deschisă. Mai întâi pe o parte, apoi pe cealaltă.

A trebuit să-mi ridic fața spre SS-istă. Ştiam că asta voia. M-am uitat la mama, iar mama s-a uitat înapoi la mine, dar nu a spus nimic, fiindcă nu ştia care ar fi fost consecințele. Aşa că a trebuit să tacă, chiar dacă ar fi vrut să-mi sară în

ajutor. Ştiam că nu putea interveni. Dar am comunicat una cu alta din priviri.

Aşteaptă.

Loviturile continuau să vină. Gardianca SS îşi folosea toată puterea.

Am privit-o drept în față în timp ce mă lovea şi m-am gândit: „Poți să mă loveşti până mă omori, dar nu vei şti niciodată cât de mult doare."

Obrajii îmi ardeau din cauza bătăii, dar am refuzat să plâng.

Chiar şi la acea vârstă, nu aveam intenția de a fi o victimă. Nu ştiam ce înseamnă cuvântul rezistență. Dar am simțit-o adânc în mine. Refuzam să cedez şi nimeni nu avea să-mi distrugă miezul interior. Nici măcar o lacrimă pentru agresorul meu.

Mintea mea folosea acelaşi mecanism de adaptare pe care l-am simțit prima oară în Starachowice: disocierea. Sub ploaia de palme, conştiința mea a pornit la plimbare şi am avut o altă experiență extracorporală. Era ca şi cum pluteam deasupra cazărmii şi priveam scena de la înălțime. Acolo jos, o femeie în negru bătea un copil evreu neajutorat şi înfometat. Priveliştea ca din elicopter m-a ajutat să amorțesc durerea.

Nu-mi amintesc cât a durat pălmuirea. Încerca să mă trântească la pământ, sau măcar să mă facă să plâng. Dar am rămas în picioare şi tăcută. Voiam ca pedeapsa să înceteze, dar nu aveam de gând s-o anunț. În cele din urmă, a obosit.

M-am uitat la mâna ei. Era de un roşu-aprins. Obrajii mă înțepau şi începuseră să se umfle.

— Data viitoare să stai nemişcată! a şuierat ea în timp ce mă împingea înapoi în rând.

Apoi a plecat. Eram amorțită. Am stat nemişcată lângă mama. N-am spus nimic. Nu era nevoie. Corpul meu se resimțea după şocul violenței, urmat de uşurarea că totul se sfârşise. Abia după ce femeia a plecat, am permis lacrimilor să-mi curgă, în tăcere. Şi au continuat să curgă tăcute în patul meu pentru tot restul zilei. Învățasem o lecție importantă. Ca prizonier, nu voi plânge niciodată în public, chiar dacă asta ar însemna ca pedeapsa să dureze mai mult. Asta nu făcea decât să-i încurajeze pe torționari. Ei se hrăneau cu slăbiciunile noastre.

Nu am fost prea departe de mama în timpul acelei bătăi, dar m-am simțit foarte singură. Eram prinse într-o realitate de coşmar. Într-un coşmar, nimic nu are sens, totul este amestecat şi imprevizibil. La fel era şi războiul nostru. Nici mama, nici eu nu ştiam ce s-ar fi întâmplat dacă ea ar fi intervenit. Mama ar fi putut fi împuşcată. Aş fi putut fi împuşcată şi eu. Sau am fi putut fi ucise amândouă. Nu existau reguli. Chiar dacă ar fi existat reguli, ele se schimbau într-un mod pe care nu-l puteai anticipa. Nu ne rămânea decât să rezistăm şi să ne încredem în noroc.

Îmi amintesc de timpul petrecut cu mama în prima lună la Birkenau, deşi a fost destul de monoton şi banal.

Zilele noastre nu începeau niciodată bine, pentru că nopțile erau invariabil grele şi nu exista nimic care să semene cu un somn odihnitor. Mama şi cu mine rareori aveam patul numai pentru noi, deoarece ne era impusă o rotație constantă a colegelor de pat. Întreaga structură a patului supraetajat scârțâia şi se mişca în timp ce zeci de femei se răsuceau şi se rostogoleau la întâmplare. Încercau să fie grijulii, dar trecutul lor conspira împotriva lor şi deseori se

auzeau țipete, când o amintire se trezea la viață şi le traumatiza încă o dată.

Femei ale căror contururi deveneau familiare în timpul nopții dispăreau brusc. Nu ştiam niciodată unde au plecat. Poate într-o altă cazarmă sau într-o altă tabără de muncă din complexul Auschwitz. Sau fuseseră omorâte într-una din camerele de gazare de la capătul liniei de cale ferată. Sau poate că, pur şi simplu, nu mai putuseră suporta şi o luaseră la fugă spre cel mai apropiat gard de sârmă ghimpată electrificată.

Petreceam ore nesfârşite aşteptând la cozi. Drumul de dimineață până la latrină ne încerca din greu controlul vezicii urinare. Sute de femei trebuiau să se uşureze în acelaşi timp. Latrina era ea însăşi ca o cazarmă. Pe mijlocul ei se întindea un şanț acoperit cu scânduri în care, din metru în metru, erau practicate găuri concepute pentru a găzdui femei, nu copii. Mărimea găurilor era o problemă. Obişnuiam să mă agăț de scânduri de frică să nu cad în haznaua împuțită de dedesubt.

Uneori puteam să fac o vizită neprogramată la latrină. De obicei asta se întâmpla seara, când supraveghetoarea era în camera ei şi avea „companie". Era strict *verboten* ca nemții să fraternizeze cu evreii. Dar apropierea morții este un afrodiziac amețitor. Fără îndoială, supraveghetoarea primea ceva în schimb pentru favorurile ei. Poate câteva zile în plus pe pământ. Sau o rație de pâine. Oamenii făceau tot ce erau nevoiți să facă pentru a supraviețui. Mama aştepta ca zăvorul supraveghetoarei să facă zgomot şi îmi spunea să mă grăbesc la latrină şi înapoi.

Dacă nu stăteam la coadă la hazna, stăteam la coadă pentru a fi hrăniți. Nu era niciun loc bun pentru a fi la coadă la mâncare. La începutul cozii, terciul era mai cald decât

atunci când erai în spate. Dar, dacă erai printre ultimii care primeau hrana, puteai prinde mai multe bucăți călduțe sau reci de napi de pe fundul cazanului.

Îmi era mereu foame. Cu toate astea, în ciuda malnutriției, corpul meu creştea, la fel ca şi apetitul meu. Mama a încercat să-mi atenueze chinurile dându-mi rația ei de pâine. Rareori o vedeam mâncând. Părea să supraviețuiască doar cu aer. Viața a devenit puțin mai bună când a fost pusă la muncă într-un depozit de cartofi. Din când în când, fura câte un cartof, iar eu îl mâncam crud. Suplimentarea dietei noastre în acest fel era periculoasă: dacă era prinsă cu un cartof în faldurile rochiei, putea fi executată sumar. Dar mama era vicleană şi a scăpat cu bine. Uneori, dădea la schimb un cartof pentru o bucată de pâine, pe care mi-o dădea întotdeauna mie.

Programul nostru nu se schimba decât rareori. Viața era doar o serie de funcții de bază.

Dormit, trezit, latrină, mâncat, apel. Şi din nou de la capăt. Este extraordinar cu ce te poți obişnui şi cât de multe greutăți poți îndura. Ne bucuram de lucruri mărunte: o îmbucătură de pâine în plus putea să-ți facă ziua mai bună; un zâmbet neaşteptat te făcea să uiți toată mizeria pentru o oră sau mai mult. Aceasta era lumea mea şi am acceptat-o cu tot cu mirosul ei omniprezent de carne prăjită de la crematorii. M-am obişnuit chiar şi cu asta.

Dar duhoarea latrinei era greu de suportat. Odată, ajunsesem la un moment când abia mă mai țineam. Am fugit la latrină şi am sărit iute pe platforma de lemn. Mă grăbeam atât de tare, că am calculat greşit saltul şi, pentru că eram atât de mică, am alunecat cu spatele printr-o gaură şi am căzut în mizerie. Ruşinea şi duhoarea au fost îngrozitoare, dar cel mai rău era că nu puteam ieşi. Eram

blocată până la genunchi şi eram înconjurată de şobolani chiţăitori care înotau prin dejecţii. Ţipetele mele au alertat-o pe mama, care nu era niciodată departe. A fost îngrozită. Alte femei au venit să mă ajute. Am rămas blocată sub scândura de lemn şi mi s-a părut că a trecut o eternitate. După mai multe încercări, femeile m-au apucat de sub umeri şi m-au tras în siguranţă. Mama m-a spălat cu apă, dar fără săpun, şi mirosul a persistat zile întregi. A fost oribil.

Nu la mult timp după baia mea în latrină, m-am îmbolnăvit. Trebuie să fi fost tot felul de bacterii şi germeni acolo jos. M-am trezit într-o dimineaţă şi am fost şocată să realizez că nu puteam vedea. O crustă solidificată de puroi îmi lipise genele între ele ca un lipici. M-am frecat la un ochi şi am reuşit să îl eliberez.

Apoi, după câteva zile, m-am trezit şi mi-am simţit gâtul ca şi cum ar fi ars, atât era de uscat şi umflat. Dinţii parcă mi-erau lipiţi unul de altul şi aveam maxilarele încleştate, aşa că îmi era imposibil să mănânc. Am început să mă neliniştesc. Aveam eu doar cinci ani, dar eram suficient de inteligentă ca să ştiu că oamenii bolnavi erau ucişi. Eram atât de speriată, încât nu i-am spus nici măcar mamei. Mi-a fost teamă că cineva ne va auzi conversaţia şi că voi dispărea. Ochii îmi erau din nou lipiţi cu puroi şi mă ţineam de paturi ca să mă mişc.

Mama a observat curând că nu mă simţeam bine. Dar, pentru prima dată în viaţa ei, nu putea controla ce avea să mi se întâmple în continuare. Lucrurile i-au scăpat de sub control când alte femei din cazarmă şi-au dat şi ele seama că eram bolnavă. În starea lor de slăbiciune, s-au temut de contagiune, iar eu am fost luată de acolo.

CAPITOLUL 12.
PE CONT PROPRIU

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, august 1944
Vârsta de cinci ani şi nouă luni

Habar nu aveam unde eram când m-am trezit. Îmi puteam simți corpul. Puteam să văd şi să aud. Dar mă simțeam ciudat. Era cald şi mă simțeam bine. Şi eram singură într-un pat de o persoană. Ultima dată când fusesem conştientă, nu puteam să deschid pleoapele, dar acum se mişcau liber. Asta a fost o uşurare. Şi acel sentiment groaznic că am gura blocată dispăruse şi el.

— Deci, în sfârşit, te-ai trezit, a spus o voce feminină amabilă.

— Unde mă aflu?

— Eşti la infirmerie. Ai fost foarte bolnavă. Dar acum eşti pe cale să te vindeci.

— Mama?

— Nu e departe. Trebuie să rămâi în pat o vreme, până când îți recapeți puterile.

Nu ştiu cât timp am delirat. S-ar putea să fi fost zile, o săptămână sau mai mult. Dar acum se pare că depăşisem starea critică. Fusesem doborâtă de o combinație de scarlatină şi difterie. Ambele erau boli obişnuite ale copilăriei în prima jumătate a secolului trecut. Scarlatina, cauzată de o bacterie, este contagioasă şi produce febră

mare şi dureri în gât. Difteria este, de asemenea, declanşată de bacterii. Aceasta atacă sistemul respirator şi este supranumită „îngerul sugrumător”, deoarece, în cele mai grave cazuri, face exact asta – te sufocă până la moarte.

Aveam noroc să fiu în viață din două motive. Odată, fiindcă învinsesem două boli potențial fatale. Dar, şi mai important, fiindcă scăpasem vie după ce m-am îmbolnăvit; având în vedere practica naziştilor de a sacrifica persoanele slabe şi pe cele bolnave şi de a măcelări fără milă copiii, eram uimită că încă respiram.

Dar istoria ne-a învățat că infirmeria din lagăre precum Birkenau era adesea deservită de prizonieri evrei care fuseseră medici în viața lor de dinainte de război. Şi, în ciuda faptului că au fost supuşi în permanență amenințării cu moartea, asistentele şi medicii din lagăre au respectat jurământul sacru al lui Hipocrat de a trata pacienții atât cât le stătea în putință.

Când se putea, ei mascau simptomele bolnavilor şi-i protejau de supraveghetorii lor nazişti, astfel încât, în ciuda aşteptărilor, pacienții lor să poată părăsi infirmeria şi să aibă o şansă de supraviețuire. Era un act de compasiune şi de rezistență.

Am rămas la infirmerie pentru încă o săptămână ca să mă recuperez, iar apoi a venit timpul să plec. Am îmbrăcat rochia simplă din bumbac care mi s-a dat când am ajuns în lagăr. Dar pierdusem pantofii incomozi. Asistenta a plecat în căutarea altora şi s-a întors cu nişte pantofi albi cu şireturi. Mi-am strecurat picioarele în ei şi am rămas lângă pat, perplexă.

Asistenta m-a privit nedumerită.

— Nu ştii cum să-i pui, nu-i aşa?

Am încuviințat din cap. Pusesem pantoful drept pe piciorul stâng şi invers.

— Câți ani ai? Cinci ani şi jumătate? O fată de vârsta ta ar trebui să fie capabilă să se încalțe.

Mi-a arătat cum să o fac. Apoi m-a luat de mână.

— Vino cu mine! Mergem la noua ta cazarmă.

— Mă duci înapoi la mama? am întrebat.

— Nu, mergi la *Kinderlager*.

Inima a început să-mi bată cu putere. Eram neliniştită de ştirea că mama şi cu mine aveam să fim despărțite. Mă obişnuisem să fiu de una singură în spital. Dar asta fusese uşor. Atmosfera era prietenoasă. Nu puteam să înțeleg enormitatea a ceea ce ar fi însemnat să fiu complet singură.

Războiul meu era pe cale să ia o cu totul altă înfățişare. Habar n-aveam că tot ceea ce trăisem în ultimii patru ani fuseseră pregătiri pentru acest moment. Singurele arme pe care le dețineam erau lucrurile pe care le văzusem şi lecțiile pe care le învățasem. Aveam inteligența mea. Puterea mea de observație şi de autoconservare. Nu aveam altă opțiune decât să fiu autosuficientă şi rezistentă. Îmi amintesc că eram tristă că nu voi fi dusă înapoi la mama, dar nu am plâns. Nu aveam de gând să-mi împărtăşesc emoțiile cu altcineva.

Am părăsit infirmeria şi am mers spre coşurile care scuipau fum. Am simțit că toată lumea se holba la mine în timp ce mergeam alături de asistenta în pantofii mei cu şireturi albe. Nu-mi plăcea direcția pe care o luam. Mirosul devenea din ce în ce mai puternic.

Dar apoi am cotit-o la dreapta, am traversat o stradă şi apoi calea ferată prin fața unei locomotive cu aburi, care tot

pufăia. Am ajuns la un gard de sârmă ghimpată, cu o poartă mare de lemn. Asistenta a vorbit cu gardianul, i-a arătat o hârtie şi ne-a lăsat să intrăm. Nu ştiam unde ne aflam. Dar acum ştiu. Eram în ceea ce fusese *Zigeunerfamilienlager* – lagărul familiilor de romi. Am mers în linie dreaptă aproximativ cinci minute. De o parte şi de alta a drumului erau cazarme anonime, ca nişte hambare. M-am întrebat cât de departe vom merge, pentru că lagărul părea să se întindă la nesfârşit. Dar după ce am trecut pe lângă o spălătorie, pe dreapta, şi de o latrină care puțea în căldura verii, am ajuns la destinația noastră. Cazarma numărul 11 din *Kinderlager*. Asistenta m-a condus înăuntru, s-a întors brusc şi a ieşit.

Am fost surprinsă de câți alți copii se aflau acolo. Erau, poate, vreo cincizeci sau şaptezeci sau cam aşa ceva. Unul sau doi erau mai mici decât mine, dar majoritatea erau mai înalți şi mai în vârstă. De unde apăruseră cu toții? Se ascunseseră în tabără? Poate că eu nu eram singurul copil evreu din lume, până la urmă? Dar unde erau părinții lor?

Nu existau adulți în acest sector. Într-un fel, nu mai eram singură, în sensul că acum făceam parte dintr-un grup, dar, fără mama lângă mine, nimic nu mai era la fel.

Spre surprinderea mea, am recunoscut două fețe familiare din Tomaszów Mazowiecki, şi inima mi-a tresărit de emoție: Frieda şi Rena erau în picioare la intrare. Îmi erau verişoare şi erau cu cinci şi şase ani mai mari decât mine. În acel moment, am simțit că nu mai sunt chiar atât de singură. Din nefericire pentru mine, ele nu au rămas prea mult timp în cazarmă. Cumva, la scurt timp după sosirea mea, mamele lor au reuşit să le scoată pe ascuns din *Kinderlager* şi să le ducă într-o altă parte a lagărului. Nu le-am mai văzut decât după război.

Dar măcar mai era o prietenă din Tomaszów Mazowiecki. Rutka Greenspan era mult mai apropiată de vârsta mea şi părea să fi fost în acelaşi tren care m-a adus pe mine la Auschwitz. Cel care fusese sugrumat în vagonul pentru vite pe drumul de la lagărul de muncă de la Starachowice spre Birkenau era tatăl ei. Rutka a fost foarte surprinsă când am intrat în cazarmă. M-am bucurat foarte mult să o văd. Şi ea fost încântată să mă vadă, şi ne-am îmbrăţişat strâns. Nu ştiam dacă ştia că tatăl ei murise. Modul în care a murit a fost atât de îngrozitor, încât am decis să păstrez secretul. Încercam să fiu amabilă.

Dar trebuie să mărturisesc că uneori am fost puţin crudă. Câteodată, în miez de noapte, mă trezea foamea. Mă strecuram din patul meu şi mă ghemuiam pe rândul de cărămizi calde care se întindeau în centrul cazarmei. Cărămizile radiau căldură de la o sobă mică, iar mie îmi plăcea să simt căldura pe tălpile goale. Mă simţeam mai bine. Când îmi era suficient de cald, mă ridicam în picioare şi mă plimbam de-a lungul cărămizilor încercând să nu fac nici cel mai mic zgomot. Mă simţeam înaltă şi puternică. Mă strecuram în vârful picioarelor printre paturi şi îmi ridicam braţele şi întindeam degetele, ca şi cum aş fi fost o vrăjitoare sau un monstru, aruncând vrăji peste copiii pe care îi credeam adormiţi. Era doar un joc. Dar am aflat mai târziu că şi Rutka era adesea trează şi că în unele ocazii mă ridicasem deasupra ei cu braţele întinse ca un vultur nazist. Silueta mea o îngrozise în Birkenau şi i-a produs coşmaruri decenii de-a rândul.

Au fost alte nopţi în care m-am trezit şi am rămas înlemnită. Odată, doi soldaţi SS au intrat în cazarma noastră în mijlocul nopţii, când toţi ceilalţi copii dormeau, iar eu eram complet trează. Am privit cu groază cum treceau de la un pat la altul, uitându-se la copii. Nu-mi puteam da seama ce

făceau. M-am gândit că poate căutau gemeni pentru Îngerul Morții, Josef Mengele, doctorul nazist, faimos pentru desfăşurarea experimentelor medicale atroce, pe viu, pe care le făcea pe prizonieri. Laboratorul lui Mengele nu era prea departe, fiind separat de cazarma noastră doar de un gard de sârmă ghimpată.

Copiii mai mari din clădirea noastră erau la curent cu atrocitățile care se săvârşeau la doar câțiva metri distanță, iar poveştile pe care ni le spuneau adăugau un nou strat de spaimă vieții din Birkenau.

Am auzit că Mengele era fascinat de gemeni. Scufunda un geamăn în apă clocotită, pe altul în gheață şi compară modurile în care reacționau aceştia. Mengele era un psihopat care a abuzat de competențele sale medicale în căutarea bolnavă a purității rasiale. A efectuat amputări fără anestezic. A injectat ochii gemenilor cu substanțe chimice pentru a vedea dacă le poate schimba culoarea. Mengele încerca să creeze albastrul arian perfect pentru „rasa superioară" a viitorului. Un geamăn ar fi fost folosit ca un cobai, iar celălalt ca persoană martor, sau de control. Şi când testele eşuau inevitabil, ambii copii erau ucişi.

Îmi amintesc cum tremuram în patul meu, încercând să mă conving pe mine însămi că voi fi în siguranță şi soldații nu mă vor băga în seamă fiindcă nu eram copil geamăn.

Cu toate astea, stăteam acolo şi mă temeam că-mi vor auzi bătăile inimii şi că vor veni să mă ia şi să mă ucidă, să mă taie în bucăți şi să folosească ficatul meu pentru a hrăni trupele de pe front.

Nu vreau să sugerez că nemții erau canibali, dar, pe când eram copil, la Auschwitz, am văzut cu propriii mei ochi dovezi ale resturilor unor disecții: în timpul unei perioade deosebit de ciudate, supraveghetoarea ne-a scos la plimbări

prin lagărul Birkenau. Am presupus că a făcut-o pentru a ne oferi puțină mişcare şi aer proaspăt, într-un loc cu atmosfera cea mai putredă din lume. În timpul unei asemenea plimbări m-am despărțit de grupul principal şi, din curiozitate, am deschis uşa unei mici construcții din lemn şi am văzut că era plină până la refuz de părți de corpuri şi de ochi de morți care se holbau la mine. Am fost şocată de ce am văzut şi am trântit uşa imediat, gândindu-mă: „Asta nu are nimic de-a face cu mine."

Am încercat să uit ceea ce văzusem. Dar imaginea mi-a rămas întipărită în minte şi a revenit frecvent pentru a mă bântui. De curând s-a întâmplat în decembrie 2021, pe când lucram atent la redactarea manuscrisului pentru această carte. M-am trezit gândindu-mă la operele malefice ale lui Mengele şi timp de câteva nopți mi-a fost imposibil să dorm.

La fel ca majoritatea supraviețuitorilor de la Auschwitz, mi-aş fi dorit ca Mengele să fie pedepsit de justiția postbelică. Dar el a reuşit să se sustragă investigațiilor Aliaților şi a ajuns, în cele din urmă, în America de Sud. Se pare că a murit în urma unui atac de cord lângă Sao Paolo, în Brazilia, în 1979.

Trăind atât de mult timp în preajma lui Mengele, aveam nevoie de o supapă de siguranță: umorul. Unii dintre copiii mai mari din cazarma mea se luau de cei mai tineri cu o glumă de cel mai prost gust posibil.

— Tocmai am văzut-o pe mama ta.

— Nu, n-ai văzut-o. N-am văzut-o de când am ajuns aici. Deci cum puteai s-o vezi?

— Ai vrea să o vezi?

— Da, bineînțeles.

— Vezi fumul acela? Acolo este ea. Iese din coşul de fum.

Bineînțeles, umorul acesta negru era un mecanism de apărare împotriva fricii pe care o simțeam cu toții. Toți ne-am simțit vulnerabili şi singuri fără părinții noştri. Totuşi, în *Kinderlager* a luat naştere un sentiment de camaraderie. Ne lega pe toți situația în care ne aflam. Dar, în cele din urmă, ştiam că nu mă puteam baza decât pe mine însămi.

Astăzi, după aproape optzeci de ani, am din când în când acelaşi sentiment de singurătate. Chiar când mă aflu în mijlocul unui grup mare de oameni, simt totuşi absența familiei mele. Este o durere fantomă, ca şi cum o parte din mine ar fi fost amputată. Senzația iese la suprafață chiar şi atunci când sunt în mijlocul celor patru copii ai mei şi a celor opt nepoți, în timpul sărbătorilor, cum sunt Hanukka şi Paştele, când bucuria mi-e sporită de prezența întregii familii. În astfel de momente îmi amintesc că mama a fost singura supraviețuitoare a familiei Pinkusewicz, care a pierdut 150 de membri. Apoi, au mai fost părinții tatălui meu, cinci dintre frații lui împreună cu familiile lor. Ei au pierit cu toții. Încă îmi lipseşte unchiul James, după atâția ani.

Şi eu am fost programată să mor, odată ce îmi venea numărul la rând. Nu trebuie decât să mă uit la antebrațul meu stâng şi iată, acolo e numărul care-mi aminteşte mereu cine au vrut naziştii să fiu: A-27633. Un simplu număr care aştepta să fie gazat. De-a lungul timpului, tatuajul a ajuns să reprezinte exact opusul a ceea ce au vrut naziştii. A fost menit să mă dezumanizeze. Să mă reducă la un număr. Să mă marcheze. Ca pe vite sau oi. În schimb, m-a făcut puternică. A devenit afirmarea propriei mele umanități şi a obligației mele față de cei care nu au fost la fel de norocoşi. Într-un fel, este un simbol al victoriei mele morale finale asupra lui Hitler şi a celor ca el.

Doar o singură dată am fost deranjată de tatuaj, când aveam aproximativ doisprezece ani, la scurt timp după ce am ajuns în America. Stăteam în picioare agățată de bară, şi toată lumea din vagon părea să se holbeze la mine şi la antebrațul meu stâng. Nimeni nu a scos un cuvânt. Se uitau doar la tatuaj. Mi-a fost, brusc, incredibil de cald. Am vrut să-l acopăr.

La scurt timp după aceea, am avut o programare la medic ca parte a unui program de relocare a refugiaților. Am fost examinată, împreună cu alți refugiați, pentru a se verifica dacă sunt sănătoasă.

— Am să-ți fac un cadou, a spus medicul. Am de gând să-ți scot numărul cu o mică operație estetică. Va fi ca şi cum nici nu a fost acolo. O să rămână doar o mică tăietură.

Aveam doar 12 ani. Poate că eram doar o refugiată, dar eram plină de *chutzpah*[11]. Am arătat spre fruntea mea şi am spus:

— Nici dacă numărul ar fi fost chiar aici, nu l-aş fi dat jos. Nu am făcut nimic greşit.

Eram chiar supărată că doctorul sugerase asta. Tatuajul este declarația mea de martor. Am fost acolo. Am văzut ce s-a întâmplat.

Cunosc câțiva oameni cărora li s-au îndepărtat tatuajele în tinerețe. Cu toții au regretat-o. Încă mi-o amintesc pe evreica tânără care mi-a făcut tatuajul la câteva săptămâni

---

[11] Cuvânt ebraic care poate fi tradus ca „insolență” şi „impertinență”. Idişul *khutspe* a căpătat şi o semnificație pozitivă, de „îndrăzneală”, preluată şi în limba engleză grație utilizării cinematografice, televizate şi literare a cuvântului de către diaspora iudeo-europeană din Statele Unite (n. tr.).

după ce am fost instalată în *Kinderlager*. Majoritatea deținuților erau tatuați imediat ce au intrat la Auschwitz. Nu ştiu de ce eu nu am fost tatuată. Poate că birocrația germană a avut deficiențele ei.

Când ne-a venit rândul, a trebuit să ne aliniem cu toții. Flămânde şi sperând la o rație în plus, unele fete s-au împins şi s-au împins pentru a ajunge în fruntea rândului. Rutka din Tomaszów Mazowiecki a ajuns chiar în fața mea. I s-a dat numărul de tatuaj A-27632.

Cea care ne făcea tatuajul avea în jur de şaptesprezece sau optsprezece ani. La vârsta mea de atunci, fata mi s-a părut destul de bătrână. Era foarte drăguță şi foarte atentă, dar îi tremura mâna şi m-am gândit: „Doamnei ăsteia nu-i place să facă ceea ce face."

Am urmărit fiecare mişcare. Eram fascinată de mecanica acțiunii. Acul m-a durut puțin, dar faptul că m-am concentrat asupra a ceea ce făcea a ajutat la atenuarea durerii.

N-avea un aparat cum au cei din zilele noastre. Avea un ac ascuțit pe care îl înmuia într-o sticlă de cerneală. Mergea cu el înainte şi înapoi pe piele, înțepând. Fiecare punct era făcut separat. Femeia mi-a vorbit cu blândețe în timp ce lucra.

— Îți voi da un număr foarte drăguț. Dacă vei supraviețui vreodată, îți poți cumpăra o bluză cu mânecă lungă şi nimeni nu va şti ce s-a întâmplat cu tine. N-o să te simți prost. Găseşte-ți o cârpă rece şi umedă pe care s-o apeşi pe numărul tău. Te va durea mai puțin. Şi, de acum încolo, nu mai ai un nume. Ai doar un număr. Memorează-l. Este important.

La puțin timp după ce m-a tatuat, tatuatoarea a fost ucisă. La fel ca mulți alții, şi-a petrecut ultimele zece minute

sufocându-se îngrozitor. De ce au ucis-o? La urma urmei, ea lucra. Era doar o rotiță a mecanismului de război, dar, în termeni naziști, era angajată într-un post util.

Poate că era prea lentă. Poate că era prea blândă şi prea amabilă, în timp ce îndeplinea o sarcină pe care în mod clar o disprețuia. În termeni naziști, a arăta compasiune era o crimă, pedepsită cu moartea.

Tatuatoarea avea dreptate. Trebuia să memorez numărul. Chiar dacă nu ştiam să scriu sau să citesc şi nu cunoşteam încă numerele.

La apelul de dimineață şi de seară, când se adunau toți copiii, n-am auzit-o nici măcar o dată pe supraveghetoare strigând numele Tola Grossman. Erau atât de multe numere care sunau ca al meu. Am învățat să aud numerele grupate împreună. Dacă supraveghetoarea striga A-27633, iar eu nu răspundeam „prezent”, se oprea şi repeta. Şi se supăra, iar viața devenea şi mai neplăcută. Întotdeauna exista o anumită formă de pedeapsă pentru că o supăram. Mi se reamintea că era mai bine să fiu anonimă, să nu atrag atenția asupra mea. Învățasem această lecție cu părinții mei în ghetou şi în lagărul de muncă. Dar acum puteam vedea cu ochii mei înțelepciunea acestei strategii.

Supraveghetoarea de la *Kinderlager* avea o colecție de pedepse pe care le administra. Ştiam deja că puteam să rezist fără probleme palmelor ei. Nu era nici pe departe atât de puternică precum femeia SS pe care o supărasem în august. Cel mai adesea am fost puşi să stăm drepți la apelul nominal pentru perioade lungi de timp. Nimeni nu voia să stea în picioare pentru totdeauna. Însă cea mai dureroasă sancțiune era reducerea rației de hrană. Îmi lipseau prezența fizică a mamei, dragostea şi sufletul ei iubitor. Dar acum înțelegeam cât de mult mă bazasem pe bucățile de

pâine pe care mi le dădea ea, din raţia ei. Fără acea pâine în plus, îmi era mai foame ca niciodată. Supa chioară pe care o primeam la *Kinderlager* era la fel de insuficientă ca şi cea din cazarma în care stătusem cu mama. Dar părea să fie şi mai puţină. Foamea durea mai mult decât înainte şi eram permanent flămândă. Poate că naziştii nu ne planificaseră încă să mergem la camera de gazare. Dar cu siguranţă ne lăsau să murim de foame.

Mama era, evident, îngrijorată de impactul pe care-l avea Birkenau asupra mea. Într-o zi, o femeie a venit la mine şi mi-a dat un săculeţ legat frumos cu sfoară. Era 7 septembrie 1944.

— E de la mama ta, a spus ea. Este cadoul de ziua ta. Împlineşti şase ani.

Mama era încă în viaţă! M-am uitat în pungă. Era o bucată de pâine. Niciodată un cadou nu a însemnat atât de mult pentru mine precum acea bucăţică de pâine. Era plină de dragostea mamei mele şi îmi amintea că se gândea la mine şi că, în ciuda situaţiei groaznice în care ne aflam, lupta pentru viaţa mea. Mai târziu am descoperit că mama mea furase un cartof şi-l dăduse la schimb pentru acea bucată de pâine. Fusese descoperită şi bătută cu brutalitate în zona capului. Pedeapsa a fost atât de severă, încât mama a suferit de dureri de cap acute pentru tot restul vieţii. Dar reuşise să păstreze bucata de pâine.

Cadoul mi-a ridicat moralul. Eram atât de înfometată, încât aş fi putut să mănânc pâinea pe loc. Dar am hotărât s-o păstrez pentru momentul când voi muri de foame. Moartea. Nu asta i se întâmpla până la urmă fiecărui copil evreu? În inocenţa mea, am crezut că pâinea ar putea să-mi salveze viaţa şi să mă tragă înapoi de pe marginea prăpastiei. Aşa că am pus punga sub partea din faţă a rochiei mele şi am

adormit pe patul pe care-l împărțeam cu o altă fată, care avea cam de două ori vârsta mea.

În mijlocul nopții, m-au trezit chițăieli şi o goană de picioruşe mici pe tot corpul meu. Şobolanii îmi găsiseră cadoul. Le simțeam ghearele pe piele. Câțiva dintre ei au sărit pe rochie şi au furat pâinea, fugind în întuneric să-şi devoreze premiul. Alți şobolani au sărit de pe pat în urmărirea lor. Am căutat punga, dar şobolanii o luaseră pe toată. Nu mai rămăsese nici măcar o fărâmă. E inutil să mai spun că cea de-a şasea mea aniversare nu a fost una fericită.

Fiecare zi lungă la Birkenau semăna cu următoarea. Dar fiindcă ştiu ce s-a întâmplat de ziua mea, sunt în măsură să ofer o dată precisă a întâlnirii mele cu şobolanii. În timp ce făceam cercetări cu privire la cronologia de la Auschwitz, am aflat că pe 5 septembrie 1944, deci cu două zile mai devreme, o fată pe nume Anne Frank a ajuns la Birkenau dintr-un lagăr de tranzit numit Westerbork din Olanda. Şirul de vagoane pentru vite conținea 1.019 evrei olandezi, dintre care şapte trăiseră ascunşi mai bine de doi ani într-o casă îngustă de pe malul unui canal din Prinsengracht 263, Amsterdam. Printre ei se aflau Anne Frank, pe atunci în vârstă de 15 ani, sora ei, Margot, mama ei, Edith, şi tatăl, Otto. Ultima însemnare din jurnalul lui Anne Frank, din Anexa Secretă, ascunsă în spatele unei biblioteci, a fost scrisă la 1 august 1944, cu trei zile înainte de arestarea ei de către Gestapo, după ce familia ei a fost trădată.

În jurnalul ei, poate cea mai faimoasă operă literară a Holocaustului, Anne Frank scria:

Numeroşii noştri prieteni şi cunoscuți evrei sunt luați la grămadă. Gestapoul îi tratează foarte dur şi îi transportă în

vagoane pentru vite la Westerbork, marele lagăr din Drenthe, unde sunt trimişi toţi evreii.

[...] Dacă în Olanda este atât de rău, cum trebuie să fie în acele locuri îndepărtate şi necivilizate unde îi trimit nemţii? Presupunem că cei mai mulţi dintre ei sunt ucişi. Radioul englezesc spune că sunt gazaţi. Poate că ăsta e cel mai rapid mod de a muri.

Dar Holocaustul a fost imprevizibil. Anne Frank nu a murit rapid. A muncit ca sclavă în Birkenau până în noiembrie 1944, când a fost transportată la lagărul de concentrare de la Bergen-Belsen, la nord de Hanovra, unde a murit din cauza bolii şi a epuizării, în februarie 1945. Nu ne-am întâlnit niciodată, dar am îndurat acelaşi regim de malnutriţie care a contribuit în cele din urmă la moartea ei.

Durerea fizică a foamei nu m-a părăsit niciodată. Este cel mai rău sentiment din lume. Poate că nu se văd cicatricile, dar încă le simt, după optzeci de ani, ronţăindu-mi stomacul. Foamea are un efect de durată, emoţional şi fizic.

Foamea mi-a declanşat un vis foarte grăitor în Birkenau. A fost atât de extraordinar, încât şi astăzi îmi amintesc întregul său conţinut ciudat şi halucinogen. Bineînţeles, se învârtea în jurul lucrului care îmi lipsea cel mai mult: mâncarea.

Eram la plimbare şi deodată am dat de un lac care era format în întregime din gălbenuşuri de ou. Se întindeau cât vezi cu ochii. Cum supravieţuiam cu terci şi pâine mucegăită, este evident de ce aveam fantezii cu ouăle, alinarea mea preferată dintotdeauna, mâncarea mea preferată. Mi-am dat jos pantofii albi, am rupt cu grijă pojghiţa de la suprafaţa lacului de ouă şi m-am scufundat până la gât. Am avut senzaţia că plutesc într-o baie caldă şi am început să înot. Ochii mei erau la nivelul gălbenuşurilor,

iar eu înghițeam câte unul întreg cu fiecare mișcare ce mă împingea înainte. Înotam și mâncam.

Sunt sigură că tovarășii mei prizonieri aveau fantezii despre lucruri asemănătoare. Înfometarea este greu de descris. Imaginați-vă un monstru din interior, care vă devorează fiecare celulă. Mâncarea devine o obsesie. Ești schilodit de un sinistru îngheț interior. Fiecare colțișor al corpului tău tânjește după hrană, deoarece fiecare organ intern, fiecare articulație, fiecare cartilaj se atrofiază din cauza lipsei de hrană.

Corpul tău moare din interior, cu încetinitorul. Imaginați-vă să simțiți așa ceva când erați copii și să nu vă puteți explica de ce se întâmplă asta.

Deși aveam doar șase ani, puteam să identific persoanele aflate în pragul morții. Păreau să se prăbușească în ei înșiși până când se încovoiau. În argoul lagărelor, exista un cuvânt pentru pentru ei. Erau cunoscuți sub numele de *Muselmann*. Literal, se traduce prin musulmani – pentru că arătau ca și cum ar fi fost încovoiați în rugăciune. Termenul era folosit pentru a-i descrie pe cei care erau copleșiți de epuizare și foamete și care erau atât de epuizați, încât - acceptau faptul că moartea nu e doar iminentă, ci e chiar o eliberare. Odată ce un prizonier ajungea în acest stadiu, nu mai exista practic nicio cale de întoarcere pentru el.

Fata de doisprezece ani care împărțea patul cu mine prezenta toate simptomele unui *Muselmann*. Știam că moare de foame. Corpul ei se consuma și, după cum mă așteptam, fata a murit de foame în toiul nopții, cândva prin toamnă. M-am trezit panicată când am găsit-o imobilă și rece lângă mine. Eram tristă că murise, dar eram și îngrijorată că vom fi ținuți în picioare ore în șir la apel, când fata nu avea să răspundă la strigarea numărului ei. De asemenea, îmi

făceam griji şi pentru supraveghetoarea care trebuia să ne numere. Dacă numerele nu se potriveau, şi exista o suspiciune că cineva a evadat, supraveghetoarea de sector ar fi avut probleme cu nemții. Îmi era frică de ea, dar ştiam, chiar şi la vârsta aceea fragedă, că şi ea era o victimă a naziştilor.

Cadavrul era responsabilitatea mea, pentru că împărțeam patul. Încă nu puteam să-i citesc numărul, dar cum îl auzisem de multe ori în ultimele luni, ştiam că-l voi recunoaşte după sunet. În zori, am târât cadavrul până la intrarea în cazarmă şi am tras-o lângă un morman de alți copii care muriseră în timpul nopții. Deşi fata nu era aproape decât piele şi oase, îmi era extrem de greu s-o trag după mine, un copil de şase ani. La apel s-a strigat numărul ei. Îmi amintesc că am avut un sentiment neobişnuit de mândrie că m-am ocupat de problemă, deşi nu înțelegeam numerele.

Am ridicat brațul şi am răspuns triumfător: „A murit!”

CAPITOLUL 13.
CEA MAI LUNGĂ PLIMBARE

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, toamna lui 1944
Vârsta de şase ani

Îmi amintesc de cel mai bun mic-dejun de care am avut parte în lagărul de exterminare. Dacă închid ochii şi mă gândesc la el, încă îi simt gustul şi textura pe limbă. Pentru prima dată, nu era o bucată de pâine de proastă calitate şi veche şi o supă chioară. Nu ştiu ce anume a fost; pe atunci credeam că era terci, dar acum cred că era mai degrabă un fel de mâncare germană standard, o budincă: griş gătit cu zahăr şi, poate, cu lapte condensat, pe care fiecare soldat german îl purta în rucsac ca parte integrantă a raţiilor lor de bază.

Orice ar fi fost, pentru copiii ca mine, care flămânzeau şi abia aşteptau o mâncare adecvată, era delicioasă.

— Avem un tratament special pentru voi în această dimineaţă, a spus o voce de adult.

— Mâncaţi, e frig afară, plecăm.

Acea masă era tot ce îmi doream. Tânjisem după ceva dulce. Era consistentă şi mă umplea. Am dat-o pe gât şi am răzuit cu lingura fiecare grăunte lipicios de pe pereţii cănii de tablă.

Noi eram ultimul sector de copii rămas. Cu toţii, instinctiv, am simţit unde urma să ne ducă plimbarea. Nu conta. Burţile noastre erau pline pentru prima dată după mult timp.

Trăiam de la un minut la altul. Şi, în acel moment, eram pur şi simplu recunoscători pentru darul mâncării. Când mă gândesc acum la acel mic-dejun, mi se pare dureros faptul

că naziştii se jucau cu mintea noastră, deşi eram doar nişte copii. Ne-au manipulat pentru a se asigura că facem exact ceea ce ni se spunea.

După ce am mâncat, am ieşit din cazarmă. Afară era ger. Pământul era tare ca piatra şi îngheţat. Nu pot fi sigură când a fost, dar probabil că era la sfârşitul lui octombrie sau la începutul lui noiembrie 1944. Am luat-o la stânga şi am mers pe jos spre calea ferată. Din gurile noastre ieşeau aburi de respiraţie. Trebuie să fi fost peste cincizeci de copii cu vârste cuprinse între patru şi doisprezece ani escortaţi de două SS-iste. Eu eram unul dintre copiii cei mai mici şi extrăgeam fiecare gram de căldură din haina aspră pe care o purtam peste rochie. Eram încălţată cu pantofii mei albi cu şireturi şi nu aveam şosete. Mă aflam la urma rândului cu o altă fetiţă şi vorbeam în timp ce mergeam.

Cadavrele, toate subţiri şi colţuroase, acoperite de îngheţ, zăceau împrăştiate pe jos, nu departe de poteca pe care mergeam. Ochii lor păreau să ne urmărească. Moartea putea lovi în orice moment şi în multe forme. Oamenii nu mureau întotdeauna în paturile lor, aşa cum murise colega mea de pat. Ştiam că pur şi simplu căzuseră morţi acolo, pe loc, de foame, de epuizare şi de boală. Poate că aceşti oameni muriseră cu doar câteva minute în urmă. Sau poate că muriseră cu o noapte înainte şi nu fuseseră încă adunaţi de către *Leichenkommando*, echipele de lucru responsabile cu cadavrele. Oricum ar fi fost, priveliştea nu ne-a deranjat. Cadavrele erau pur şi simplu o parte a peisajului.

Am trecut pe lângă o altă cazarmă pentru copii. Era goală. Nu-i mai văzusem pe acei copii de câteva zile. Unii dintre cei mai în vârstă dintre noi au presupus că SS-ul venise şi-i dusese la crematoriu.

Poate că a venit rândul nostru, i-am spus tovarăşei mele.

Ca întotdeauna, acceptasem deja ideea că eram sortită morții. Nu ştiam cu exactitate ce era moartea sau ce se întâmpla după aceea, dar eram în continuare convinsă că toți copiii evrei trebuiau să moară. În timp ce ne plimbam, şoaptele se transmiteau din capul coloanei către coadă. Cineva întrebase unde mergem. Răspunsul părea să fie că ne îndreptăm într-adevăr spre camera de gazare.

Am continuat să mergem. Micul-dejun german făcea ceea ce trebuia să facă. Eram nervoasă, dar nu excesiv de stresată. Pentru prima dată, aveam stomacul plin, şi acea răceală interioară care vine de la înfometare dispăruse pentru moment.

Dintr-odată, vocea puternică a unei femei mi-a străpuns conştiința.

— Tola!

Nu înțelegeam. Acesta era numele meu. De luni întregi nu-l mai auzisem rostit în afara cazărmii pentru copii. Pentru adulți, eu nu mai eram Tola. Eram A-27633.

— Asta trebuie să fie mama mea, i-am spus însoțitoarei mele. Ea este singura persoană adultă care îmi ştie numele. Da, sunt sigură că e ea.

M-am uitat în dreapta şi acolo erau mai multe femei subțiri care păreau pe jumătate dezbrăcate, lipite de un gard de sârmă ghimpată. Arătau toate groaznic şi prezentau semnele inaniției.

— Tola, unde te duci? Ce se întâmplă? a strigat mama.

Nu o puteam vedea pe mama în mijlocul mulțimii. Nu-i auzeam decât vocea.

— Mergem la crematoriu, i-am răspuns, aproape cu voioşie.

Deodată, toate femeile din spatele sârmei au început să țipe şi să bocească. Am continuat să mergem, iar țipetele au devenit mai puternice şi mai disperate. M-am întors către mica mea însoțitoare şi i-am spus:

— Nu înțeleg de ce plâng. Toți copiii evrei trebuie să meargă la crematoriu. De ce plâng?

Cred că am mers pe jos timp de aproximativ cincisprezece minute. Apoi, chiar înainte de a ajunge la calea ferată, am făcut la dreapta, aproape de o clădire lungă, cu un singur etaj, în formă de T, cu acoperişuri în pantă. Semăna cu un centru comunitar, în afară de anexa distonantă pe care o avea într-o parte, cu un coş de fum scurt, de cărămidă, care emana acel fum urât mirositor. Căldura micului-dejun se estompa. Înghețam, mai ales cele care nu aveau pantofi.

— Coborâți treptele! a ordonat un soldat în uniformă SS.

Am făcut cum ni s-a spus şi am intrat într-o cameră de beton dezolantă şi goală, cu pereți gri. Pe pereți erau aliniate cârlige pentru haine. Cât de sinistru şi înspăimântător era acel loc. Aceasta era camera de dezbrăcare de la Crematoriul 3.

— Atârnați-vă hainele în aşa fel încât să ştiți exact unde sunt când ieşiți. O să faceți acum un duş.

Pereții de beton amplificau temperaturile scăzute. M-am dezbrăcat şi imediat am început să tremur. Rareori în viața mea mi-a fost atât de frig. M-am ridicat în vârful picioarelor, mi-am agățat hainele şi mi-am pus pantofii cu grijă sub ele. M-am uitat în jos pentru a vedea dacă există vreun punct de reper pe podea pe care să-l recunosc mai târziu. Apoi m-am uitat în stânga şi în dreapta ca să ştiu ce copii se află în stânga şi în dreapta mea când voi ieşi de la duş. Doar că aveam un al şaselea simț, care-mi spunea că asta nu se va mai întâmpla.

Totuşi, gardienii ne menţineau iluzia că vom ieşi. Unii dintre copiii mai mari plângeau. Unii în linişte. Alţii mai puţin. Zgomotul a deranjat dorinţa germană de ordine şi, în mod repetat, ne-au spus să tăcem.

Gărzile au distribuit prosoape zdrenţuite şi ponosite, întărind ficţiunea că ne aflam în această temniţă doar pentru un duş. Prosoapele nu i-au liniştit pe cei mai mari. Mie mi-au dat unul mic, portocaliu, pe care l-am înfăşurat în jurul meu, îndesându-l sub braţe. Pentru o vreme mi-a oferit ceva căldură, deşi în curând am început să tremur din nou de frig. Ecourile plânsetelor de copii care sufereau de frig şi de groază pură umpleau încăperea. Unii erau pătrunşi de sentimentul de osândă care se abătea asupra noastră. Nu şi eu. Eu am rămas tăcută. N-am plâns. Mă resemnasem cu soarta mea. Oricare avea să fie aceasta. Atâta timp cât scăpam de frig.

Ne-am înghesuit cu toţii în acea sală de aşteptare din beton, la câţiva metri de uşile sălii de duşuri. Nu mi-a fost frică. Şi nu mi-a fost dor de părinţii mei. Acest eveniment, oricare ar fi fost el, era ceva ce prevăzusem. Înfăşuraţi în prosoapele noastre subţiri, îngheţând, tremurând de frig şi bâţâindu-ne, ne-am agăţat unul de celălalt ca să ne încălzim. Ne-am uitat şi am ascultat cum, în cealaltă parte a camerei, soldaţii în uniformă SS, ţinând în mână clipboarduri, lătrau unii la alţii. Păreau să fie confuzi. În mod normal, operaţiunile germane mergeau strună, dar în această dimineaţă friguroasă mecanismele maşinăriei de război naziste păreau că funcţionaseră defectuos.

Am aşteptat şi am tot aşteptat. Tensiunea era insuportabilă. Scâncetele noastre îi călcau pe nervi pe nemţi, care tot urlau la noi să facem linişte. Am rămas în picioare, înfăşuraţi în prosoapele noastre, ore întregi. Dintr-odată, o poruncă aspră ne-a făcut să fim atenţi.

— *Raus, raus!* Ieşiți afară, ieşiți afară!

Ni s-a ordonat să ne îmbrăcăm cât mai repede posibil şi să ne întoarcem în cazarma noastră.

— E sectorul greşit, am auzit pe cineva spunând. Îi luăm altă dată.

Am ieşit în şir indian din sala de aşteptare, am urcat înapoi pe scări şi am revenit pe urmele noastre spre *Kinderlager*, escortați din nou de două gardience SS-iste.

De data aceasta, tabăra de femei se afla în stânga noastră. Aceleaşi femei, numai piele şi os, care ne văzuseră trecând înainte s-au lipit din nou de gardul de sârmă ghimpată. De data aceasta însă vocile lor erau pline de uşurare şi de uimire.

— Tola, ce s-a întâmplat? Spune-mi, ce s-a întâmplat? a strigat mama.

Nici de această dată nu am putut să o văd în mulțime.

— Au greşit sectorul, am strigat eu înapoi. Ne vor lua altă dată.

Realistă ca întotdeauna, chiar şi la vârsta aceea fragedă.

În istoria Holocaustului, dintre toate milioanele de oameni care au intrat în camerele de gazare din Polonia, cum ar fi Auschwitz, Majdanek, Chełmno, Treblinka, Belzec şi Sobibor, foarte puțini au fost cei care au reuşit cumva să supraviețuiască. Grupul nostru de cincizeci de copii a fost probabil cel mai mare număr de copii care au supraviețuit ca să-şi spună povestea.

Am crezut întotdeauna că şansa supraviețuirii mele a fost un miracol al Holocaustului.

Nici până în ziua de azi nu ştiu dacă am fost salvaţi pentru că, aşa cum am crezut atunci, a existat o confuzie cu privire la ce copii erau programaţi pentru exterminare. Dar, dacă eram într-adevăr ultimii copii din Birkenau, cum ar fi putut SS-ul să aştepte un alt grup pentru a-l duce la gazare?

În timpul cercetărilor pentru această carte, am întrezărit o altă posibilitate. Dacă intrarea noastră în camera de gazare a avut loc pe 2 noiembrie 1944 sau după această dată, este foarte posibil ca noi să fi fost salvaţi de către Heinrich Himmler, al doilea cel mai puternic om al celui de-Al Treilea Reich şi unul dintre arhitecţii „soluţiei finale". Pentru că la acea dată Himmler a decretat că nu va mai exista gazare cu produsul Zyklon B, pe bază de cianură. Ordinul său îl sfida pe Hitler, care insista ca exterminarea evreilor să continue până la îndeplinirea sarcinii.

Un catalizator al deciziei lui Himmler a fost recunoaşterea faptului că Aliaţii erau deja conştienţi de amploarea genocidului săvârşit de nazişti. Momentul de cotitură a avut loc la sfârşitul lunii iulie 1944, când, într-un atac fulgerător, trupele sovietice ale Armatei Roşii au capturat lagărul de exterminare de la Majdanek, aflat la 220 de kilometri depărtare la nord-est de Auschwitz. Ruşii au cucerit locul intact, înainte ca germanii să aibă şansa de a distruge camerele de gazare şi alte infrastructuri. Dovezile crimelor de război ale naziştilor au fost atunci incontestabile.

Martorii principali au fost muncitorii care purtau denumirea de *Sonderkommandos*. Preponderent evrei, treaba lor era să îndeplinească cele mai revoltătoare sarcini, astfel încât naziştii să nu-şi murdărească şi mai mult mâinile pline de sânge. Germanii au încercat să şi-i facă complici pe *Sonderkommandos*, forţându-i să-şi conducă tovarăşii evrei spre camerele de gazare, uneori escortându-şi propriii prieteni şi propriile familii la moarte. Apoi, după ce cianura

îşi făcea efectul, erau obligaţi să scoată cadavrele şi să le ducă în crematorii. Iar când crematoriile erau supraaglomerate, ardeau cadavrele în gropi deschise.

Sonderkommandos erau morţii ambulanţi. Ştiau prea multe. Văzuseră tot ce făceau naziştii. Ca martori potenţiali, reprezentau o ameninţare pentru germani, dacă justiţia ar fi făcut vreodată dreptate. Executarea sarcinilor pe care germanii nu erau dispuşi să le îndeplinească le prelungea viaţa acestor *Sonderkommandos* cu câteva luni, poate un an. Se bucurau de raţii ceva mai bune decât prizonierul mediu de la Birkenau. Dar erau condamnaţi încă din momentul în care erau constrânşi să se alăture naziştilor.

La 7 octombrie 1944, după ce au auzit că urma uciderea lor, 250 de *Sonderkommandos* au organizat cea mai mare - revoltă din scurta şi sângeroasa istorie a lagărului de la Auschwitz-Birkenau. Au improvizat bombe şi grenade de mână, folosind cutii de conserve şi explozibili de contrabandă furaţi de către sclavele care lucrau în laboratoarele din fabrica de muniţii. După ce au atacat gărzile SS cu cuţite, pietre, ciocane, răngi, au reuşit să avarieze Crematoriul 4, care, împreună cu Crematoriul 5, era amplasat într-o pădurice de pini aliniată aproape perfect cu uşa din faţă a cazărmii noastre. Trei membri ai SS au fost ucişi, iar unul dintre aceştia a fost aruncat în cuptorul deschis al crematoriului. Ne-am ascuns înăuntru în timp ce bătălia crâncenă avea loc la doar câteva sute de metri distanţă. Sub acoperirea exploziilor de la buteliile de oxigen care explodau şi a focului rezultat, unii dintre prizonieri au încercat să evadeze. *Sonderkommandos* văzuseră ce li se întâmplase predecesorilor lor şi au preferat să cadă în luptă. Niciunul dintre ei nu a supravieţuit. SS-ul i-a ucis pe toţi cei 250.

Alţi 200 de complici au fost ucişi.

Naziştii au investigat apoi cum au căzut explozibilii în mâinile *Sonderkommandos*. Patru femei prizoniere au fost condamnate la moarte, torturate timp de săptămâni întregi şi apoi spânzurate la Auschwitz. Ultima luptă de rezistență a acelor *Sonderkommandos* a reuşit totuşi să obțină un rezultat notabil: Crematoriul 4 a fost avariat iremediabil şi a trebuit să fie demolat.

După decretul lui Himmler de încetare a operațiunilor de gazare, a început munca de dezmembrare a celorlalte camere de gazare şi crematorii. Prizonierelor, precum mama mea, li s-a ordonat să înceapă demolarea Crematoriului 3 şi a camerei de gazare a acestuia, cea care aproape mi-a luat viața. Trebuiau să îndepărteze şinele metalice care duceau la linia de cuptoare. Scopul şinelor fusese acela de a accelera procesul de incinerare. *Sonderkommandos* trebuiau să încarce cărucioare cu cadavre şi să le împingă de-a lungul şinelor până la fiecare cuptor individual.

Femeilor li s-a ordonat să pună gazon peste toate gropile care fuseseră folosite pentru arderea cadavrelor atunci când crematoriile nu putuseră să facă față încărcăturii. De asemenea, li s-a cerut să scormonească prin cenuşă după rămăşițele umane pentru a fi aruncate în fluviul Vistula din apropiere. Unele femei au încercat să ascundă oasele, pentru a putea fi folosite ca probe mai târziu. Femeile ştiau că ruşii, şi odată cu ei poate şi justiția, erau pe drum. Este extraordinar să te gândeşti că într-o perioadă în care cel de-Al Treilea Reich german se confrunta cu cea mai mare amenințare, din partea formidabilei armate sovietice, SS-ul a ordonat femeilor să planteze copaci pe locurile fostelor gropi de ardere, pentru a face să pară că nu s-a întâmplat nimic.

Ultima dată când am fost într-o cameră de gazare a fost la 26 ianuarie 2020. Am revenit pentru cea de-a şaptezeci şi cincea aniversare a eliberării lagărului.

Am intrat în camera conservată, în Crematoriul 1, în apropiere de faimoasa poartă de intrare la Auschwitz, cu cuvintele sale sardonice de bun-venit, *Arbeit Macht Frei*. „Munca te eliberează." Camera relativ mică, cu trei sau patru cuptoare şi tăvi de metal pentru împingerea cadavrelor în flăcări, a devenit curând inutilă, deoarece nu putea face față la exterminarea pe scară industrială de la apogeul soluției finale.

Credeam că sunt suficient de rezistentă pentru a putea intra într-un loc plin de amintiri personale de coşmar şi care simbolizează crimele împotriva poporului meu. Dar, după câteva minute, abia mai puteam respira şi a trebuit să plec repede. Experiența aceea a fost prea mult pentru mine.

CAPITOLUL 14.
IZBĂVIREA

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani

25 ianuarie 1945, după-amiaza
Vârsta de şase ani

După întâlnirea mea de aproape cu camera de gazare, momentul următor de pericol maxim a avut loc la sfârşitul lunii ianuarie 1945, când istoria începuse să închidă capitolul lagărului de la Auschwitz-Birkenau.

Simplul fapt că naziştilor li s-a ordonat să înceteze gazarea nu însemna că se terminaseră crimele. Deşi camerele de gazare erau acum scoase din funcțiune, viața nu era cu nimic mai sigură. Executau oameni în continuare. Prizonierii mureau încă din cauza bolilor, a malnutriției şi a epuizării. Dar, pentru prima dată de când naziştii ajunseseră la putere, prioritatea lor era acum autoconservarea. Deşi gardienii noştri, fanaticele gărzi SS, se mândreau cu reputația lor de a fi crema armatei germane, la fel ca mulți alți tirani, au devenit laşi atunci când s-au confruntat cu o opoziție.

Au existat raiduri de bombardament ale avioanelor americane asupra fabricilor anexate complexului de la Auschwitz. În ciuda pericolului la care erau supuşi muncitorii sclavi din interior, aceştia au salutat atacurile ca pe un semn că eliberarea ar putea avea loc în curând. Zgomotul de artilerie a devenit tot mai puternic pe măsură ce Armata Roşie sovietică se deplasa dinspre est. Când s-a apropiat de oraşul Cracovia, la 40 de kilometri de Birkenau, la 17 ianuarie 1945, prizonierii au asistat la o stare de panică şi haos în rândul SS-iştilor beți.

Nemții se aflau acum într-o cursă contracronometru. Prizonierii nu aveau nevoie de ziare sau de emisiuni radio pentru a şti ce se întâmplă. Ei auzeau conversațiile neliniştite ale soldaților. SS-iştii simțeau junghiul unei

temeri reale, poate pentru prima dată în viața lor. Birkenau fusese pentru ei un post uşor. Tot ce presupunea era uciderea unor civili inofensivi. Nimeni în toate minţile nu s-ar fi oferit voluntar pentru a lupta pe frontul rusesc, unde nici inamicul şi nici iarna nu-ţi făceau vreo concesie. Acum, frontul rusesc era la uşa lor. Sacrificiul de la Stalingrad era proaspăt în memoria sovietică. Mai mult de un milion de soldaţi şi civili ruşi fuseseră ucişi acolo, în cea mai sângeroasă bătălie a celui de-Al Doilea Război Mondial. Victoria sovietică de pe malurile fluviului Volga din iarna anului 1942 a întors, în cele din urmă, cursul războiului de pe Frontul de Est împotriva Germaniei. Răzbunarea aştepta în vârful fiecărei baionete a Armatei Roşii. Luând-o spre vest, ruşii au măturat toată opoziţia. Mai aveau doar câteva zile până să ajungă la porţile noastre.

Germanii au început evacuarea Lagărului Birkenau la 18 ianuarie 1945. Între aceste garduri electrificate avusese loc cel mai grav genocid din istoria omenirii. Naziştii au încercat să igienizeze locul crimei sau, cel puţin, să lase cât mai puţine dovezi. Au aruncat în aer Crematoriile 2 şi 3. Doar Crematoriul 5 a rămas intact. Au incinerat înregistrările şi dosarele adunate cu atâta sârguinţă în ultimii ani, dar cea mai mare problemă a fost că rămăseseră în viaţă atât de mulţi martori. Şaizeci de mii de prizonieri au rămas la Auschwitz, Birkenau şi Monowitz, principalele componente ale complexului Auschwitz.

Naziştii au început să-i adune pe prizonieri fie pentru a-i transporta, fie pentru a-i forţa să mărşăluiască spre vest, spre Germania. În prima zi a acestei operaţiuni, aproximativ cinci mii de femei şi copii au părăsit Birkenau, purtând saboţi sau desculţi, în coloane de 500 de persoane, escortate de gărzile SS. Toţi cei care erau prea bolnavi sau prea slabi au fost împuşcaţi sumar. Ca nişte animale rănite, nemţii au

devenit extrem de periculoşi acum, că se simţeau ameninţaţi. În timpul săptămânii următoare, haosul s-a intensificat pe măsură ce ruşii se apropiau din ce în ce mai mult.

În dimineaţa de 25 ianuarie 1945, supraveghetoarea din cazarma mamei a spus că evacuarea lagărului era aproape terminată. Le-a spus femeilor că cele care puteau merge pe jos vor trebui să plece şi că „se va avea grijă" de toţi cei care nu puteau. Mama ştia ce înseamnă asta. A aşteptat o ocazie şi, când supraveghetoarea s-a întors cu spatele, s-a strecurat afară din cazarmă ca să mă caute.

Mama a înţeles semnificaţia enormă a acestei zile: ea oferea perspectiva libertăţii. După şase ani de sclavie, foamete şi degradare, eliberarea era poate la doar câteva ore distanţă. În propriul ei mod, aşa cum a putut, mama a rezistat pe toată durata războiului. Fiecare zi în care ea şi cu mine am supravieţuit a fost un act de sfidare. În această zi anume, din toate, nu-şi putea permite să fie pasivă. Era de neconceput că am putea ceda în faţa Holocaustului în aceste ultime ore tulburi. Pentru prima dată în timpul războiului, mama avea o mică şansă de a hotărî cum se va sfârşi ziua ei. Al şaselea simţ al ei, intuiţia, o servise bine în trecut. Trebuia să-şi urmeze instinctele şi în acelaşi timp să-şi ţină ochii larg deschişi.

Confuzia din tabără, fumul incendiilor şi întunericul iernii, toate acestea au lucrat în favoarea noastră. Mama şi-a atins obiectivul. A reuşit să mă ducă la infirmerie şi să mă ascundă într-un pat cu un cadavru acoperit.

Ceea ce nu ştia mama – şi am aflat eu după – era că, la ora două în după-amiaza aceea, un număr mare de soldaţi SD au fost trimişi în tabăra noastră pentru a-i forţa pe toţi evreii rămaşi să iasă în câmp deschis. SD însemna

Sicherheitsdienst, serviciul de securitate – probabil cea mai periculoasă unitate din cadrul forțelor armate germane. Misiunea lor era să acționeze ca nişte unități mobile de ucidere.

De îndată ce le-am auzit cizmele, am ieşit din visarea mea cu ochii deschişi despre păpuşa cu fața verde. Am intrat instantaneu în alertă. Am avut timp să mă mulez cât mai bine pe forma cadavrului, şi apoi am rămas cât se poate de nemişcată. Prezența mea de spirit, care m-a ajutat să rămân calmă şi să strâng în brațe cadavrul, este o mărturie a educației în materie de supraviețuire pe care mi-o dăduse mama.

— *Raus, raus!* urlau nemții. *Alle Juden heraus! Heraus, schnell, schnell!*

Inima a început să-mi bată cu putere. Nu mai vedeam nimic. Toate terminațiile mele nervoase erau în flăcări. Dar mi-am amintit cuvintele mamei de la plecare: „Indiferent ce auzi, nu te mişca până nu mă întorc."

Corpul meu a devenit rigid. Am auzit împuşcături şi țipete în timp ce pacienții erau ridicați din paturi, zdruncinându-şi siluetele fragile atunci când cădeau pe podea. Am auzit frica din vocile lor, în timp ce comenzi germane guturale pocneau ca nişte pistoale mitralieră în jurul infirmeriei. Mănuşile de piele loveau piele şi oase. O femeie a strigat de durere. S-a auzit o împuşcătură, urmată rapid de o alta.

Acum era rândul meu. Un soldat s-a apropiat de patul meu. Se mişca încet şi cu grijă. Pietrişul prins în tălpile cizmelor sale zgâria podeaua pe măsură ce se apropia. Respira greu. Am respirat cât mai superficial, astfel încât pătura să nu se mişte. Am respirat spre pământ. Şi apoi mi-am ținut respirația cât de mult am putut. Soldatului i-a trebuit, parcă, o veşnicie să se asigure că colega mea de pat era

moartă. În cele din urmă, a trecut mai departe. M-am luptat din greu să nu gâfâi în timp ce expiram. Am ascultat cum soldații mergeau din salon în salon, trăgând pacienții din paturi pe podea. Împuşcau oamenii în clădire şi afară. Ţipetele şi împuşcăturile camuflau sunetele respirației mele. Nu m-am mişcat niciun centimetru.

Apoi s-a făcut linişte. Am încercat să-mi dau seama dacă nemții părăsiseră infirmeria. Am vrut să smulg de pe mine pătura şi să mă uit. Dar nu am îndrăznit să mă mişc. Mama îmi spusese să nu mă mişc. Aveam încredere în mama. Am stat acolo, aşteptând şi ascultând. Timpul nu mai avea niciun sens. N-aveam de unde să ştiu cât am stat acolo.

Apoi am simțit miros de fum. La început a fost suportabil. Dar, în câteva minute, fumul mi-a umplut plămânii şi a început să mi-i strivească. M-am luptat să respir. Cu toate acestea, am îmbrățişat în continuare cadavrul rece şi am rămas sub pătură. Am refuzat să tuşesc. M-aş fi putut sufoca sau aş fi putut pieri în foc. Urmam instrucțiunile mamei până la capăt. Fumul s-a intensificat. Îmi era tot mai greu să respir. Eram disperată să inspir aer curat, dar încă mă împotriveam impulsului de a tuşi. Deodată, pătura a fost smulsă de pe pat.

— Repede, trebuie să ieşim de aici! Au pus foc la clădire!

M-a aşezat pe marginea patului.

— Au plecat, Tola! Au plecat!

Era mama. Îşi ținuse promisiunea. Se întorsese. Şi ea se agățase de un cadavru şi se prefăcuse că e moartă.

În vocea mamei era uimire şi un sentiment de bucurie pe care nu-l mai auzisem până atunci.

— Unde îți sunt pantofii? a întrebat ea.

Pantofii albi cu şireturi pe care îi purtasem din vara precedentă dispăruseră.

— Va trebui să plecăm fără ei. Trebuie să plecăm. N-avem prea mult timp.

Am măturat cu privirea cazarma. Peste tot în jurul meu, femeile se dădeau jos din paturi. Cele pe jumătate moarte împingeau cadavrele la o parte. Acestea cădeau la pământ cu un zgomot surd şi moale. Părea că zburau de pe paturi. Scândurile podelei se ridicau aer, în timp ce nişte figuri scheletice în zdrenţe se extrăgeau din ascunzători şi se scuturau de praf şi murdărie. Părea că înviaseră morţii.

Am apucat-o de mână pe mama şi am ieşit desculţă din infirmeria în flăcări, în zăpadă. Zeci de clădiri erau în flăcări. Birkenau era un adevărat infern. Cadavrele proaspete stăteau împrăştiate pe terenul îngheţat. Aceştia erau oamenii ale căror execuţii le auzisem de afară.

Fuseseră lichidaţi pentru că erau incapabili din punct de vedere fizic să se alăture la ceea ce mai târziu avea să fie numit „marşul morţii". În locul lor am fi putut fi foarte bine mama şi cu mine.

Nu se mai vedeau nici gărzi SS, nici SD, nici vreun alt fel de nazişti. Se evaporaseră cu toţii. Uimirea noastră era împărtăşită şi de ceilalţi supravieţuitori din Birkenau, pe măsură ce-şi dădeau seama că gardienii îşi abandonaseră posturile şi fugiseră. În timp ce mulţimea se aventura spre calea ferată care ne adusese pe toţi la Birkenau, am putut vedea siluete în amurgul care cobora, pe terenul plat aflat la mai mult de un kilometru şi jumătate, dincolo de Poarta Morţii. Ultimul grup de prizonieri care plecase sub pază era format din aproximativ trei sute cincizeci de copii, femei şi bărbaţi. Nu am nicio idee ce s-a întâmplat cu ei. Poate că au

avut o soartă similară cu cea a celor din Marşul Morţii, care au fost ucişi pe drum sau au murit de foame şi de frig.

Acum, în sfârşit, puteam să plâng. Dar n-am făcut-o. Îmi era prea foame. Mai mult decât orice altceva, mi-era foame.

Acum, liberi să umble, prizonierii au pătruns în magazii şi au găsit destule raţii pentru a hrăni o armată. S-a răspândit rapid vestea că era mâncare din belşug. Nebunia colectivă a coborât pe măsură ce oamenii, căutând să-şi aline durerile foamei, folosind orice fel de ustensile pe care le-au găsit, au deschis conservele de carne procesată şi alte delicatese.

În acea noapte, Birkenau a strălucit în toate nuanţele de roşu. Flăcările pâlpâiau în cazărmile incendiate de germani. Unele fuseseră reduse la cenuşă. Prizonieri abandonaţi în zdrenţe subţiri, îngrămădiţi în jurul focurilor de tabără, îşi încălzeau oasele şi încercau să înţeleagă conceptul de libertate. Pentru prima dată în şase ani, flăcările însemnau viaţă, nu extincţie. Din turnurile de pază nu se mai aprindeau reflectoare. Şi, deşi nu mai era curent în gardurile electrice – electricitatea şi alimentarea cu apă fuseseră întrerupte în timpul unui recent bombardament aliat –, majoritatea prizonierilor au rămas înăuntru.

Mama şi cu mine ne-am întors în cazarma ei şi ne-am urcat împreună într-un pat. Pentru prima dată, după aproape cinci luni, m-am ghemuit lângă ea cât de strâns am putut.

Corpul ei se modificase. Se împuţinase. Dar încă avea parfumul mamei mele.

Din fericire, în acea noapte nicio altă femeie nu a împărţit patul nostru. M-am cufundat în cel mai sigur şi liniştit somn de care mă bucurasem de multă vreme. Am dormit chiar şi în timpul unei explozii uriaşe din toiul nopţii, când o echipă de demolare SS a aruncat în aer Crematoriul 5. A fost ultima acţiune militară a nemţilor în Birkenau.

Pentru mine şi pentru mama, războiul se încheiase. Acum, începeau noi bătălii. Trebuia să ne luptăm cu complicațiile păcii. Şi cu demonii noştri.

CAPITOLUL 15.
ELIBERAREA

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani
27 ianuarie 1945, după-amiaza
Vârsta de şase ani

Timp de două zile, sunetele luptelor au devenit din ce în ce mai puternice şi mai apropiate. Deşi asupritorii noştri nazişti nu se zăreau pe nicăieri, simțeam o teamă palpabilă că s-ar putea întoarce. Eram într-o ciudată zonă a nimănui, între încarcerare şi libertate. Temnicerii noştri fugiseră, dar supraviețuitorii rămaşi în interiorul gardului de sârmă ghimpată nu numai că nu aveau unde să se ducă, dar erau şi tulburați, traumatizați, bolnavi şi, bineînțeles, epuizați. Cu toate acestea, neliniştea şi condițiile cumplite au fost compensate de un val de optimism, o emoție care fusese absentă în rândul poporului meu întreaga mea viață.

— Vin ruşii, vin ruşii, vin ruşii! era refrenul repetat pe măsură ce trecea timpul.
Şi, pentru prima dată, optimismul a fost răsplătit. Pe măsură ce lumina se împuţina, i-am zărit pentru prima dată pe eliberatorii noştri. Am stat lângă mama la gardul de sârmă ghimpată, privind spre zidul de cărămidă roşie al Porţii Morţii. Eram pierdute într-o mulţime de oameni, mai mult femei, care aveau puterea fizică de a sta în picioare ore în şir în frig. Deşi majoritatea erau schelete ambulante, au reuşit să strige, să ţipe, să aplaude şi să fluiere. A fost cel mai fericit sunet pe care-l auzisem vreodată.
Mărşăluind în spatele unui steag roşu uriaş, cu un ciocan şi cu o seceră de aur în colţ, soldaţii au împins poarta în mijlocul unui strigăt colectiv de bun-venit. Unii prizonieri dansau, impulsionaţi de adrenalină şi de afirmarea faptului că, împotriva tuturor şanselor, au sfidat exterminarea. Femeile s-au repezit în faţă şi i-au sărutat pe soldaţi pe obraji. La fel au făcut şi unii dintre bărbaţi. Alţii au căzut în genunchi şi au sărutat cizmele ruşilor victorioşi.
Soldaţii au îmbrăţişat siluetele ca nişte beţe fragile, în zdrenţe, şi le-au întors sărutările. Un soldat uriaş m-a luat în braţe şi, cu un zâmbet larg pe faţă, m-a ţinut deasupra capului său. A spus ceva ce nu am înţeles. M-am uitat la mama, şi zâmbea şi ea. Aşa că mi-am spus că ceea ce făcea el era în regulă.
Până atunci crezusem că toţi soldaţii purtau căştile acelea intimidante din oţel şi uniformele negre şi gri ale SS. Ruşii erau îmbrăcaţi în haine de culoare verde-închis. Unii aveau căşti, alţii aveau căciuli de blană decorate cu însemne necunoscute. Ceea ce îi deosebea pe ruşi erau comportamentul şi empatia lor.
Ochii germanilor erau plini de dispreţ şi de ură. Cei ai ruşilor erau plini de bucurie. Dar expresiile lor s-au schimbat rapid de la jubilaţie la şocul provocat de ceea ce

descoperiseră. Până şi eu mi-am dat seama că nu le venea să creadă ce le vedeau ochii.
La căderea nopții, trupele Armatei Roşii şi-au instalat corturile în interiorul gardului de sârmă ghimpată. Unii au ocupat clădiri goale. La câteva zile după ce nemții le dăduseră foc, unele cazărmi încă ardeau, iar ruşii au stins flăcările. Soldații le-au dat tuturor câte ceva din pachetul de rații. A fost una dintre cele mai nemaipomenite nopți pe care le-am trăit vreodată. Întotdeauna am socotit ziua de 27 ianuarie, data eliberării oficiale a Auschwitzului, ca fiind a doua mea zi de naştere, pentru că a fost prima zi din restul vieții mele.
Aveam ceva de mâncare. Îmi era cald. Mă simțeam în siguranță. Şi eram cu mama.
Odată ce şi-au revenit din şoc, ruşii au devenit gălăgioşi şi tabăra era plină acum de hohote de râs nefamiliare. Acei tineri radiau fericirea de a fi în viață. Râsul lor a fost un cântec de leagăn care ne-a condus spre un somn adânc şi netulburat.
La prima oră a zorilor m-am trezit cu o aromă pe care nu am putut să o identific. Ruşii instalaseră o bucătărie de campanie lângă spitalul lor improvizat, şi bucătarii coceau pâine. Mirosul era incredibil de atrăgător. Toată lumea s-a aliniat şi fiecare a primit câte o pâine caldă. A fost mai mult decât delicioasă. Am înfulecat-o cât de repede am putut. După ce am terminat, am alergat înapoi la rând. I-am spus bucătarului că sunt orfană şi că nu primisem nicio pâine. M-a recunoscut, a zâmbit şi mi-a întins alta. Mama m-a văzut cu cea de-a doua pâine şi mi-a aruncat una dintre privirile ei tăcute şi atotştiutoare.
— Mi-a dat-o cineva, am mințit.
Ochii mei erau mai mari decât stomacul şi am reuşit să înghit doar câteva îmbucături, pentru că eram foarte plină. Dar am ascuns pâinea sub o pătură pentru a o consuma

mai târziu. Nu după mult timp, s-a împrăştiat mirosul apetisant de carne fiartă, reuşind să învingă duhoarea persistentă de la crematorii, care mi se impregnase adânc în nervii olfactivi.
Bucătarii amestecau în cazane uriaşe pline cu tocăniță de porc, care era un aliment de bază pentru soldații ruşi. Am dat să fug spre noua coadă la mâncare, dar mama m-a oprit.
— Nu putem mânca asta. Stomacurile noastre nu sunt încă pregătite. Dacă mâncăm o să ne îmbolnăvim. În următoarele câteva zile, mă tem c-o să mâncăm doar pâine.
Deşi eram dezamăgită, eram prea disciplinată ca să o contrazic pe mama. Aşa că, în timp ce mulți dintre ceilalți deținuți au renunțat la prudență şi au devorat tocănița, noi am mâncat doar pâine timp de două zile. În cea de-a treia zi după eliberare, mama a uns pâinea cu unt. A fost minunat. În a cincea zi, am trecut la pâine cu unt şi zahăr. Viața se îmbunătățea cu siguranță.
Câteva zile mai târziu, mi-a permis să gust din tocană. Deşi carnea de porc este interzisă în iudaism, dacă eşti înfometat şi nu ai la dispoziție decât mâncare care nu este cuşer, atunci este permisă. Am devorat tocănița – mâncam, probabil, prima dată în viața mea o masă adevărată. Am simțit cum hrana îmi pătrundea până în străfunduri. Şi, încă odată, s-a dovedit înțelepciunea mamei: eu una am - reuşit să nu vomit mâncarea, dar în timp ce ne plimbam prin tabără am văzut zeci de oameni flămânzi ale căror stomacuri se revoltau. Cei mai mulți aveau convulsii, vomitau incontrolabil sau sufereau de dizenterie sau diaree. În cele mai grave cazuri, reacția la rațiile ruseşti obişnuite a fost fatală. Ce tragic! Oameni care supraviețuiseră foametei din timpul Holocaustului au fost ucişi de hrană exact când ajunseseră să-şi vadă libertatea mult aşteptată.

Iarna aceea a fost una dintre cele mai friguroase din secolul XX. Temperaturile oscilau mult sub punctul de îngheț. Mama avea nevoie de haine mai călduroase. Eu însămi aveam o haină care abia dacă era adecvată pentru acea vreme. Împreună cu alți supraviețuitori, am mers prin zăpadă până la depozitele dintre pinii cunoscuți sub numele de Kanada. Unele dintre clădiri fuseseră distruse de nemți în timpul retragerii, când pârjoliseră pământul. Dar șase clădiri rămăseseră în picioare. Acestea erau pline cu conținutul tuturor valizelor pe care mai mult de un milion de oameni le-au cărat în ultima lor călătorie spre Birkenau.

Cine știe – poate că bunurile pe care le păzisem în zadar cu șase luni în urmă se aflau acolo? Dacă așa era, mi-ar fi fost imposibil să le găsesc. Abundența de bunuri era uluitoare prin amploarea sa. La depozitul *Sammlungstelle* din Tomaszów Mazowiecki, unde mama și cu mine am sortat hainele, grămada era minusculă prin comparație.

Multe dintre hainele care zăceau în grămezi în depozite fuseseră în mod sigur scumpe la achiziționare. După ce purtasem zdrențe timp de șase luni, era tentant să luăm cele mai frumoase haine, dar mama și-a păstrat principiile de frugalitate și corectitudine.

— Am nevoie de o haină călduroasă, a spus ea. Dar nu am de gând să iau o blană sau orice altceva care pare scump. Nu vom beneficia de pe urma uciderii altcuiva.

Mama a scotocit printr-un maldăr de haine și a scos paltonul închis la culoare al unui bărbat, în care se pierdea și care-i ajungea până la pământ. Deși era departe de a fi fermecătoare, m-am gândit că mama arăta frumos. Ochii mei au surprins apoi o păpușă de cârpe care se ițea dintre niște haine.

— Pot să o iau eu, mama? am implorat.

— Nu, Tola, mă tem că nu poți. A fost luată de la o fetiță care a murit. Luăm doar cele necesare pentru a ne proteja de frig.

După vreo săptămână, am părăsit Birkenau pentru prima dată. Împreună cu alți copii, am fost transportați într-un camion de către ruşi la lagărul principal de la Auschwitz, cel cu faimoasa poartă metalică arcuită pe care scria *Arbeit Macht Frei*. Ruşii au chemat o echipă de filmare pentru a înregistra pentru posteritate ororile pe care le descoperiseră. Păstorită de asistente şi de un comisar rus cu căciulă de blană, am ținut de mână doi dintre cei mai mici copii şi am mers pe jos pe o cărare îngustă flancată de un gard de sârmă ghimpată electrificată, acum inofensivă. Apoi, ruşii ne-au spus să ne suflecăm mânecile şi să ne arătăm tatuajele. Această secvență a devenit una dintre cele mai emblematice imagini ale celui de-Al Doilea Război Mondial. Eu sunt fata din stânga în poza cu tatuajele, în haină închisă la culoare şi purtând pe cap un batic legat strâns.

Spre deosebire de adulții din acelaşi film rusesc, care erau nici mai mult nici mai puțin decât nişte schelete, niciunul dintre copii nu părea scheletic. Câteva zile în care ne-am ospătat din mâncarea decentă a Armatei Roşii ne permiseseră să revenim la o greutate mai normală şi eram pe drumul cel bun. Imaginile erau o mărturie a rezilienței naturale a copiilor. Când filmările s-au terminat, am fost dusă înapoi la Birkenau.

După şaptezeci şi cinci de ani, trei dintre cei din imaginea devenită celebră, inclusiv Michael şi Sarah, care stau în stânga mea, ne-am regăsit în New Jersey. Printr-o coincidență, Sarah a fost învățătoarea nepoților mei. Ce mică e lumea!

Primele câteva săptămâni de la eliberarea noastră au fost înviorătoare. Eram atât de fericiți să nu mai fim speriați, înfrigurați sau flămânzi. Dar viața sub protecția Armatei

Roşii a pălit în curând, din cauza unei combinații de vodcă şi testosteron. Ruşii au devenit mai gălăgioşi şi mai agresivi, unii față de alții şi mai ales față de femei.
Noaptea cutreierau tabăra în haite, împingându-se, îmbrâncindu-se, strigând şi, ocazional, bătându-se. Am observat că mama a încercat să-i evite ori de câte ori era posibil. Alte femei nu erau atât de norocoase. Nu puteam să înțeleg schimbarea comportamentului lor.
Nopțile deveniseră din nou experiențe stresante. Ele îmi aminteau de ghetou, când nemții apăreau plini de răutate.
Ruşii intrau în cazarma noastră când dormeam. De îndată ce mama le auzea paşii, mă trezea, mă îmbrăca repede şi fugeam să găsim o altă cazarmă în care să dormim.
În unele nopți eram urmărite şi alergam de la o clădire la alta pentru a-i evita. Mereu vigilentă, mama stătea trează preț de ore întregi, ascultând, pentru orice eventualitate. Nevoia de vigilență constantă era obositoare.
Într-o seară, în timp ce eram afară, un rus beat a luat-o pe mama de braț şi şi-a făcut intențiile foarte clare.
— Pleacă, lasă-mă în pace! a strigat ea.
Mama îşi recăpătase deja puterile şi a reuşit să se elibereze din strânsoarea lui. Am fugit şi ne-am ascuns. El a urlat câteva înjurături de bețivan, s-a clătinat câțiva paşi şi a renunțat la urmărire. A doua zi dimineață, când ne-am dus să ne luăm pâinea zilnică, l-am văzut pe agresorul mamei prăbuşit în fața unei clădiri, dormind buştean, încă strângând în brațe sticla.
— Trebuie să plecăm, a spus mama. Cât mai curând posibil.
Şansa noastră s-a ivit în momentul în care războiul din Europa a intrat în etapa sa finală. Ruşii se aflau în Berlin şi avansau spre clădirea Reichstagului, iar Aliații conduşi de americani închideau menghina dinspre vest. Prin lagăr umblau zvonuri cum că Adolf Hitler era mort, în timp ce Crucea Roşie Internațională apăruse pentru a înregistra

supraviețuitorii şi a ne oferi asistență. Mama a răsuflat uşurată. I s-a înmânat un document ştampilat care ne dădea drept de liberă trecere pe liniile de transport public poloneze.

— Mergem acasă, a spus ea cu un zâmbet.

Primăvara lăsa loc verii. Crescusem şi aveam nevoie să înlocuiesc rochia şi haina pe care le primisem cu aproape un an în urmă. Exista încă o gamă vastă de articole vestimentare din care puteam alege.

Mama m-a dus înapoi la depozitul Kanada şi am ales o rochie albastră, cu şorțuleț alb, o fustă cu o bluză albă şi o jachetă călduroasă care mi se potrivea perfect. Gândul la copiii care au purtat aceste haine înaintea mea m-a făcut să mă simt prost, dar nu am avut de ales.

Următoarea noastră oprire a fost o magazie care conținea mii de valize.

M-am întrebat dacă nu cumva şi a noastră se afla undeva prin grămadă. Ne-am dus şi am luat o valijoară, pe care am umplut-o aproape până la refuz cu mâncare, mai ales pâine, brânză şi gem luate din rațiile armatei. Mai era spațiu doar pentru a doua rochie a mea. Tot ce aveam era acea valijoară şi amintirile noastre. Eram plină de optimism pentru că mama ne promisese că ne vom întâlni cu minunata ei familie.

— Acum îți vei cunoaşte trecutul, a spus ea.

Eram printre puținii norocoşi care au lăsat în urmă Auschwitz cu mottoul lui, *Arbeit Macht Frei*. Dar nu munca ne-a eliberat.

Am ieşit din Birkenau, mână în mână, într-o dimineață a lunii aprilie 1945. Mama a spus un singur lucru:

— Să nu uiți!

CAPITOLUL 16.
ÎNTÂMPINAREA

Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de sovietici, vara anului 1945
Vârsta de şase ani

După ce am plecat din Birkenau, am avut de parcurs aproximativ 210 kilometri cu autobuzul şi cu trenul. Am mers pe jos până la gara din cel mai apropiat oraş, Oświęcim (adică Auschwitz în poloneză). Când treceam pe lângă ei, oamenii îşi fereau ochii şi ne priveau pieziş. Ştiau de unde veneam. Ştiau ce se întâmplase de cealaltă parte a gardului de sârmă ghimpată. La fel ca noi, simțiseră mirosul.

După ce am luat mai multe trenuri şi autobuze aglomerate, am ajuns în Tomaszów Mazowiecki pe la amurg. Eram plecate de aproape doi ani. Nu eram foarte sigure unde să mergem. Mama nu ştia la ce să se aştepte. Ca un porumbel călător, fusese atrasă înapoi la Tomaszów Mazowiecki. Dar unde era locul numit acasă? Casa bunicilor? Marele ghetou? Ghetoul mic?

Tomaszów era acum ocupat de soldați ruşi, şi o parte din oraş fusese deteriorată în luptele dintre germani şi Armata Roşie. Mamei îi venea greu să se orienteze. Apoi, a recunoscut o femeie pe care o cunoscuse înainte de război. Una care îi fusese prietenă. Mama a grăbit pasul pentru a o saluta. Dar când s-a apropiat, femeia i-a şuierat:

— Ce faci aici? Te-ai întors? Credeam că Hitler v-a omorât pe toți.

Acestea au fost cuvintele de bun-venit cu care am fost întâmpinate la Tomaszów Mazowiecki.

Mama nu a răspuns. M-a strâns de mână. Am traversat strada şi ne-am îndepărtat repede. Am fost foarte şocată. Am vrut să întreb de ce era femeia asta atât de furioasă pe noi, dar ştiam că mama era supărată, aşa că am tăcut.

Am continuat să rătăcim fără țintă, în timp ce frigul şi întunericul se adânceau, până când mama a găsit o pivniță cu uşa dată de perete. Mirosea a cald şi curat şi eram prea obosite ca să mergem mai departe. N-aveam unde să ne ducem. Pivnița era folosită ca depozit pentru cartofi.

Ne-am aşezat pe o grămadă de saci de pânză de iută pliați frumos şi curați şi am mâncat din proviziile rămase pe care le luaserăm cu noi, până când am adormit, epuizate.

Când m-am trezit în dimineața următoare, mama era deja în picioare şi ocupată.

— Tola, o să stăm aici o vreme, până când ne vom găsi familia, a spus ea.

Mama ajunsese la o înțelegere cu proprietarul casei, care ne-a dat pături şi cutii pe post de mese. Pivnița avea podea de pământ. Era rudimentară, dar ne adăpostea de intemperii. Am învățat repede cum să stropesc cu apă pe podea pentru ca praful să rămână pe jos. Nu sunt sigură cum a reuşit mama să facă rost de mâncare, dar nu am flămânzit.

În fiecare zi mă scotea la o plimbare lungă, arătându-mi clădirile în care a locuit familia ei înainte de război. Cele mai multe dintre apartamente erau acum ocupate de străini, iar noi nu mergeam niciodată înăuntru. Mama suferea din

cauză că locuințele în care fusese înainte de război erau acum inaccesibile pentru noi.

O clădire în care mama locuise cândva cu frații ei era acum în ruine. Ne-am așezat pe dărâmături, în timp ce ea îmi povestea totul despre viața ei de acasă înainte de război și înainte de a-l întâlni pe tata. Încerca să mă facă să apreciez faptul că făceam parte dintr-o familie mare și iubitoare, cu o istorie mândră și distinsă. În fiecare zi cumpăra o gogoașă cu dulceață și îmi reconstituia arborele genealogic al familiei Pinkusewicz. Îmi povestea despre festivalurile și sărbătorile de care se bucuraseră și despre numeroasele cântece care se cântau în jurul mesei de Sabat a familiei ei foarte religioase. Vorbind despre acestea, ea încerca să mențină vie candela speranței. Cu toate astea, exista o disperare tăcută în vocea ei. Poveștile pe care era obligată să le spună mai curând îi accentuau singurătatea.

— Să sperăm că unii dintre ei se vor întoarce în curând, și atunci îți vei cunoaște familia.

A rostit cuvintele, deși nu sunt sigură că mama credea ceea ce spunea.

Împreună cu Crucea Roșie, comunitatea evreiască, acum minusculă, a înființat un centru unde au înregistrat toți supraviețuitorii care se întorceau în Tomaszów Mazowiecki și le-a oferit provizii și alte tipuri de asistență. Doar 200 s-au întors. În fiecare dimineață, mama verifica lista în speranța că unele dintre rudele ei ar putea să fie în viață. În fiecare zi se întorcea acasă, clătinând din cap. Pe măsură ce speranța se risipea, am încetat plimbările zilnice, deși mama scruta lista în fiecare dimineață. Pe măsură ce timpul trecea, a devenit din ce în ce mai descurajată.

Mama voia ca eu să merg în clasa întâi la școala poloneză din localitate. Dar a renunțat să mai încerce să mă

convingă. Dacă îndrăznea să menționeze cuvântul, fugeam din pivniță şi dispăream.

Cu toate acestea, atmosfera sumbră s-a schimbat dramatic în bine când în Tomaszów Mazowiecki au apărut brusc cele trei surori ale tatălui meu. Ele nu fuseseră menționate pe lista Crucii Roşii, iar toată lumea a fost surprinsă să le vadă. Eu am fost deosebit de fericită că am reîntâlnit-o pe minunata mea mătuşă Helen, văduva unchiului James. La fel ca mama şi ca mine, Helen şi surorile ei, Ita şi Elka, erau toate tatuate. Îşi petrecuseră câteva luni în alte părți ale Auschwitzului, unde lucraseră ca muncitoare sclave pentru companii private germane. Pe măsură ce ruşii se apropiau, au fost forțate să se alăture marşului morții spre Germania. Cumva, în ciuda frigului şi a violenței, au supraviețuit toate, s-au găsit una pe alta şi au decis să se întoarcă în oraşul pe care îl considerau acasă.

Starea de spirit a mamei s-a îmbunătățit. Sosirea surorilor a fost o dovadă că o parte din familia tatălui meu a sfidat moartea. Dar unde era el?

Mătuşa Ita era o croitoreasă talentată şi s-a apucat de lucru imediat. Ne-am mutat toate cinci într-un apartament micuț cu două dormitoare. Ita şi-a făcut un atelier în sufragerie. În curând avea o agendă plină de comenzi, în special de la soldații ruşi. Mama şi mătuşile mele au ajutat şi ele. Deşi am fost nevoite să împărțim paturile, nimeni nu s-a plâns.

Cu toate acestea, euforia mamei la întoarcerea mătuşilor mele a fost de scurtă durată.

Disperarea ei a revenit şi s-a intensificat pe măsură ce şi-a dat seama că familia ei nu se mai întorcea. Dormea mai mult şi mânca mai puțin. Fiind de felul ei o femeie liniştită, mama s-a retras mai adânc în sine. Mătuşile mele schimbau priviri îngrijorate în timp ce aveau grijă de ea, iar eu eram

lăsată liberă să hoinăresc. Eram aventuroasă şi îmi plăcea să încalc limitele. Hoinăream pe străzile din Tomaszów Mazowiecki, urmărind armata rusă în timp ce mărşăluia, uneori cu câte o fanfară. Eram fermecată de muzică şi de spectacol. M-am rătăcit de mai multe ori, urmărind paradele, până când mătuşile mele au reuşit să mă găsească.

Ruşii din Tomaszów Mazowiecki erau la fel de indisciplinaţi în afara serviciului precum cei din Birkenau. Erau adesea beţi şi convinşi de dreptul lor de a abuza femeile care le plăceau. Mătuşa Elka era cea mai mare dintre surori şi foarte drăguţă. Ruşii băteau mereu la uşa noastră.

Şi, ca şi cum asta n-ar fi fost destul de rău, vecinii noştri polonezi erau aproape la fel de ostili ca şi nemţii. Nu exista nicio simpatie pentru calvarul pe care-l înduraserăm. „De ce v-aţi întors? De ce nu sunteţi moarte? Ar trebui să fiţi", au fost câteva dintre insultele aruncate în mod repetat în direcţia noastră.

Sătulă de ruşi, de antisemitism, de atitudinile provinciale din Tomaszów Mazowiecki şi de locuinţa noastră aglomerată, mătuşa Helen a decis să se mute la 65 km distanţă, la Łódź, al treilea oraş ca mărime din Polonia. Avea acum vreo douăzeci şi cinci de ani. Helen fusese văduvă în cea mai mare parte a vieţii sale adulte, iar în Łódź erau mai multe perspective să-şi găsească pe cineva, deoarece era o comunitate evreiască mai mare.

Am însoţit-o pe Helen până la gara Tomaszów Mazowiecki, de unde majoritatea evreilor din oraş fuseseră transportaţi la Treblinka. În timp ce trenul pleca spre Łódź, ea a scos capul pe fereastră, a zâmbit, a făcut cu mâna şi mi-a trimis un sărut. Deşi au înţeles dorinţa lui Helen de a pleca, surorile ei şi mama ei erau îngrijorate, pentru că Polonia era

inundată de poveşti despre atacuri asupra evreilor care se întorceau din lagăre. Cel mai urât atac a avut loc în iulie 1946, într-un oraş numit Kielce, la 160 km nord-est de Auschwitz. Trupele poloneze, poliția şi civilii au atacat o adunare de refugiați evrei, omorând 42 de persoane şi rănind 40. A fost cel mai grav pogrom după finalul celui de-Al Doilea Război Mondial. După tot ce suferiseră evreii, atacul a provocat indignarea internațională şi a subminat complet sentimentul nostru de siguranță.

Aveam în jur de şapte ani la acea vreme. Pentru a-mi distrage atenția de la duritatea vieții de zi cu zi din Tomaszów Mazowiecki, mama m-a inițiat în muzică şi dans. Mă ducea la cinematograf ca s-o văd pe Shirley Temple în comedia *Bright Eyes*. Am fost captivată de interpretarea ei a piesei „The Good Ship Lollipop". Filmul a fost dublat în poloneză şi, ani mai târziu, am fost surprinsă să descopăr că Shirley Temple nu era poloneză.

De asemenea, am fost să vedem *Pantofiorii roşii*, unul dintre cele mai bune filme ale epocii. Este o adaptare a unei fabule de Hans Christian Anderson despre o fată care nu se putea opri din dansat. Dansul şi muzica din film m-au fascinat şi încă le pot vedea cu claritate în minte. Dar cinematograful nu-i oferea mamei decât un scurt răgaz de la gândurile ei melancolice.

Apoi, într-o zi, în sfârşit, a venit o veste îmbucurătoare. Numărarea obsesivă a supraviețuitorilor pe care o făcea mama la panoul de anunțuri al supraviețuitorilor a dat roade. A găsit numele lui tata. Se întorcea acasă de la Dachau. Tata descoperise unde locuiam de pe o listă care fusese întocmită şi împărțită de un grup de adolescenți care călătoreau din oraş în oraş, încercând să-şi găsească rudele pierdute.

Ziua în care s-a întors a fost dulce-amăruie. S-a auzit un ciocănit uşor la uşă. Mama a deschis uşa şi a ţipat de bucurie. Şi-a aruncat braţele în jurul tatei şi s-au îmbrăţişat. Apoi, tata m-a ridicat şi pe mine şi m-a îmbrăţişat. Stăteam toţi trei în pragul uşii, strângându-ne în braţe şi plângând de fericire.

Ita şi Elka ni s-au alăturat în îmbrăţişare.

Dar apoi tata s-a despărţit de ele şi a intrat şchiopătând în sufragerie. A deschis un ziar la o pagină dominată de fotografia victimei unei crime, întinsă pe podeaua magazinului în care lucra.

— Uite ce am găsit în tren, a plâns papa.

Abia am reuşit să înţeleg ce spunea. Mama şi surorile s-au uitat mai atent la ziar. Victima era iubita mea mătuşă Helen. Fusese împuşcată de o bandă de polonezi antisemiţi. Pe lângă faptul că era traumatizat, tata nu era într-o formă prea bună. Fusese împuşcat în picior de un ofiţer SS la Dachau şi avea nevoie să se recupereze.

Părinţii şi mătuşile mele au început să discute dacă nu era timpul să părăsească ţara. Eram intimidaţi de ruşi şi de antisemitismul omniprezent. Dar mama a refuzat. Îi era teamă că, dacă familia ei se va întoarce şi ea nu va fi acolo, nu-i va mai găsi niciodată.

În ceea ce mă privea, întoarcerea tatei însemna că nu mai puteam evita să mă duc la şcoală. Zilele mele de vagabondaj pe stradă se terminaseră. Aveam şapte ani şi jumătate, şi tata a insistat să-mi încep educaţia oficială.

Prima zi a fost o dezamăgire totală. Învăţătorul m-a pus în spatele clasei şi nu aveam nicio idee despre se întâmpla acolo.

— Nu înțeleg de ce stau copiii aceia în băncile alea mici, desenând ceva cu un creion pe o foaie de hârtie, i-am spus mamei. Este o pierdere totală de vreme.

Dar părinții mei erau hotărâți şi a doua zi m-au dus iar acolo. Încă o dată, am fost izolată în spatele clasei, încercând să înțeleg ce se întâmplă. În mijlocul unei lecții, li s-a spus tuturor copiilor să meargă la capelă. Nu aveam nici cea mai mică idee ce însemna asta şi am fost lăsată singură. Am decis să mă duc acasă. Pe când mă îndepărtam, am simțit ceva care m-a lovit în spate. M-am întors şi i-am văzut pe unii dintre colegii mei de clasă aruncând cu pietre în mine.

— Evreică împuțită! au strigat ei. De ce eşti în viață? Tu eşti doar o evreică împuțită!

I-am implorat pe mama şi pe tata să nu mă trimită înapoi, dar ei au insistat. Aşa că am furat nişte bani din geanta mamei şi am cumpărat un crucifix pe un lanț. A doua zi, am purtat cu mândrie crucea în jurul gâtului, ca să o vadă toată lumea. Copiii au început să râdă de mine.

— Tu nu eşti creştină!

— Nu ai ce căuta aici!

— Eşti o evreică împuțită! L-ai omorât pe Hristos!

Am plâns tot drumul spre casă şi mă tot întrebam cum aş fi putut să-l omor pe Hristos. Nici măcar nu-l cunoşteam.

I-am povestit mamei ce se întâmplase.

— Vreau să fiu creştină! Nu mai vreau să fiu evreică!

Mama s-a înfuriat şi m-a plesnit tare.

— Cum îndrăzneşti să spui asta? După toate prin câte am trecut! Am reuşit să supraviețuim. Ar trebui să fii mândră că eşti evreică. Să nu uiți asta niciodată!

Deşi mama a supraviețuit fizic, suferea din punct de vedere psihologic. O sută cincizeci dintre rudele ei dispăruseră. Nu se mai întorceau. Depresia ei era atât de severă, încât nici măcar nu reuşeam s-o ridicăm din pat. Nu mai mânca deloc şi nu voia să se mai trezească. Tata a ajuns la concluzia că nu aveam altă opțiune decât să plecăm – să încercăm să-i salvăm mintea mamei şi poate chiar viața.

Într-o zi, mi s-a spus să mă îmbrac cu tot ce aveam. Cum granițele Poloniei erau oficial închise, tata a trebuit să plătească un contrabandist să ne scoată de acolo. Mătuşa Ita a rămas în urmă cu noul ei iubit, Adam, care tocmai fusese lăsat la vatră din armata rusă. Dar mătuşa Elka şi logodnicul ei, Monyak, ni s-au alăturat.

În mod cât se poate de ironic, ne-am îndreptat spre ceea ce eu una credeam că este teritoriu inamic. La adăpostul întunericului, am trecut granița în Germania. Destinația noastră? Berlin.

După ce am trecut granița, mama s-a întors spre mine şi mi-a spus:

— Nu vom mai vorbi în poloneză. Este o țară foarte neprimitoare.

Şi aşa am început să învăț idiş.

Ne-am jurat să nu ne mai întoarcem niciodată în Tomaszów Mazowiecki. Astăzi, la aproape optzeci de ani de la război, oraşul nu mai are nicio comunitate evreiască.

CAPITOLUL 17.
SOMNAMBULĂ ÎN BERLIN

Germania, 1947
Vârsta de opt ani

Fricile mele nocturne din noua noastră casă cu vedere spre Checkpoint Charlie[12], în sectorul american al Berlinului de după război, au început brutal. Visam că eram urmărită. Trebuia să fug şi să mă salvez. Coşmarurile erau atât de intense, încât au pus stăpânire complet asupra mea şi am devenit somnambulă.

Mă dădeam jos din pat în apartamentul nostru cu două paturi de la etajul doi, coboram scările şi continuam să fug pe Friedrichstrasse, una dintre străzile principale din zonă.

Era linia întâi a războiului rece embrionar, trupele americane şi cele ruseşti înfruntându-se în zona divizată şi tensionată a capitalei germane.

Somnambulismul i-a consternat pe părinţii mei. Uneori auzeau că mă trezeam, mă puteau prinde pe stradă şi mă aduceau înapoi în pat. Mai târziu, când mă trezeam, nu-mi mai aminteam nimic din ce făcusem.

Aveam opt ani şi jumătate pe vremea aceea. Iar somnambulismul nu era neobişnuit printre copiii supravieţuitori ai

[12] Checkpoint Charlie a fost un punct de frontieră şi de control pe Friedrichstrasse din Berlin, creat după ridicarea Zidului Berlinului (n. tr).

Holocaustului. După tot ceea ce trăisem, faptul că somnul meu fusese deranjat nu era surprinzător. Mama şi tata au făcut tot ce au putut ca să-mi aline suferința, deoarece erau îngrijorați că expedițiile mele nocturne mi-ar putea face un rău considerabil. Un medic i-a asigurat că somnambulismul putea fi uşor întrerupt prin punerea de cearşafuri şi prosoape umede pe podea lângă patul meu. Teoria lui era că, dacă mă trezeam, aveam să simt frigul şi să mă întorc înapoi la somn. Dar sugestia lui nu a funcționat. Apoi ne-a recomandat plasarea unor ligheane mari cu apă lângă pat pentru a mă trezi. Nici asta nu a reuşit. Am răsturnat, pur şi simplu, ligheanele acelea în timp ce fugeam de oamenii care mă urmăreau în visele mele, şi cu ocazia aceea am inundat şi podeaua.

Din fericire, zona în care locuiam era sigură, iar în timpul escapadelor mele nocturne nu m-am îndepărtat niciodată prea mult înainte de a fi salvată.

Totuşi, părinții mei nu mă prindeau întotdeauna asupra faptului. Uneori dormeau buştean toată noaptea. Odată am fost găsită lângă punctul de control, în stare de transă, de un soldat american prietenos pe nume Jim, pe care îl mai întâlnisem înainte, când era în patrulare. Jim m-a dus înapoi sus, la părinții mei. Aceştia habar nu aveau că am dispărut.

La câteva zile după ce ne-am instalat în apartamentul din Berlin, împreună cu mătuşa Elka şi Monyak, mama mi-a permis să explorez. Deşi clădirile avariate de bombe şi obuze dădeau cartierului un aer oarecum fantomatic, a considerat că eram în siguranță. Prezența soldaților americani care patrulau ne-a creat convingerea că nu voi păți nimic rău în timpul zilei. Pentru prima dată în viața mea întâlneam trupe care se comportau în mod civilizat, iar bunătatea lui Jim l-a făcut să iasă în evidență. Prima dată când m-a văzut mi-a

oferit o portocală şi mi-a dat şi o bucată de ciocolată. Apoi mi-a dat gumă de mestecat, pe care am înghiţit-o imediat. Ne-am zâmbit unul altuia, iar eu m-am grăbit acasă cu restul de bunătăţi. Niciunul dintre noi nu a înţeles ce spunea celălalt, dar de câte ori ne vedeam unul pe altul, după aceea, ne făceam mereu cu mâna.

Terorile nocturne însă mi-au restrâns activităţile din timpul zilei. Eram epuizată din cauza somnambulismului şi adesea compensam aţipind în timpul zilei. Cu toate că soldaţii americani nu erau intimidanţi, părinţii mei au simţit cu tărie că ar trebui să ne mutăm într-un loc cu o prezenţă militară minimă. Berlinul era plin de soldaţi. În afară de ruşi, mai erau şi trupe franceze şi britanice care îşi păzeau sectoarele lor din oraş.

Mama şi tata credeau că prezenţa uniformelor şi a armelor contribuiau la trauma mea. Părinţii mei nu aveau nevoie să mă ducă la tot felul de consultaţii pentru evaluări. Intuiţia mamei era infailibilă. Ea ştia exact ce aveam nevoie. Un mediu liniştit, sigur.

Ca o ironie a sorţii, procesul meu de vindecare a început în frumosul oraş medieval de pe malul lacului bavarez unde Adolf Hitler a scris *Mein Kampf*, proiectul său pentru a prelua controlul continentului european şi pentru exterminarea evreilor.

Mama, tata şi cu mine ne-am mutat în tabăra pentru persoane strămutate din Landsberg am Lech, la vest de München, în zona americană. Mătuşa Ita şi Adam ni se alăturaseră la Berlin, dar acum ambele mătuşi se mutaseră în tabăra pentru persoane strămutate din Leipzig împreună cu partenerii lor.

În timpul războiului, Landsberg a fost o anexă a lagărului de concentrare de la Dachau, aflat la 45 de minute distanță, unde fusese încarcerat tata.

Landsberg a avut o istorie întunecată de muncă forțată, foamete, boli şi execuții. Prizonierii evrei au fost puşi la muncă pentru a săpa masive buncăre subterane destinate producției de avioane. Aproximativ cincisprezece mii de evrei au murit acolo, în condiții teribile.

Trupele americane care au eliberat Landsberg în aprilie 1945 au găsit 5.000 de supraviețuitori. Din punct de vedere fizic şi emoțional, aceştia erau prea bolnavi pentru a pleca. Nu aveau unde altundeva să se ducă, aşa că au rămas.

Eliberarea nu a adus o uşurare instantanee. Condițiile din interiorul Landsbergului au rămas deplorabile pentru o perioadă de timp. Bunăstarea psihologică şi fizică a supraviețuitorilor a fost neglijată, până când administrația lagărului a fost transferată Agenției de Ajutorare a Organizației Națiunilor Unite, aflată la început de drum. Când am ajuns noi acolo, în prima parte a anului 1948, tabăra Landsberg fusese transformată într-o comunitate model, plină de speranță, energie şi optimism.

Tabere similare au fost înființate în Germania, Austria şi Italia, pentru a oferi adăposturi temporare pentru 250.000 de evrei europeni deposedați de locuințele şi bunurile lor. Singurele condiții de intrare erau să fii apatrid şi fără adăpost.

Totul în Landsberg a fost propice vindecării şi recuperării, în special pentru copii. Am avut o locuință familială foarte plăcută în fostele cazarme militare solide. Bucătăria comună avea un cuptor uriaş în care pregăteam mesele pentru Sabat, care este un element atât de important al vieții evreieşti.

Pentru prima dată, m-am dus la şcoală şi nu m-am opus. Erau doar vreo zece copii în clasa mea. Am învățat alfabetul ebraic, nu alfabetul latin. Profesorii noştri erau voluntari din Israel, care erau pregătiți pentru a ține cont de traumele psihice pe care le trăisem şi ştiau cum să relaționeze cu noi. Eu am amintiri deosebit de plăcute în legătură cu o profesoară pe nume Rena, care era extrem de sensibilă la starea noastră emoțională. Ea şi-a formulat întrebările într-un mod în care ne încuraja să ne concentrăm asupra prezentului şi viitorului în loc să plângem după trecut. Rena nu dorea să uităm ce s-a întâmplat. Nici pe departe. Dar voia să avem o nouă perspectivă asupra vieții.

Mă consideram norocoasă că aveam ambii părinți. Fiecare copil din clasa mea avea de spus câte o poveste tragică. Unii dintre colegii mei erau orfani şi erau îngrijiți de rude. Alții pierduseră familii întregi şi erau pregătiți înainte de a începe o nouă viață în Israel.

Am întâlnit-o pe cea mai bună prietenă a mea, Clara, în clasa Renei. Clara era cu un an mai mare decât mine şi locuia în tabără cu tatăl ei. Ea, sora ei mai mică şi părinții lor îşi petrecuseră o mare parte din război ascunşi la un fermier polonez pe care îl plăteau bine. Dar apoi un vecin i-a descoperit şi a informat Gestapoul.

Clara şi tatăl ei au fugit într-o pădure şi au scăpat, dar mama ei a fost ucisă. Mama şi sora mai mică au fost prinse. Clara se agăța de speranța că mama şi sora ei fuseseră şi ele eliberate dintr-un lagăr pe undeva şi că în cele din urmă aveau să fie reuniți cu toții. Situația lor mi-a amintit de încercarea continuă a mamei mele de a da de urma rudelor ei pierdute. Cu toții căutam şi speram încă, adesea în zadar.

Atmosfera sigură şi liniştită de la Landsberg era concepută pentru a facilita renaşterea unui popor care fusese zdrobit

fizic, emoţional şi spiritual. Mândria noastră evreiască a fost restabilită. Am început procesul de transformare din victime în supravieţuitori, şi apoi în oameni de succes, ajutaţi de un sistem educaţional care oferea cursuri de la nivelul preşcolar până la cel universitar. Tabăra conţinea, de asemenea, o baie rituală, o bucătărie cuşer, un cinematograf, un teatru, un post de radio şi avea propriul ziar. S-a pus accentul pe bunăstarea fizică, iar oameni care cu câţiva ani înainte erau nişte schelete ambulante au ajuns să participe la competiţii sportive. Scopul ierarhiei taberei era de a pregăti persoanele strămutate pentru viaţa în ceea ce se numea *Eretz Israel*, sau Ţara lui Israel. Pentru că, în ciuda a tot ceea ce am înfruntat, refugiaţii evrei nu au fost bineveniţi în multe ţări din întreaga lume şi, dacă nu ar fi fost Israelul, mulţi nu ar fi avut unde să se ducă. Nevoia poporului evreu de a avea propria patrie, unde să poată trăi liber de persecuţie şi respingere, era acum de necontestat.

Ardoarea familiei mele pentru sionism a fost revigorată. Îmi amintesc că am participat la o paradă la 16 mai 1948, la câteva zile după ce a fost proclamat în mod oficial noul stat al Israelului. Aveam nouă ani şi toţi ceilalţi copii erau aliniaţi cu steaguri israeliene. În sfârşit, Steaua lui David nu mai era un simbol care să ne transforme în ţinte. Cum se schimbaseră vremurile! Era expusă în Germania şi, mai ales, într-un oraş puternic asociat cu tirania lui Hitler.

În Landsberg am putut să respirăm din nou. Ne aflam printre ai noştri. Nu mai eram persecutaţi, puteam să ne reînviem tradiţiile şi să ne reafirmăm valorile fără teamă. Toată lumea a avut de câştigat din acea experienţă asemănătoare unei tabere de vară pentru familii. Părinţii mei nu au fost nevoiţi să muncească. Tata şi-a recăpătat puterile după Dachau. S-a reapucat de actorie, marea lui dragoste. Mama s-a recuperat din punct de vedere fizic, deşi

încă suferea de dureri de cap ca urmare a bătăii primite la Birkenau pentru că a furat un cartof. Suferința de a-şi fi pierdut familia nu se diminuase. Dar, deşi îndurerată, mama s-a dedicat creşterii mele. Terorile mele nocturne au dispărut şi am încetat să mai fiu somnambulă.

Mama a început din nou să citească şi să asculte muzică. Instrumentul ei preferat era pianul şi a considerat că ar trebui să învăț şi eu să cânt.

— Ai văzut lucruri atât de groaznice, spunea mama. Vreau să vezi că viața poate fi şi frumoasă.

Mi-a găsit un profesor de pian la cinci străzi distanță de tabără. Un tânăr german drăguț, căsătorit, cu părul lung şi cu trei copii mici. Avea pregătire clasică şi nu avea niciun interes pentru muzica uşoară. Îmi vorbea încetişor, în germană. Asta era semnificativ pentru că, pentru prima dată, limba aceea nu era însoțită de amenințarea cu violența. Profesorul a insistat asupra studiului: „Studiază, studiază, studiază!" A fost o muncă grea, dar am perseverat şi am făcut progrese serioase. Lucrurile se inversaseră: profesorul de muzică şi familia lui erau înfometați, deoarece Germania era în ruine şi mâncarea nu se prea găsea. Ne-a fost recunoscător că am plătit pentru lecții cu conserve de mazăre şi morcovi pe care le primeam de la americani.

Tata considera, la rândul lui, că familia noastră trebuia să îmbrățişeze din nou cultura şi m-a introdus în lumea teatrului. Îl adora pe Shakespeare. Mama şi cu mine nu mai puteam de mândrie în timp ce îl priveam pe scenă în rolurile lui Othello şi al regelui Lear în producții idiş, şi simțeam cum gloria lui se reflecta şi asupra noastră. Călătoria până la teatru, în München, pentru a-l vedea jucând, a fost de asemenea memorabilă, deoarece trenul din Landsberg era foarte elegant.

Cu toate că tabăra pentru persoane strămutate ne pregătea pentru viaţa din Israel, mama şi tata au decis să emigreze în Statele Unite, deoarece condiţiile economice din Israel erau dificile. Dar planurile lor au fost întrerupte de descoperirea faptului că eu sufeream de tuberculoză, o boală bacteriană care cicatrizează plămânii şi poate fi fatală dacă nu este tratată. Tuberculoza este contagioasă, iar autorităţile americane n-ar fi permis familiei noastre să intre în ţară până când nu mă vindecam. La începutul secolului XX, tuberculoza era principala cauză de deces prematur în Statele Unite şi, după război, constituia în continuare o problemă acolo.

Mama m-a dus la un sanatoriu din Bad Wörishofen, un orăşel renumit pentru proprietăţile curative ale apelor sale. Am mers acolo ca să respir aerul pur de munte. Astăzi, tuberculoza poate fi vindecată printr-un tratament susţinut cu antibiotice. Dar în Europa Centrală, la sfârşitul anilor ’40, tratamentul urma metodologia pusă la punct de Hermann Brehmer, un medic german din secolul al XIX-lea.

Brehmer a emis teoria conform căreia capacitatea cardiovasculară a bolnavilor de tuberculoză ar putea fi îmbunătăţită prin respirarea aerului la altitudine mare, unde exista mai puţin oxigen. Plămânii puteau fi reparaţi, după el, prin intermediul unei combinaţii de aer mai curat şi mai rarefiat şi prin efortul suplimentar necesar pentru a respira. Bad Wörishofen se afla la 2.000 de metri deasupra nivelului mării. La această altitudine, există cu zece la sută mai puţin oxigen în aer. Lipsa oxigenului nu era atât de extremă, încât să mă simt ameţită, dar era suficientă pentru a-mi face inima să bată mai tare.

Tratamentul meu este descris în mod strălucit în romanul *Muntele vrăjit*, scris de laureatul german al Premiului Nobel, Thomas Mann. Mi-au fost prescrise drumeţii viguroase,

alternând cu perioade îndelungate de stat întinsă în aer liber, înfăşurată în pături, ca un nou-născut. Călugăriţele dominicane care conduceau sanatoriul ne legau păturile atât de strâns, încât era practic imposibil să ne mişcăm, iar noi trebuia să stăm întinşi pe paturi afară timp de trei sau patru ore la rând, indiferent de vreme. Dacă temperatura scădea, ne puneau mai multe pături.

Stând întinsă în coconul meu, mi-am amintit de celelalte locuri în care trebuise să zac nemişcată şi să nu pot să comunic cu nimeni.

Încă o dată, eram despărţită de părinţii mei. Am încercat să îndepărtez gândurile acestea, dar mi-o doream cu disperare pe mama. Cu toate acestea, călătoria de la Landsberg era destul de costisitoare şi am a reuşit să o văd doar de două ori în cele nouă luni de tratament.

Într-o zi, după ce am fost eliberată de la perioada de repaus la pat, am făcut o plimbare care a dus la al doilea meu flirt cu creştinismul. Întotdeauna mi-a plăcut să hoinăresc şi să explorez. Birkenau m-a învăţat ce înseamnă încrederea în sine şi, prin urmare, m-am simţit mereu bine să investighez pe cont propriu. Pe când mă plimbam pe străzile înguste din Bad Wörishofen, am fost captivată de o biserică catolică aflată lângă mănăstirea de călugăriţe. Surorile erau fermecătoare. M-au servit la micul-dejun, iar după aceea una dintre ele mi-a împletit părul, aşa cum obişnuia şi mama să facă. Când călugăriţa m-a părăsit, spunând că trebuie să plece la capelă, am fost intrigată. Cu toate că Polonia era, şi încă este, o ţară foarte catolică, nu mai intrasem niciodată într-o biserică.

Am urmat-o pe călugăriţă şi am fost fermecată de interior. Fresce frumoase decorau tavanul. Povestea Naşterii Domnului era prezentată de o scenă cu păpuşi mecanice şi,

la apăsarea unui buton, au apărut Iisus, Maria, Iosif şi Cei Trei Magi. Nu ştiam cine erau toţi aceşti oameni, dar călugărița care îmi împletise părul a promis că mă va învăța povestea.

Mi-a vorbit în germană şi m-a învățat catehismul, care este un rezumat al creştinismului sub formă de întrebări şi răspunsuri. Călugărița a exersat cu mine în fiecare zi, până când răspunsurile mele au fost perfecte. De asemenea, a început să mă învețe alfabetul latin.

Până atunci, învățasem doar alfabetul ebraic. Am descoperit că alfabetul german era greu de reținut, nu în ultimul rând pentru că scrisul gotic era greu de înțeles. Era atât de înflorit şi de complicat.

Am petrecut atât de mult timp la sanatoriu, încât educația evreiască din Landsberg a început să se estompeze în mintea mea. Îmi era dor de colega de clasă Clara şi nu mi-am făcut niciun prieten la sanatoriu. M-am simțit, de asemenea, foarte singură fără părinții mei, aşa că nu a fost surprinzător că am început să gravitez în jurul călugăriței datorită căldurii şi amabilității ei.

Într-o zi, mama ne-a făcut o vizită. A adus o sticlă mare de suc de morcovi, despre care i s-a spus că mă va ajuta să mă vindec de TBC. Ne-am aşezat împreună şi, în timp ce beam sucul de morcovi, i-am povestit mamei ce se întâmpla în viața mea.

— Mâncarea este delicioasă, am spus. Şi mă duc în acest loc unde au pe cineva pe nume Iisus şi pe cineva pe nume Iosif.

— Ce loc este acesta? a întrebat mama.

— Nu ştiu cum se numeşte, dar te voi duce acolo, este frumos.

Am mers până la biserică şi am intrat înăuntru. Am ieşit aproape imediat, şi mama m-a luat la rost.

— Ce anume crezi tu că faci? a întrebat ea.

Nu înțelegeam cu ce am greşit. Uitasem de conversația pe care o avuseserăm în Tomaszów Mazowiecki după ce am cumpărat crucifixul pentru a încerca să mă amestec printre colegii mei creştini.

Mama s-a plâns la administrația sanatoriului despre aparenta încercare de a mă converti la creştinism. A reieşit că nu fusesem înregistrată corect ca fiind un copil evreu şi, din acel moment, am fost educată în iudaism de către un rabin.

Rabinul Asher, care era şi el un supraviețuitor al Holocaustului, a ştiut cumva instinctiv cum să ajungă la mine. Iar eu m-am simțit atrasă de el. Mi-a prezentat Tora noastră, Vechiul Testament, şi m-a ajutat să iubesc iudaismul. Mi-a plăcut să ascult poveştile clasice ale eroilor biblici Avraam şi Sara, şi poveşti precum Noe şi Potopul. Mi-a plăcut în mod deosebit povestea copilului Moise care a crescut pentru a-i elibera pe evrei din sclavie. Deşi nu i-am spus, m-am întrebat întotdeauna unde era Moise al nostru când aveam nevoie de el? Mergeam la sinagogă şi făceam tot ceea ce îmi spunea rabinul pentru a-mi întări identitatea evreiască. M-am simțit vinovată că o supărasem pe mama. Şi cu cât învățam mai multe despre iudaism, cu atât mai mult îl iubeam.

După aproximativ nouă luni în Bad Wörishofen, medicii au stabilit că nu mai eram contagioasă. M-am întors la Landsberg, unde părinții mei finalizau actele care ne-ar fi permis să ne alăturăm mătuşii mele Elka, cea care emigrase în Statele Unite la doar câteva luni după ce ajunsese în tabăra din Leipzig.

Cea mai bună prietenă a mea, Clara, şi tatăl ei nu aveau nicio rudă ca mătuşa mea Elka care să-i sponsorizeze pentru emigrarea în America, şi se duceau în Israel.

Clara m-a îmbrăţişat şi m-a sărutat în ziua în care am plecat spre Bremerhaven din nordul Germaniei pentru călătoria spre New York. Ca un cadou de adio, mi-a dat o cutie de *maţa*[13].

— Nu uita, mi-a spus. Vei sărbători Paştele pe vas.

Ne-am îmbrăţişat încă o dată şi nu ne-am mai văzut niciodată.

CAPITOLUL 18.
NEW YORK, NEW YORK

SUA, 1950
Vârsta de unsprezece ani

[13] Pasca evreiască se face din aluat nedospit, obţinut dintr-un amestec de apă şi una din cele cinci cereale: grâu, secară, orz, ovăz sau alac (n. tr.).

Legată cu parâme groase de ancorajul din Bremerhaven, nava se înălța deasupra mea. Acolo, la docuri, am simțit un fior de emoție în stomac. Ce aventură, mi-am zis. Lăsam totul în urmă pentru a o lua de la capăt. O şcoală nouă, o limbă nouă şi noi prieteni, toate ne aşteptau. Acest vapor era începutul următorului capitol al vieții mele. Aveam unsprezece ani şi jumătate. Vasul se numea *General R.M. Blatchford*, dar pentru noi şi pentru toți ceilalți care urcau pe pasarela abruptă şi acoperită pe 26 martie 1950 era *Nava Spre Libertate*. Am fost numărul 263 pe lista de pasageri. Mama şi tata au primit cele două numere dinaintea mea. Trebuie să fi fost vreo o mie de refugiați epuizați şi secătuiți emoțional la bord, fiecare cu propriul vis şi propriul plan de viață în America.

Cu toate că *Generalul Blatchford* avea doar cinci ani, se vedea că avusese parte de zile mai bune. Acesta nu era un transatlantic de croazieră de lux. Petele de rugină îi marcau vopseaua. Interiorul era auster, aşa cum se cuvenea pentru o navă proiectată să transporte 3.500 de soldați americani peste ocean spre liniile de front din Europa. Soldații care navigaseră înaintea noastră trebuie să fi fost înghesuiți în condiții infernale, pentru că, deşi nava era plină doar pe o treime din acea capacitate, cabinele erau supraaglomerate. Condițiile mi-au evocat amintiri de izolare în ghetou, dar am alungat rapid aceste gânduri pentru că recunoşteam diferența dintre cele două situații.

La început, am înaintat bine, iar marea a fost relativ calmă. După aproximativ o zi, am intrat în Canalul Mânecii şi am putut vedea falezele albe de la Dover la tribord. Dar, pe măsură ce lăsăm Anglia în urmă şi intram în apele Atlanticului, călătoria a devenit mai dificilă. Confruntându-se cu vânturi puternice şi înalte, nava *General Blatchford* se mişca imprevizibil, săltând sau clătinându-se dintr-o parte

în alta. O epidemie de rău de mare a cuprins vasul. Chiar şi membrii veterani ai echipajului vomitau. Era imposibil să-ţi menţii echilibrul pe podelele cabinelor, coridoarelor şi toaletelor care se transformaseră în nişte patinoare scârboase şi urât mirositoare. Răul de mare era contagios. Priveliştea sau sunetul cuiva care vomita declanşa o reacţie similară din partea celor din apropiere.

Mama se simţea îngrozitor de rău în aceste momente, când nava era împinsă încoace şi încolo ca o jucărie. O durea capul. Claustrofobia din cabină şi duhoarea de vomă erau de nesuportat. Ne-am mutat saltelele pe punte, unde grupuri mici de pasageri se înghesuiau unii într-alţii, încercând să se menţină în poziţie verticală. Când vântul s-a potolit şi menţinerea echilibrului a devenit mai uşoară, idişul animat a reverberat din nou pe punte, fiindcă oamenii împărtăşeau poveşti din timpul războiului. Toată lumea fusese afectată de tragedie. Sughiţurile înăbuşite de plâns se pierdeau în vânt, iar supravieţuitorii Holocaustului s-au trezit copleşiţi de amintiri. Deşi eram umeziţi de spumă şi şfichiuiţi de vânt, aerul era proaspăt şi mult mai bun decât în interiorul cabinei. Mama însă nu părea să observe diferenţa. Se ţinea strâns de saltea, pe sub pături. Durerile de cap i se intensificaseră şi abia dacă mai mânca. Eram convinsă că va muri dacă o părăsesc. De-a lungul întregii traversări, am rămas lângă ea.

— Ai atâta grijă de mama ta, a observat o femeie care stătea în apropiere, pe o saltea, cu soţul ei şi cu fiica lor cea tânără şi frumoasă.

— Mi-a salvat viaţa, i-am răspuns, mai degrabă în defensivă.

— Eu nu i-am putut salva pe cei doi băieţi ai mei sau pe tatăl lor, a răspuns ea. Dar mi-am întâlnit actualul soţ într-un lagăr de prizonieri de război şi, cum amândoi ne-am

pierdut familiile, suntem hotărâți să o luăm de la capăt, a spus ea, arătând cu degetul spre fetiță, care probabil că se născuse după război şi care avea aproximativ trei ani.

— Nu se va sfârşi niciodată? m-am întrebat. Această reamintire permanentă a trecutului.

În timp ce ne apropiam de New York, eu încă mă ocupam de mama.

— Aproape am ajuns, a spus tata. Du-te la provă şi uită-te la Statuia Libertății. Este o privelişte pe care n-o vei uita niciodată. O să am eu grijă de mama.

Am fost uimită de mărimea monumentului şi de modul în care ochii Doamnei Libertăți păreau să ne urmărească în timp ce treceam încet pe lângă ea. Profesorii noştri din Landsberg ne pregătiseră pe toți, arătându-ne fotografii, dar eu am fost complet fermecată de mărime şi de seninătatea chipului ei. După nişte ani, când am citit inscripția de pe soclu, am apreciat primirea noastră şi mai mult.

Mie-mi dați pe cei săraci şi osteniți

Ce-ar vrea ca libertatea s-o guste deîndată,

Pe cei ce mişună pe-aici, pe oropsiți.[14]

Acolo şi atunci m-am hotărât să fac bine pe acest pământ. Nu aveam nicio idee cum, dar am promis să las lumea mai bună decât am găsit-o. Promisiunea pe care am făcut-o când aveam unsprezece ani mi-a influențat relațiile, profesia şi întreaga viață.

După turbulențele Atlanticului, calmul plat al apelor din New York Bay a venit ca o uşurare pentru mama, care îşi

---

[14] Poezia „Noul Colos”, de Emma Lazarus, traducere din limba engleză de Octavian Cocoş (n. tr.).

revenise un pic în momentul în care am debarcat. Am fost întâmpinați la debarcader de un reprezentant al Societății Evreieşti de Ajutorare a Imigranților, care ne-a oferit cafea şi gogoşi.

Reprezentanta societății avea impresia că ne îndreptăm spre Massachusetts.

— Să mai călătorim? a sărit mama. Niciodată, şi puțin îmi pasă de Boston, oriunde ar fi.

Femeia şi-a verificat agenda şi a dispărut. S-a întors cu un bărbat cu aspect oficial, care vorbea idiş, spunându-ne că trebuia să părăsim New Yorkul. Începuse să plouă, dar mama a refuzat să se mişte din locul în care stătea aşezată pe valiză. Hotărârea ei a dat roade. Împreună cu alți refugiați, am fost duşi la un adăpost temporar într-un hotel din Manhattan.

Era 4 aprilie 1950, a patra zi de Paşte. Eu încă nu deschisesem cutia cu mața de la Clara şi m-am surprins gândindu-mă la acel Paşte din Starachowice, când libertatea nu era decât un vis. Aici şi acum însă, promisiunea libertății era reală, iar la hotel ne-am alăturat altor familii pentru a sărbători Paştele şi libertatea.

A doua zi de dimineață, şi în fiecare zi dintre cele care au urmat, am ieşit din hotelul din Upper East Side şi am explorat Manhattanul. Am fost copleşiți de mărimea New Yorkului şi de vitalitatea sa. Zgârie-norii m-au făcut să mă simt fizic mică, dar m-a molipsit energia oamenilor. După atâția ani în care am fost reținuți de gardul din sârmă ghimpată, de turnurile de pază, de paturile de puşti şi de ciobăneştii germani, a fost o eliberare incredibilă să putem merge pe orice stradă, bulevard principal sau stradă laterală, la alegerea noastră. Îmi amintesc că, deodată, ne-am trezit că în fața noastră se înalță Empire State Building,

care era pe atunci cea mai înaltă clădire din lume, şi am fost complet hipnotizaţi. Părea să atingă norii.

Tata se bucura să joace rolul de ghid turistic, indicându-ne parcuri, cinematografe, restaurante şi alte repere. Nu putea să treacă pe lângă un muzician stradal fără să se oprească pentru a se bucura de spectacol. Era ca şi cum ar fi redescoperit bucuria muzicii cântate pe viu. Entuziasmul de a găsi ceva nou la fiecare colţ mă făcea să uit de picioarele obosite şi dureroase.

Uneori îi vizitam pe mătuşa Elka şi pe unchiul Monyak, care locuiau în Upper Manhattan.

De cele mai multe ori, mama nu se simţea bine şi rămânea acasă, la hotel. Dar plimbările pe care le făceam cu tata nu erau doar excursii turistice. Oriunde mergeam, tata căuta mereu locuri unde să se angajeze.

— Ştiu că voi găsi un loc de muncă aici, spunea el. S-ar putea să dureze ceva timp, dar în ţara asta există destulă muncă pentru toată lumea.

În ciuda eforturilor lui, tata n-a reuşit să găsească un loc de muncă în Manhattan, aşa că şi-a extins căutările în cartierele mărginaşe, iar după trei săptămâni a avut succes.

— Nu vom mai trăi din pomeni, ne-a anunţat el cu un zâmbet. Am găsit o slujbă şi un mic apartament în Astoria, în Queens.

Primul meu apartament. Am urcat în viteză cele trei etaje până la noile noastre camere din Astoria, separat de Manhattan de East River. Mi-a plăcut locul. Chiar dacă trebuia să dorm pe canapea. Ce lux – aveam propria noastră bucătărie, propria baie, radio şi chiar şi perdele!

În sfârşit, educaţia mea formală putea începe. Primele zile de şcoală au fost supărătoare pentru că nu ştiam decât

câteva cuvinte în engleză. Directorul şi mama au decis că ar trebui să încep în clasa a patra, aşa că am fost plasată într-o clasă cu copii cu doi ani mai mici decât mine. M-am simțit umilită, dar eram hotărâtă să avansez prin clase cât mai repede posibil pentru a-mi ajunge din urmă colegii de vârsta mea vorbitori de limba engleză.

În acelaşi timp, deşi nu vorbeam decât idiş, mama a insistat să-mi încep şi educația evreiască. Mi-a înmânat un bilet şi mi-a spus că sunt aşteptată la şcoala de duminică în Manhattan. Ea nu avea de gând să mă ducă. Trebuia să mă duc singură până acolo. Inițial, am fost intimidată, dar apoi s-a manifestat vechea mea independență şi mi-am spus că, dacă mama avea suficientă încredere în mine, puteam s-o fac. Aşa că am luat biletul şi am intrat singură în metroul din New York pentru prima dată.

Am arătat adresa femeilor pe care le-am întâlnit pe drum şi toate mi-au indicat direcția corectă, ajutându-mă să navighez pe diferitele linii şi pe harta complicată a metroului. Am schimbat trenurile de mai multe ori, dar am ajuns în siguranță la destinație.
Domnul Gupkin, directorul, care vorbea idiş, mi-a urat un bun-venit călduros şi mi-a prezentat şapte sau opt colegi de clasă. Clasa învăța idiş, dar instrucțiunile erau în engleză.
După un timp, a sunat clopoțelul. Toată lumea a dispărut, iar eu am rămas singură în clasă, nedumerită. Apoi, unul dintre băieți s-a întors. Avea ochii foarte întunecați şi părul negru.
— S-au dus cu toții la prânz. Tu ți-ai adus ceva? a întrebat el, într-un idiş perfect.
N-am înțeles întrebarea, deşi era în idiş, pentru că nu ştiam ce înseamnă cuvântul „prânz”. Băiatul m-a luat de mână şi m-a dus la cea mai apropiată gheretă care vindea mâncare. Nu am spus niciun cuvânt şi nici el nu a spus nimic. A

comandat un sendviş cu brânză şi salată şi mi l-a dat. Am fost impresionată de căldura şi de bunătatea lui. Vorbea o limbă idiş perfectă, pentru că exersa cu bunicii lui în fiecare zi. La vârsta de unsprezece ani, mi-am făcut primul meu prieten în America. Maier Friedman, bărbatul cu care aveam să mă căsătoresc.

În acea vară, în timp ce părinții mei lucrau până târziu pe linia de asamblare a unei fabrici, eu nu am părăsit niciodată apartamentul din Astoria, pentru a putea memora dicționarul de imagini de la A la Z, deşi încă nu puteam formula corect propoziții în engleză.

La începutul noului an şcolar, învățătoarea m-a făcut să mă simt ca o străină. Mi-a spus să nu discut niciodată despre război, pentru că îi supără pe oameni. Odată, când i-am arătat tatuajul meu unei colege curioase, ea m-a chemat în biroul ei şi m-a admonestat.

— Tola, nu te vei integra niciodată dacă nu uiți de toate astea. Lucrurile astea-i fac pe oameni să se simtă prost, iar noi chiar nu vrem să le auzim. Cel mai bun lucru ar fi să îți tai codițele, să porți mâneci lungi şi să-ți schimbi numele în Susan.

Aşa că le-am făcut pe toate trei. Mi-am tăiat părul scurt pentru a arăta şi a mă simți mai puțin europeană şi mai mult americancă, aşa cum mi-a sugerat învățătoarea. Dar am rămas Susan doar pentru câteva săptămâni, pentru că îmi era greu să-mi amintesc numele. Oamenii i se adresau acestei persoane numite Susan, iar eu nu realizam că mi se adresau mie. Şi apoi m-am gândit mai profund la ceea ce încerca să mă pună să fac învățătoarea. A-mi cere să devin Susan însemna a-mi cere să-mi uit trecutul şi identitatea. M-am gândit la tânăra tatuatoare de la Auschwitz care îmi tatuase numere mici şi care îmi spusese, şi ea, să-mi acopăr brațul pentru a evita situațiile neplăcute. De ce ar trebui să mă simt ruşinată? m-am întrebat.

Am ajuns la concluzia că numai o lume neprietenoasă ar face presiuni asupra mea pentru a muşamaliza crima de război a cărei victimă fusesem. Numărul meu făcea acum parte integrantă din mine; el arăta ceea ce mi se făcuse şi faptul că avusesem norocul să rămân în viaţă. Am făcut un compromis şi am renunţat la numele de Susan, revenind la numele meu real, dar nu am mai vorbit niciodată cu colegii mei de clasă despre război. Însă asta nu i-a împiedicat pe copii să mă evite în continuare.

Şi nu numai la şcoală erau oameni neprietenoşi. În cartierul nostru, vecinii noştri predominant italieni erau distanţi până la ostilitate, ceea ce m-a nedumerit, pentru că ei păreau atât de amabili şi iubitori faţă de propriii copii.

Eram invidioasă pe familiile numeroase ale italienilor. Mi-aş fi dorit să am un frăţior sau o surioară care să mă facă să mă simt mai puţin singură, dar mama simţea că această lume nu era făcută pentru copii. Pentru ea, era prea crudă şi distructivă pentru nişte fiinţe mici şi inocente. Tata şi cu mine eram centrul vieţii ei, dar, dincolo de noi, mama simţea doar rareori vreo bucurie. Societatea o trădase, răpindu-i 150 de membri ai familiei sale.

Mama s-a luptat cu credinţa ei şi, deşi nu l-a respins niciodată în totalitate pe Dumnezeu, punea la îndoială o divinitate care ar tolera ca unii dintre cei mai înfocaţi dintre credincioşii ei să fie ucişi. Îi era imposibil să privească spre viitor cu vreun pic de optimism şi se gândea mai tot timpul la trecut.

Mi-am dat seama că am fost destinată să fiu copil unic şi m-am împăcat cu această realitate. Educaţia a fost refugiul meu. Studiul constant mi-a oferit o evadare şi o modalitate de a face faţă singurătăţii. Vocile vioaie de la radioul american îmi ţineau companie în timp ce eu eram îngropată cu capul în cărţi. Treptat, engleza mea s-a îmbunătăţit şi am

ajuns din urmă clasa mea. Spre surprinderea şi încântarea părinților mei, am absolvit clasa a opta cu onoruri.
După un an în Astoria, mama şi tata nu au mai putut suporta antisemitismul latent al districtului. În foarte scurt timp am ajuns să ne mutăm din nou.

CAPITOLUL 19.
TRANZIŢIA

Brooklyn, SUA, 1951
Vârsta de treisprezece ani

Brooklyn a însemnat un important pas înainte față de Astoria. Cartierul avea o populație evreiască destul de numeroasă, precum şi peste un milion şi jumătate de locuitori din alte medii de imigranți.

Pentru mine, ca adolescentă, nerăbdătoare să trăiască o viață nouă, plină de sens, Brooklynul cosmopolit al anilor ’50 era extrem de incitant, vibrând cu energia a două milioane de străini hotărâți să-şi realizeze fiecare propria versiune a visului american. Era imposibil să nu te laşi contaminat de entuziasmul lor. Cel mai populat cartier al New Yorkului a fost, pentru mine, o potențială trambulină

pentru a-mi crea o nouă existență şi pentru lăsa traumele războiului în urmă.

Noul nostru apartament din estul New Yorkului era simplu, dar, pentru prima oară în viața mea, aveam propria cameră, iar aceasta a devenit sanctuarul meu. Puteam să închid uşa în urma mea ori de câte ori oboseam, puteam să mă decuplez de oraş şi să mă întind pe patul meu îngust unde, fără să fiu întreruptă de nimeni, puteam să citesc după pofta inimii. Mica mea fereastră se deschidea spre o alee întunecată, populată de batalioane de pisici ale nimănui. În timpul verilor fierbinți, fără aer, din New York, consumul meu de literatură şi de poezie era însoțit de o coloană sonoră de lupte şi de flirturi între feline şi de motani care făceau ceea ce le place motanilor să facă.

După ani de privațiuni, cărțile mi-au oferit un paşaport ce-mi permitea să explorez lumea din imaginația mea. Le eram recunoscătoare, mai ales, profesorilor mei de limba engleză care mi-au insuflat dragostea pentru cărți, pentru poezie şi pentru teatru. M-am simțit atrasă de poeți, ale căror peisaje verbale pictau imaginile unor călătorii pline de descoperiri şi de aventuri. Walt Whitman, marele scriitor american, era preferatul meu. În *Fire de iarbă*, Whitman mi-a oferit o evadare din viața mea urbană prin reflecțiile sale asupra imensității noii mele patrii şi asupra peisajelor din noua mea țară.

Priviți, păşunile şi codrii din poemele mele,

iată animalele sălbatice şi cele supuse omului şi iată, dincolo de Kaw,

nenumăratele turme de bivoli păscând iarba

măruntă şi creață,

Priviți, în poemele mele cetățile acelea solide şi

întinse din inima continentului, cu străzi asfaltate, cu clădiri de piatră şi fier, şi necontenita mişcare a vehiculelor şi a comerţului.[15]

M-am apropiat şi de poeţii englezi, şi mi l-am închipuit pe William Wordsworth privind un câmp de narcise. În mintea mea, am navigat cu Samuel Taylor Coleridge în „Balada bătrânului marinar".

Eram elevă la liceul Thomas Jefferson din Brooklyn, care avea reputaţia de a fi unul dintre cele mai renumite din sistemul de şcoli din New York, lăudându-se cu mulţi absolvenţi distinşi, în special în domeniul artelor. Transmiterea de cunoştinţe era doar unul dintre obiectivele profesorilor de la Jefferson. În mod colectiv, aceştia erau devotaţi ideii de a transforma elevii imigranţi multirasiali în cetăţeni americani cu performanţe înalte. M-am alăturat Clubului de Justiţie, care mi-a oferit prima experienţă de proces democratic. Vinovăţia era determinată de dovezi, nu de prejudecăţi.

În ciuda acreditărilor sale de excelenţă educaţională, Jefferson avea o latură întunecată, în sensul că mulţi elevi erau intimidaţi de bandele care se plimbau pe coridoarele sale. Brooklyn era un creuzet, şi fiecare bandă era formată din grupuri de băieţi din acelaşi grup etnic. Din când în când, poliţia era chemată să confişte o armă. Eu eram însă insensibilă la acest curent subteran de violenţă. Asta numesc ei periculos? mă întrebam. Habar nu au ce este pericolul real.

---

[15] Traducere din limba engleză de Mihnea Gheorghiu, Editura Pandora-M, Bucureşti, 2000 (n.tr.).

Odată, în drum spre şcoală, un puşti dur mi-a blocat calea chiar în faţa porţilor. Am stat nemişcată, privindu-l de sus. Clopoţelul a sunat, îndemnându-ne să intrăm în clase. Uitându-ne intens unul în ochii celuilalt, amândoi ne-am menţinut pe poziţii, fiecare provocându-l pe celălalt să tresară primul. Adunându-şi întreaga atitudine ameninţătoare de care era în stare, bătăuşul s-a apropiat tot mai mult. Când şi-a dat seama că nu voi fi intimidată, s-a întors şi nu m-a mai deranjat niciodată. În timpul acelor ani de şcoală, am legat câteva prietenii pe viaţă, dar mai ales în afara liceului Jefferson. Cei mai mulţi dintre noii mei prieteni erau supravieţuitori europeni ai Holocaustului. Pentru colegii noştri americani, eram cu toţii nişte începători, dar experienţele noastre diverse din timpul războiului ne-au unit şi au compensat cu vârf şi îndesat faptul că eram străini. Eram mult mai maturi şi responsabili decât era normal la vârsta noastră. Instinctele noastre de supravieţuire erau foarte bine puse la punct, la fel ca şi angajamentul nostru de a ne proteja părinţii traumatizaţi.

Printre noi se numărau cei care se ascunseseră de nazişti în pădurile din Europa Centrală, căutând hrană în sălbăticie şi suplimentând bogăţia naturii prin „eliberarea" merindelor de pe la fermierii locali. Alţii fuseseră ascunşi de către vecinii lor arieni, după ce au plătit mici averi pentru acest privilegiu, şi apoi şi-au făcut griji pentru soarta lor când banii s-au terminat.

Nu toţi au fost împinşi la limita rezistenţei de către nemţi, totuşi. Unii au suferit de pe urma ruşilor, petrecându-şi cea mai mare parte a anilor de război ca muncitori sclavi în tundrele îngheţate din Siberia.

Ne povesteam istoriile personale cu nonşalanţă, ca şi cum greutăţile ar fi fost ceva obişnuit. Din când în când, poveştile erau punctate de momente eroice de furt de hrană, de

evitare a inamicului şi de ajutorare a partizanilor. Eram uniți de un sentiment de mândrie că am reuşit să învingem adversitatea şi împărtăşeam o hotărâre colectivă de a ne integra într-o societate minunată care-şi deschisese brațele pentru noi atunci când atât de multe naţiuni ridicaseră podul basculant de intrare în cetate. Pe lângă asta, simțeam că ne protejam unii pe alții de cultura dominantă a Americii până când fiecare dintre noi avea să fie pregătit să se integreze. Copiii americani nu ne acceptau. Vorbeam cu accent, hainele noastre nu erau elegante şi puțini dintre noi participam la sporturile şcolare, deoarece mulți trebuiau să muncească pentru a-şi ajuta financiar părinții.

Cu toate acestea, ne distram şi noi foarte mult. Pentru mulți dintre noi, acest lucru a fost prima dată în viața noastră când am putut să ne arătăm cu adevărat în mod liber exuberanța tinerească. Am petrecut câteva după-amiezi pe plajele din Coney Island şi din Rye, un oraş de coastă din nordul statului New York, şi serile la adunări. În ciuda bagajului nostru emoțional, au rezultat multe idile şi căsătorii.

Dar acceptarea în cultura americană mai mare a avut nevoie de timp. În acest scop, am început să-mi spun Toby. Era un nume american, scurt, fără pretenții şi uşor de reținut. Am renunțat cu plăcere la numele meu Tola de data aceasta, şi odată cu el, speram eu, şi la amintirile mele dureroase din timpul războiului.

Vorbeam ceea ce dicționarul defineşte ca Yinglish – engleză amestecată cu fraze în idiş. Cei mai mulți dintre noi nu ne aşteptam să mergem la facultate, pentru că trebuia să ne întreținem părinții. Eu eram o excepție, deoarece tata reuşise să se descurce şi să găsească de lucru. Am sperat că voi putea avansa în învățământul superior, pentru că Brooklyn College era gratuit. Trebuia doar să găsesc o

modalitate de a plăti pentru cărțile de curs. Banii de acasă erau atât de puțini; nu mâncam în oraş nici măcar în cele mai ieftine restaurante, iar a cumpăra gustări de la vânzătorii ambulanți era pentru mine culmea luxului.

Dar aproape totul în viața mea părea să pălească în comparație cu Maier Friedman, primul băiat pe care l-am întâlnit la şcoala evreiască. Locuia la aproximativ douăzeci de cvartale distanță de noi şi o târam adesea după mine pe una dintre cele mai bune prietene ale mele până acolo, doar ca să mă pot uita la lumina din fereastra lui închisă.

— Dar îl vezi în fiecare duminică, a protestat ea.

— Asta nu-i nimic, i-am spus eu. Trebuie să-l văd în fiecare zi.

— Dar nu-l vezi, a replicat ea. Fereastra lui nu este deschisă.

— Aşa este, i-am răspuns eu. Dar mi-l pot imagina în spatele ei.

Maier îmi ocupa în mod constant gândurile. Istoria familiei se repeta: m-am alăturat unui grup sionist doar pentru a fi aproape de el, la douăzeci de ani după ce mama mea făcuse acelaşi lucru pentru a-l putea cunoaşte pe tatăl meu.

Grupul se numea *Habonim*, o mişcare culturală de tineret dedicată justiției sociale şi sionismului, creării şi protejării unui stat israelian. Întâlnirile sale creau o platformă pentru dezbateri puternice despre egalitarism, politică şi drepturile omului. Ori de câte ori vorbea, Maier era fascinant şi carismatic – un analist strălucit al problemelor esențiale. Siguranța sa de sine şi cunoştințele sale erau magnetice şi m-au atras spre el la toate nivelurile – fizic, emoțional şi intelectual.

În timp ce eram încă în anul doi de liceu, Maier a absolvit la Stuyvesant High School, una dintre instituțiile de top din țară, cu accent pe matematică şi ştiință. De acolo, a se înscrie la Cooper Union for the Advancement of Arts and Science – o universitate privată gratuită care atrăgea cei mai buni candidați din țară – a fost, pentru el, o evoluție naturală. În acelaşi timp, a fost acceptat în MENSA, societatea celor cu IQ ridicat.

Sentimentele noastre, unul pentru celălalt, s-au adâncit, dar cumva niciunul dintre noi nu dădea glas. Speram să mă căsătoresc cu el şi să trăiesc într-un kibbutz[16] în Israel, deşi mi-am ținut visele pentru mine.

Optimismul meu nu se reflecta şi acasă, unde viața era o luptă financiară constantă. Tata deschisese un mic atelier de croitorie. Cosea haine la comandă atât pentru bărbați, cât şi pentru femei, şi munca era departe de a fi profitabilă, iar el mai şi lucra până foarte târziu. Absența tatei şi interesele mele din afara casei au exacerbat singurătatea şi depresia mamei. Ea nu mai putea să lucreze din cauza înrăutățirii stării de sănătate. Durerile ei continue şi istovitoare de cap, în urma bătăilor de la Auschwitz, o țineau în casă. Nu mai avea contact cu lumea vorbitoare de limbă engleză în care trăia, iar cunoştințele ei lingvistice se împuținau.

Din când în când, se întrezărea câte o licărire a fostului eu al mamei. Cu ocazia unei rare ieşiri la cinema, i-a menționat tatei cât de mult admira o haină purtată de una dintre actrițe. Tata a recreat-o în întregime din memorie şi i-a prezentat-o câteva săptămâni mai târziu.

---

[16] Organizație cooperatistă lucrativă autonomă (mai ales agricolă) în Israel (n.tr.).

A adorat haina şi a rezervat-o pentru ocazii speciale. Cu toate acestea, vitalitatea din Brooklyn nu reuşea să pătrundă în conştiinţa mamei. La patru mii de kilometri de Birkenau, Holocaustul rămânea omniprezent. Nu dispăruse odată cu eliberarea.

Încetul cu încetul, inteligenta, curajoasa şi frumoasa mea mamă dispărea sub ochii mei. Dragostea mea pentru ea era nemărginită, dar nevoia mea de a aparţine noii mele lumi era la fel de puternică. Eram într-o veşnică stare conflictuală. Când eram acasă, îmi doream să fiu afară, iar când eram cu prietenii mei, ştiam că era nevoie de mine acasă.

În cele din urmă, adoraţia şi grija mea pentru mama au triumfat asupra propriilor mele nevoi. Am încetat să mai ies după şcoală şi veneam direct acasă. Mama mă aştepta întotdeauna cu un pahar de lapte şi o gogoaşă cu gem. Ne aşezam la masă în micuţa noastră bucătărie fără ferestre, iar mama fredona cântecele de Sabat pe care obişnuia să le cânte cu familia ei. Voia ca eu să le memorez. Mama vorbea cu lux de amănunte despre membrii din familia Pinkusewicz care nu mai erau printre noi. Aceste poveşti, care începeau ca nişte amintiri fericite, se terminau întotdeauna cu concluzia că familia ei fusese masacrată şi că ea era singura supravieţuitoare.

Era insuportabil să fii supus unui val constant de tristeţe. Mă deconectam mental, îmi ridicam un ecran de apărare şi dădeam din cap atunci când era cazul. O auzeam, dar nu o ascultam. Câteva dintre poveşti atingeau o coardă sensibilă şi-mi rămâneau în memorie. Dar numele nu puteam să le reţin.

Amintirile unei întregi generaţii s-au pierdut din cauza insensibilităţii mele.

Pe atunci, habar nu aveam cât de preţios era acel timp.

Aş da orice acum să dau timpul înapoi, să aud poveştile şi numele acelea din nou, ca să pot măcar să aprind o lumânare comemorativă pentru ei şi să le păstrez vie memoria.

Tot aşa, spiritul festiv al majorităţii sărbătorilor evreieşti se dezintegra, transformându-se în amintiri dureroase. Înainte de război, aceste sărbători erau mari adunări de familie; acum eram doar noi trei la masă. Cu toate că mama aprecia faptul că supravieţuisem, credinţa ei în Dumnezeu fusese zdruncinată până în temelii. Se întreba în mod constant de ce întreaga ei familie de evrei credincioşi fusese măcelărită. Era copleşită de vinovăţie.

— Dacă există un Dumnezeu, spunea ea, acesta este absolut nedrept şi nu merită să fie venerat.

Cu toate acestea, păstra tradiţiile evreieşti, respectând legile cuşer ale alimentaţiei evreieşti şi aprinzând lumânări în ziua de Sabat. Făcea acest lucru ca să fie cât mai aproape de familia ei, dacă nu şi de religia ei. Când ne pregăteam pentru sărbători şi zilele de vineri, o însoţeam pe mama la o piaţă în aer liber. Ne întorceam acasă cu un pui proaspăt tăiat sau un crap viu pe care mama îl lovea apoi în cap înainte de a găti *gefilte*, o delicatesă tradiţională de Sabat. Dar vedeam că lumina din ochii ei pălise.

La vârsta de patruzeci de ani mama a fost diagnosticată cu cancer la sân. Medicii l-au depistat la timp, iar moralul ei a crescut după ce, aparent, şi-a revenit şi a intrat în remisie. A început să citească din nou în poloneză şi a regăsit energia de a socializa, petrecând timp cu surorile tatălui meu. Mătuşa Ita şi unchiul Adam se mutaseră din Israel în Brooklyn cu cei doi copii ai lor, Pearl şi Ben, iar noi îi

vizitam des pe mătuşa Elka, pe unchiul Monyak şi pe fiul lor Marty, în Upper Manhattan.

Pentru o vreme, starea de spirit a mamei s-a îmbunătăţit şi mai mult, ceea ce, spre uşurarea mea, mi-a permis să mă concentrez asupra propriilor activităţi. Dar, după ce am absolvit liceul Jefferson, planurile mele de a obţine o diplomă universitară s-au lovit de opoziţia ambilor părinţi.

— Căsătoreşte-te, vreau să te văd în siguranţă înainte de a muri, a spus mama.

Tata i-a ţinut partea, dar eu am insistat. Aşa că am mers mai departe şi m-am înscris să studiez psihologia la Brooklyn College. Acolo, am început prin a studia psihicul uman din lucrările lui Freud, Jung şi Carl Rogers, un psiholog american inovator care a fost un pionier al terapiei centrate pe client.

Cu toate acestea, am fost mai fascinată de domeniul psihologiei de grup. Mi-a atras atenţia Trigant Burrow, un influent psihanalist care a fost pionierul terapiei de grup. De asemenea, am studiat lucrările germanului Kurt Lewin, recunoscut astăzi ca fondator al psihologiei sociale moderne. Lewin, care fusese rănit, ca soldat german, în Primul Război Mondial şi, mai târziu, devenise profesor la Universitatea din Iowa, spunea că întotdeauna comportamentul este modelat de interacţiunea dintre trăsăturile individuale şi mediul înconjurător.

Voiam să înţeleg cum o întreagă naţiune a putut fi spălată pe creier şi condusă de un individ care era în mod clar alienat mintal. Holocaustul nu a fost niciodată departe de mintea mea.

Un psihiatru a cărui activitate mi-a fost prezentată în acea perioadă a fost Viktor Frankl, care, la fel ca mine şi ca părinţii mei, a supravieţuit Holocaustului. Mai târziu în

viață, când am devenit psiholog, am studiat mai în profunzime teoriile sale despre supraviețuire.

În cartea sa *Omul în căutarea sensului vieții*, Frank sugerează că omul are posibilitatea de a alege să se comporte moral chiar și în cele mai dificile circumstanțe și că poate găsi un sens spiritual ajutându-i pe ceilalți: „Fiecare zi, fiecare oră îți oferea posibilitatea de a lua o decizie, de a alege între a te supune sau nu acelor puteri care amenință să-ți jefuiască însuși sinele tău, propria ta libertate interioară."

Aud aceste cuvinte ori de câte ori mă gândesc la modul în care s-au comportat părinții mei în timpul războiului.

CAPITOLUL 20.
CĂRȚI POȘTALE DE LA MAMA

Brooklyn, SUA, 1957
Vârsta de nouăsprezece ani

După primul meu semestru de studiu al psihologiei, Brooklyn College a oferit o excursie ieftină în Israel la sfârșitul primăverii anului 1957. Îmi doream cu disperare să

vizitez un tărâm care până atunci existase doar în discuții şi în visuri.
Israelul era încă tensionat după criza Canalului Suez din 1956. Preşedintele egiptean Gamal Abdel Nasser, care era destul de belicos, naționalizase Canalul Suez, de care depindeau importurile de petrol ale Europei. Forțele armate israeliene au invadat teritoriul egiptean, au avansat spre calea navigabilă şi au fost întărite de forțe britanice şi franceze. Invazia a fost un dezastru. Egiptul a ieşit victorios. Trupele britanice, franceze şi israeliene fuseseră retrase cu totul până la data călătoriei mele, dar situația era departe de a fi ideală.
— Nu poți pleca, a spus mama. Nu este sigur. Lipsesc alimentele, în special ouăle.
— Ei bine, în cazul ăsta, păstrează-mi câteva, am râs.
Nu aveam să mă las descurajată. Voiam să văd dacă dragostea pentru Israel avea să-mi fie confirmată. O altă motivație puternică a fost perspectiva de a-l vedea pe Maier, care avea o slujbă de vară la Ierusalim.
Cu toate acestea, eram îngrijorată s-o părăsesc pe mama. M-am consultat cu medicul nostru de familie, care m-a asigurat că ea nu avea să sufere.
— Mama ta este bine. Du-te! a spus el. Este doar o călătorie de două săptămâni şi, dacă nu pleci acum, nu vei putea niciodată să-ți trăieşti propria viață.
Aşa că am plecat în prima mea vizită în Israel. Imediat ce am ajuns la Ierusalim, am fost întâmpinată de mai multe cărți poştale scrise într-o engleză stricată de către mama, ceea ce m-a făcut să râd. Am presupus că încrederea medicului fusese justificată şi că era sănătoasă.
În acea călătorie m-am îndrăgostit de Israel. Auzisem şi studiasem multe despre el, dar aşteptările îmi erau cu mult depăşite. Frumusețea deşertului iudaic m-a fermecat, şi istoria Ierusalimului m-a fascinat. Când Maier şi cu mine

ne-am întâlnit, la un kibbutz, am recunoscut că iubeam amândoi Israelul şi ne-am hotărât să revenim undeva în viitor.
Dar, pe tot parcursul călătoriei, am avut o presimţire pe care nu puteam nici s-o ignor, dar nici s-o identific. Şi intuiţia mea s-a dovedit corectă. Când m-am întors în Brooklyn, am descoperit că mama murise la două zile după plecarea mea. Altcineva trimisese prin poştă cărţile ei poştale.
Mama s-a stins din viaţă la 29 iunie 1957. Avea patruzeci şi cinci de ani. Sentimentul meu de vinovăţie era copleşitor.
— A murit de inimă rea, mi-a spus tata, acuzator. A plecat la culcare cu o durere de cap, a luat nişte aspirină şi nu s-a mai trezit.
Nu am descoperit niciodată adevărata cauză a morţii ei, pentru că nu a existat nicio autopsie. Dar credem că a suferit un anevrism cerebral şi a intrat într-o comă ireversibilă. Emoţiile puternice, inclusiv durerea, pot contribui la apariţia unui anevrism, la fel cum poate face şi traumatismul cranian. Din punct de vedere fizic, cu siguranţă, mama nu mai fusese niciodată aceeaşi după bătaia de la Auschwitz. Deşi a murit la doisprezece ani de la sfârşitul războiului, ea a fost, fără îndoială, o altă victimă a Holocaustului.
Însă, la acea vreme, eram convinsă că eu am fost cauza morţii ei şi că ar fi trăit, dacă nu m-aş fi dus în Israel. Am renunţat la Brooklyn College şi am încetat să mai socializez cu prietenii mei. Eram copleşită de durere şi de vinovăţie. Mă tot gândeam la cât de mult se sacrificase pentru mine mama mea cea inteligentă, frumoasă şi sensibilă. Inteligenţa şi curajul ei erau principalele motive pentru care eram încă în viaţă. Îi datoram totul.
Tata mă învinovăţea pentru moartea mamei, ceea ce mi se părea o cruzime şi o nedreptate. Dar, în adâncul sufletului

meu, mă convingeam pe mine însămi că spunea adevărul. Doliul individual al fiecăruia a creat o prăpastie între noi. Tata s-a îngropat în muncă, iar eu am rămas acasă, în micul nostru apartament. Când tata se întorcea de la atelier, ne învârteam unul în jurul celuilalt ca nişte străini şi abia dacă ne mai vorbeam. Am adormit plângând în fiecare noapte, săptămâni de-a rândul.
La câteva luni de la moartea mamei, tata a făcut un anunț dramatic.
— Plec în Israel, a spus el.

După câteva zile şi-a luat rămas-bun de la mine, înmânându-mi 1.000 de dolari şi cheile de la apartament. Sentimentul meu de abandon era complet. Aveam nouăsprezece ani. Orice optimism se evaporase.

Cele două mătuşi ale mele m-ar fi primit în casă, dar nu aveau o cameră pentru mine. Copleşită de sentimentul de a fi nu doar fără speranță, ci şi fără adăpost, mi-am amintit de încrederea mamei în capacitatea mea de a avea grijă de mine. Lecțiile ei timpurii de supraviețuire mi-au fost de folos. Mi-a insuflat curajul interior. Sunt pe mâini bune, mi-am spus. Ale mele.

Am sunat un prieten apropiat care studia pentru un doctorat în matematică la UC Berkeley, California, şi m-a invitat să mă alătur lui pe Coasta de Vest. Imediat ce am ajuns în Berkeley, la două săptămâni după ce tata a plecat în Israel, mi-am dat seama că făcusem o greşeală, deşi prietenul meu a făcut tot posibilul să mă facă să mă simt binevenită. Împărțea un apartament mic cu trei adulți şi doi copii care toți dormeau pe saltelele împrăştiate pe podea. Mi s-a părut că aranjamentul era extrem de inconfortabil. M-am înscris la câteva cursuri în speranța că mă vor distrage şi mă vor face mai fericită. Şi m-am angajat la o covrigărie ale cărei profituri ajutau tribul de Amerindieni Hopi, pe care

îi vizitam o dată pe lună. În solidaritate cu statutul lor de minoritate marginalizată, eram plătită cu mese în loc de bani.

Deşi eram înconjurată de oameni, mă simțeam foarte singură.

Coşmarurile, pe care le credeam alungate, mă bântuiau din nou. Îmi era dor de un cămin care nu mai exista şi nu mă puteam adapta la stilul de viață californian. În disperare de cauză, l-am contactat pe rabinul campusului Berkeley, care a fost foarte înțelegător.

— Ce caută aici o evreică drăguță din Brooklyn? m-a întrebat. Du-te acasă!

Înainte de a pleca, mi-a dat numărul de telefon al unei psihiatre din Manhattan, pe nume Lillian Kaplan. Relația noastră specială mi-a schimbat viața.

În următorii patru ani am avut şedințe săptămânale de terapie cu doctorița Kaplan, care era specializată în ajutorarea tinerilor afectați de traume, inclusiv de cele din timpul Holocaustului. În atmosfera de siguranță a cabinetului ei, pentru prima dată în viața mea, am putut să-mi exprim toată durerea, tristețea şi temerile mele. Am plâns în timp ce-i împărtăşeam vinovăția pe care o simțeam pentru moartea mamei şi pentru toate suferințele din timpul războiului pe care nu le-am putut împărtăşi niciodată cu mama, fiindcă voiam să-i cruț sentimentele.

Lillian Kaplan mi-a asigurat un loc în „Club”, o reşedință pentru fetele evreice fără adăpost care frecventau şcoala, condusă de către Asociația Evreiască de Îngrijire a Copiilor. Frumoasa clădire de piatră brună se afla în cartierul rezidențial din Park Slope, în apropiere de Grădina Botanică din Brooklyn şi de Muzeul Brooklyn. Am locuit alături de fete din medii extrem de diferite şi care sufereau de o paletă

largă de traume. Adesea reacționau exagerat. Unele fuseseră abandonate de familiile lor sau exmatriculate de la şcoală. Unele petrecuseră o perioadă de timp în spitale psihiatrice. Altele fugiseră din familii abuzive sau, ca şi mine, rămăseseră fără adăpost după ce unul sau ambii părinți muriseră. Pe lângă adăpost, Clubul le oferea sprijin emoțional prin dans, muzică, artă şi consiliere. Aceste activități ne erau adaptate, într-un mod terapeutic, pentru a ne ajuta să ne depăşim traumele individuale.

După aproape un an de absență, tata s-a întors din Israel pe la mijlocul anului 1958. Era însoțit de noua sa soție, Sonia – o supraviețuitoare a unui lagăr de muncă sovietic din Siberia. Sonia era frumoasă, amabilă şi inteligentă şi, deşi nu avea copii, era extrem de sensibilă la sentimentele mele. A fost suficient de inteligentă încât să nu încerce să o înlocuiască pe mama în inima mea, dar sprijinul ei moral şi bunătatea ei mi-au atenuat sentimentul de pierdere.

Cu ajutorul doctorului Kaplan, am acceptat-o pe Sonia, iar sentimentul de vinovăție în legătură cu moartea mamei mele mi s-a atenuat. Am recunoscut norocul de a avea un terapeut atât de minunat şi m-a inspirat să îi urmez exemplul. Plantase sămânța viitoarei mele vocații.

După ce am absolvit facultatea în 1960, m-am hotărât să mă mut în Israel. Spre surprinderea mea, după ani în care nu am păstrat legătura, Maier Friedman, care studiase la Institutul Massachusetts de Tehnologie din Boston, a apărut într-o zi la Club.

— Cum m-ai găsit? l-am întrebat.

— Nu ți-am pierdut niciodată urma, a răspuns el.

Când i-am povestit despre vaccinurile pe care tocmai mi le făcusem pentru pregătirea călătoriei mele, el a spus simplu:

— Hai să ne căsătorim mai întâi şi ne mutăm acolo împreună.

Ne cunoşteam de când aveam unsprezece ani, dar niciodată nu discutaserăm despre căsătorie. Acum ştiam amândoi, pur şi simplu, că suntem meniți să ne construim o viață împreună în Israel.

Ne-am căsătorit în Brooklyn după două luni, pe 11 iunie 1960. A fost o nuntă evreiască tradițională şi, deşi din partea mea a venit puțină lume, Maier avea o familie numeroasă şi extinsă. M-am considerat norocoasă că am fost primită cu brațele deschise de familia Friedman.

În sfârşit, făceam parte dintr-o familie mare şi iubitoare şi simțeam că eram acceptată, protejată şi că nu mai eram singură. Dar mama îmi lipsea teribil. Murise deja de trei ani şi mă întrista profund faptul că nu a trăit să mă vadă căsătorită.

Maier şi cu mine nu am avut timp pentru o lună de miere. Am mers cu maşina direct la San Diego, în California, unde Maier avea o nouă slujbă. Dar viața pe Coasta de Vest nu ni se potrivea. Ne era dor de familia şi de prietenii noştri, ca să nu mai vorbim de dinamismul vieții din New York, şi după numai şase luni, ne-am întors.

Maier avea o minte strălucită şi m-a inspirat să mă străduiesc să fac mai mult. A început un doctorat în inginerie biochimică la Columbia University, iar eu m-am înscris la un program de masterat în literatură engleză la City College of New York. Ambele şcoli erau situate în Upper West Side, iar noi am decis să ne mutăm în Harlem, care era în apropiere. În 1961, Harlem era considerată o parte periculoasă a Manhattanului şi cu siguranță aveam să fim în minoritate acolo.

Decizia noastră ne-a uimit familia şi prietenii.

— Cum o să vă vizităm? a protestat tata. E atât de periculos în acel cartier.

— Nu este aşa de periculos, am răspuns eu. Există poliție peste tot.

Nu ne mutam acolo doar fiindcă era convenabil. În excursiile noastre de pe Coasta de Vest, fuseserăm indignați când întâlniserăm toalete, restaurante şi fântâni segregate. Venind dinspre nord-est, nu ne întâlniserăm cu efectele zilnice ale segregării şi încă ne aminteam de acea indignare când ne-am întors la New York. Maier şi cu mine încercam să trăim în conformitate cu principiile noastre de bază. Apartenența noastră la Habonim, organizația sionistă, nu ne întărise numai credința în dreptul Israelului de a exista, ci şi devotamentul pentru o egalitate reală dincolo de diferențele rasiale.

Când am devenit soț şi soție, mişcarea Civil Rights[17] era deja în plină desfăşurare, iar afro-americanii cereau să se pună capăt segregării şi discriminării. Activiştii evrei au jucat un rol important în cadrul mişcării, nu în ultimul rând pentru că iudaismul stipulează că avem obligația morală de a susține drepturile fundamentale ale celorlalți. Am mărşăluit alături de afro-americani în Washington, când aceştia au cerut integrarea. A vorbi despre egalitate nu era suficient. Am decis să o trăim.

Ne-am mutat într-un apartament frumos cu două dormitoare, cu vedere la celebrul Teatru Apollo, pe 125th Street. Eram singurul cuplu alb de evrei cuşer printre cei

---

[17] Mişcarea pentru drepturile civile ale afro-americanilor din Statele Unite a fost o mişcare politică şi o campanie din 1954 până în 1968 pentru abolirea segregării rasiale instituționale, a discriminării şi a lipsei de drepturi în Statele Unite (n. tr.).

aproape 800 de afro-americani şi latino-americani din clădirea noastră de douăzeci şi unu de etaje.

La început, vecinii noştri au fost ostili şi ne-au ignorat până şi în micul lift. Speram că gheaţa se va sparge cumva, dar nu eram sigură de cel mai bun mod de a-i aborda nici măcar pe oamenii de la acelaşi etaj cu noi. Evitam contactul vizual şi treceam unii pe lângă ceilalţi în tăcere pe hol. După câteva luni, în sfârşit, vecinii au catadicsit să ne salute din cap când ne vedeau.

Este un început, mi-am zis.

Dar Maier şi cu mine ne-am dat seama că facem progrese atunci când ne-am dus la o întâlnire a locatarilor şi câteva feţe cunoscute ne-au zâmbit.

Am început să particip la diverse întâlniri mai mici în apartamente individuale, unde locatarii discutau despre siguranţă, curăţenie şi igienă. Voiam să contribui şi priveam aceste întâlniri ca pe o punte spre acceptare. Aşa s-a dovedit a fi. La început, m-am autoinvitat, dar după un timp, am fost invitată să particip. Barierele au căzut. Vecinii noştri au văzut că aveam aceleaşi preocupări ca şi ei.

În fiecare zi, în drumul meu spre facultate, treceam pe lângă Apollo şi auzeam muzica pulsând prin pereţi, dar nu aveam nici bani şi nici curajul să intru. Apollo era inima vie a culturii din Harlem. A început prin a fi o sală de spectacole de musical rezervată exclusiv albilor, dar la mijlocul anilor ’30 devenise o scenă pentru o gamă largă de talente afro-americane. În timp a evoluat, promovând muzica jazz, orchestre, comedie, operă, gospel şi muzică soul. Artiştii care au călcat pe scena Apollo la începutul carierei lor au devenit nume cunoscute în întreaga lume: Ella Fitzgerald, Louis Armstrong, Duke Ellington, Richard Pryor, Aretha Franklin, The Staple Singers, Ray Charles, Otis Redding,

Jackson Five şi Stevie Wonder, pentru a-i numi doar pe câțiva dintre ei. Clădirea, vedetele sale şi publicul emanau o vibrație atât de puternic caldă, încât, doar trecând pe lângă ele, îți puteai da seama că înăuntru are loc ceva extraordinar.

Cea mai bună descoperire a mea în zonă a fost biblioteca publică de pe 135th Street, colț cu Lenox, care acum se numeşte Malcolm X Boulevard. În prima mea zi acolo, bibliotecara a încercat să fie politicoasă, dar în spatele zâmbetului ei de plastic am simțit că nu eram binevenită. Spre supărarea ei, am început să mă uit prin jur.

Atenția mea a fost atrasă de vitrinele de sticlă care protejau manuscrisele originale ale scriitorilor afro-americani. Printre dinți, mi-a explicat că acestea făceau parte din Colecția Schomburg, o arhivă de materiale axate pe cultura neagră.

Am observat un articol aşezat pe birou despre un scriitor afro-american pe nume Richard Wright, care murise la Paris din cauza unui atac de cord cu un an mai devreme, la vârsta de 52 de ani. Articolul afirma că, deşi Wright scrisese o serie de lucrări, foarte puțini oameni auziseră de el. Am fost intrigată şi am împrumutat *Black Boy*, o lucrare de non-ficțiune publicată în 1945 – în acelaşi an în care am fost eliberată de la Auschwitz.

Black Boy relatează experiențele lui Wright în Sudul Americii, unde a îndurat sărăcia, boala şi rasismul. Am fost şocată că un copil american a fost supus unor abuzuri şi violențe atât de groaznice, şi nu doar din partea societății, ci şi a familiei sale. La scurt timp după aceea, l-am anunțat pe profesorul meu că voi scrie teza mea de masterat despre Richard Wright. Dar mai întâi aveam nevoie de aprobarea lui.

— Nu sunt sigură că o femeie albă care nu s-a născut în America va înțelege experiența afro-americană, a spus el.

Cu toate acestea, nu voiam să accept un refuz şi, în cele din urmă, am obținut permisiunea după ce am insistat ca profesorul meu să se consulte cu alți membri ai comisiei de la colegiu.

Deşi imaginile sexuale şi violente ale lui Wright au dus la interzicerea pe scară largă a cărților sale, i-am apreciat onestitatea şi am empatizat cu durerea sa. El acuza rasismul instituționalizat din America pentru depravarea personajelor sale. Acestea erau inteligente, torturate şi violente, ceea ce adesea ducea la crimă. În căutarea dreptății sociale, Wright s-a alăturat timp de un deceniu Partidului Comunist, dar în cele din urmă a renunțat, dezamăgit de lipsa de justiție şi de ipocrizia din sânul acestuia. Un partid care se presupunea că susține egalitatea totală între clasele muncitoare îmbrățişa, de asemenea, segregaționismul, ceea ce însemna şi mai mult rasism. Într-un articol intitulat „The God That Failed” („Dumnezeul care a eşuat”), Wright şi-a exprimat dezamăgirea şi dezgustul față de comunism. A murit într-un exil autoimpus, în 1960, dezamăgit şi fără să fie conştient de influența sa asupra altor scriitori.

Am simțit o anumită înrudire cu Richard Wright. Chiar dacă veneam din medii foarte diferite, şi eram de religii şi de culori ale pielii diferite, amândoi înduraserăm o copilărie abuzivă şi ne luptaserăm pentru a găsi un sens, pe când eram doar nişte copii răniți într-un mediu dur şi rasist. Suferința lui a rezonat cu a mea.

În timp ce studiam pentru masterat am rămas însărcinată cu fiica mea Risa. Am numit-o după mama mea. Mă hotărâsem ca orice copil aş fi avut să aibă o educație lipsită

de ură, spre deosebire de cea a lui Wright şi a mea. Unii dintre vecinii noştri ne deveniseră acum prieteni şi, deşi banii erau puțini, ne-au dat ce au putut.

Ne-au dăruit haine pentru copii, cearşafuri şi scutece, iar asta ne-a făcut să ne simțim ca şi cum am aparține unei comunități. Gadi, fratele Risei, s-a născut peste treisprezece luni. În timpul acelui Crăciun, în fața uşii noastre s-au îngrămădit şi mai multe cadouri şi, deşi toată lumea ştia că noi nu sărbătoream Crăciunul, vecinii se certau mereu: „De ce-ar trebui să sufere copiii?"

Cu doi copii, viața era agitată şi nu prea aveam timp pentru temele de la facultate. Aşa că am afişat un fluturaş în lift, oferind meditații gratuite la engleză şi matematică în schimbul supravegherii copiilor. După o reacție inițială mai lentă, am găsit câțiva adolescenți care aveau nevoie de ajutor la compuneri scurte şi pe care mă puteam baza să-i las cu copiii. Un băiat de 12 ani care se lupta cu matematica a apelat, la rândul lui, la noi. El nu putea să aibă grijă de copii, pentru că avea deja grijă de cei doi frați mai mici ai săi, dar Maier a stat cu el timp de ore întregi, parcurgând puzzle-uri numerice care deveneau din ce în ce mai complexe şi mai provocatoare. Misterele matematicii i-au fost dezvăluite, iar băiatul a făcut progrese mari. Faptul că meditațiile noastre au aprofundat relația între noi şi vecinii noştri îmi încălzeşte inima şi acum. Odată ce ne-am conectat la nivel emoțional, diferențele economice, educaționale şi sociale s-au topit.

La începutul anului 1967, atât eu cât şi Maier ne primiserăm diplomele şi eram pregătiți să mergem mai departe. Vecinii noştri au organizat o petrecere de adio fantastică şi am fost foarte trişti că plecam. Habar n-aveam că ne îndreptam direct spre un alt război.

CAPITOLUL 21.
ISRAEL

Netanya, Israel, 1967
Vârsta de douăzeci şi nouă de ani

Aerul cald şi uscat m-a învăluit într-o îmbrăţişare primitoare în momentul în care am ieşit pe uşa avionului El Al, am coborât treptele şi am păşit pe pământ israelian. Îmi făcea plăcere să mă întorc – de data aceasta cu Maier, soţul meu, şi cu cei doi copii mici. Îmi voi aminti întotdeauna data de 3 mai 1967.

În timp ce ne îndreptam spre nord, de-a lungul coastei, pe un drum de treizeci de minute de la Ben Gurion spre Netanya, toate geamurile maşinii erau coborâte. Strânşi unul lângă altul, copiii noştri, Risa şi Gadi, stăteau aplecaţi pe geam, întorcându-şi feţele spre soare ca nişte flori. Căldura era un balsam care alina durerile datorate zborului lung şi tensiunile reziduale cauzate de viaţa agitată din New York. Contrastele senzoriale dintre Big Apple[18] şi Tel Aviv

[18] Denumire sub care mai este cunoscut oraşul New York (n. red.).

erau deja imposibil de ignorat. Eram orbiți de strălucirea soarelui care se reflecta din casele de piatră albă. Briza purta parfumul florilor şi gustul sărat al Mediteranei de Est.

M-aş putea obişnui cu asta, mi-am spus.

Netanya era mult mai mică decât Tel Aviv, dar la fel de primitoare.

Ca parte a adaptării noastre în această țară tânără şi în curs de dezvoltare, am locuit într-o instituție educațională israeliană unică, numită *ulpan*, care îi inițiază pe imigranți în limba ebraică şi în cultura şi obiceiurile noii lor patrii. Noi ne-am înscris pentru şase luni, ceea ce am considerat că avea să fie suficient pentru a ne aclimatiza şi pentru a avea o înțelegere solidă a limbii.

Complexul nostru de tip *ulpan* era orientat către familiile tinere, şi m-a impresionat faptul că pe paturile copiilor aşteptau o păpuşă şi o minge. Gestul ne-a făcut să ne simțim foarte mult ca acasă.

Mesele erau evenimente comune, iar din sala de mese răzbătea un cor de limbi diferite, inclusiv rusă, poloneză, spaniolă, franceză şi engleză. Instructorul nostru încerca în mod constant să introducă ebraica în conversațiile noastre. Am decis să-mi schimb numele în Tova pentru ca să sune mai israelian. L-am ales şi pentru că era apropiat de Tema, numele mamei bunicii mele materne.

La început, viața a fost previzibil de obişnuită şi confortabilă. În fiecare dimineață duceam copiii la grădiniță, apoi mergeam la cursuri pentru lecțiile de ebraică. Ne-am acomodat cu ritmul subtropical al odihnei de după-amiază, când soarele era cel mai fierbinte, şi socializam şi ne făceam temele în răcoarea serii. Ne plăcea stilul de viață în aer liber al Israelului şi am petrecut ore nesfârşite pe plaja imaculată din Netanya.

Aterizarea noastră uşoară în Orientul Mijlociu nu a durat însă prea mult. La mijlocul lunii mai 1967 am fost vizitaţi de un ofiţer al armatei israeliene de la o bază din apropiere, care a anunţat că războiul era iminent şi că, după toate probabilităţile, ne vom trezi pe linia frontului. Acest lucru nu ar fi trebuit să fie o surpriză majoră, dar cumva ne-a luat pe amândoi pe nepregătite, atât pe mine, cât şi pe Maier.

Eram conştienţi de raidurile transfrontaliere ale gherilei palestiniene şi de retorica belicoasă a preşedintelui egiptean Gamal Abdel Nasser. Dar, în ciuda unui acord de apărare reciprocă semnat de Egipt şi de Siria la sfârşitul anului 1966, ameninţarea percepută părea destul de îndepărtată. În orice caz, oraşele israeliene din apropierea graniţelor cu Egiptul şi Siria păreau a fi cele mai expuse la risc. Totuşi, vizita ofiţerului de armată ne-a forţat să ne concentrăm asupra conflictului potenţial din vecinătatea noastră.

Locuiam într-una dintre cele mai înguste fâşii de teritoriu israelian. Complexul nostru se afla la doar 15 km de graniţa iordaniană. Armata israeliană se temea că, atunci când va veni războiul, Tulkarm, un oraş predominant palestinian situat chiar peste graniţă, în Cisiordania, avea să fie folosit ca bază de artilerie.

Ofiţerul i-a dat instrucţiuni specifice directorului *ulpan*-ului cu privire la întocmirea unei apărări rudimentare. Nu era timp de pierdut. Trebuia să începem imediat să săpăm gropi de tragere şi tranşee. Nu era o cerere, ci un ordin.

— Îmi pare rău, dar nu pot să vă las niciun soldat să vă ajute, a spus el, înainte de a se întoarce la baza sa.

Cei mai mulţi dintre membrii grupului nostru pestriţ erau orăşeni care nu mânuiseră în viaţa lor o cazma. Şi pe lângă asta, fără o limbă comună, aveam probleme de comunicare. A fost o sarcină descurajantă, dar Maier a fost la înălţimea

provocării. Nu a avut niciodată experiența războiului, dar a înfruntat fără teamă conflictul iminent.

Mare sau mic, Maier s-a aruncat în fiecare proiect ca şi cum ar fi fost puzzle-ul lui, pe care trebuia să-l rezolve singur. Cu mintea sa de inginer, a supravegheat săpăturile, a organizat munca în schimburi, a predat măsurile de siguranță şi s-a asigurat că adăposturile antiaeriene erau consolidate şi aprovizionate, în cazul în care am fi fost nevoiți să ne adăpostim pentru o perioadă mai lungă.

Hotărârea optimistă a lui Maier contrasta puternic cu starea mea de spirit. Pentru prima dată în mai bine de douăzeci de ani, de la lichidarea naziştilor de la Birkenau, eram cu adevărat împietrită. Coşmarurile mele dispăruseră, fiindcă viața mă ținuse ocupată. Însă acum mă bântuiau din nou. Eram chinuită de viziuni cu trupuri goale, cu copii fără adăpost, cu foamete şi tortură, viziuni care îmi furau somnul. Refuzam să mă dezbrac la culcare. Mi-era teamă că vom fi invadați în timpul nopții, iar eu aş fi fost prinsă goală de soldații arabi.

În America, coşmarurile tatălui meu din timpul războiului reapăruseră şi ele. Ne suna zilnic, rugându-ne să-i trimitem pe copii acasă cu avionul cât timp granițele erau încă deschise. Când am refuzat, a bombardat Ambasada SUA din Tel Aviv cu rugăminți de a ne convinge să-i trimitem pe copii în Cipru, în apropiere, pentru siguranță, aşa cum au făcut-o atât de mulți alții. Implorările tatei au funcționat. A venit să ne vadă un funcționar consular.

— Tatăl dumneavoastră ne-a sunat de mai multe ori pe zi, a spus diplomatul. M-a făcut să promit că voi încerca să vă conving să vă evacuați copiii.

I-am refuzat politicos oferta.

— Ceea ce se va întâmpla cu alți copii evrei se va întâmpla şi cu ai noştri, a spus Maier.

Un om al principiilor, până în măduva oaselor, care a fost întotdeauna un idealist şi un sionist de neclintit.

Pacea se îndepărta tot mai mult cu fiecare zi care trecea. La mijlocul lunii mai, preşedintele Nasser a cerut Națiunilor Unite să retragă trupele de menținere a păcii din Peninsula Sinai, unde, timp de mai bine de zece ani, fuseseră un tampon între Israel şi Egipt. Aceste forțe ONU, formate din 1.400 de oameni, se aflau acolo doar pe bază de invitație, aşa că au fost obligate să se retragă în timp ce 1.000 de tancuri egiptene şi 100.000 de soldați – o treime din întreaga armată egipteană – avansau prin deşertul Sinai spre frontiera israeliană, la doar 50 km de Tel Aviv.

Strângând şi mai mult lațul, Nasser a ordonat o blocadă în Strâmtoarea Tiran, unde Golful Aqaba se întâlneşte cu Marea Roşie. Blocada a tăiat accesul Israelului la portul Eilat, punând în pericol aprovizionarea cu petrol şi cu alte importuri-cheie ale națiunii dinspre sud.

Dintre toate provocările, blocada a fost cea mai puternică. Guvernul israelian a interpretat decretul lui Nasser ca pe un act de război şi a anunțat o mobilizare totală, ceea ce a fost un proces extrem de eficient. Majoritatea civililor aflați la vârsta de luptă erau rezervişti şi bine antrenați. Odată ce s-a făcut apelul, oamenii s-au oprit imediat din ceea ce făceau şi s-au prezentat la unitățile lor militare.

Între timp, la nord-est, Siria a desfăşurat trupe pe Înălțimile Golan, care domină valea superioară a râului Iordan. O săptămână mai târziu, Nasser a semnat un pact de apărare cu regele Hussein al Iordaniei. Ofițerul armatei israeliene avusese mare dreptate. Războiul urma să aibă loc exact în spatele casei noastre.

Risa şi Gadi nu erau conştienţi de furtuna care se apropia. Am inventat un joc care i-a încântat. Ne uitam pe cer după avioane, iar când unul dintre noi zărea un avion, eu loveam o tobă de jucărie, şi ei se aruncau sub pat, pe care îl transformasem într-un bârlog, plin cu alte jucării şi gustări. Zile întregi am repetat exerciţiul, până când nu a mai fost un joc.

Sirenele de raid aerian au răsunat în dimineaţa zilei de 5 iunie 1967. Nu era o alarmă falsă. Se întâmpla cu adevărat. I-am luat pe copii de mânuţe şi am alergat spre tranşeea noastră. I-am ţinut cât de strâns puteam şi, aşa cum făcuse şi mama înaintea mea, am încercat să-i protejez cu corpul meu. Nu puteam să văd ce se întâmplă. Însă sunetul rachetelor şi al obuzelor era înfiorător. Efectul de percuţie al exploziilor părea incredibil de puternic şi de distructiv.

Copiii plângeau de frică şi, deşi eram şi eu îngrozită, am încercat să-i liniştesc. Maier nu era nicăieri, iar salvele brăzdau cerul. El conducea alte familii către tranşee şi, odată ce au fost în siguranţă, a venit şi el lângă noi.

— Cele pe care nu le auzi ar trebui să te îngrijoreze, a spus el. Cele pe care le auzi au trecut deja pe lângă noi.

Observaţia lui a însemnat că acum îmi era teamă pentru copiii mei în timpul tăcerii dintre exploziile de obuze.

Împotriva Israelului, coaliţia arabă a adunat o forţă combinată de 900 de avioane, 5.000 de tancuri şi 500.000 de soldaţi. Noi, prin comparaţie, aveam doar 175 de avioane, 1.000 de tancuri şi o armată permanentă de 75.000 de soldaţi, care putea fi suplimentată cu rezervişti.

Simpla greutate a cifrelor genera o stare de mare anxietate în rândul populaţiei civile. Părea un război între David şi Goliat. Nu bănuiam că generalii noştri erau atât de încrezători.

În primele ore ale conflictului, am presupus că Israelul a fost atacat primul şi că Iordania, aflată la doar 13 kilometri distanță, a început agresiunea. În astfel de circumstanțe, în mijlocul confuziei şi fricii provocate de un baraj de artilerie, este greu să nu te gândeşti că eşti în epicentrul acțiunii. Au trebuit să treacă câteva ore până când ştirile de la radioul israelian să se filtreze până la noi şi să ne prezinte situația noastră în perspectivă.

Ceea ce se întâmplase fusese o mişcare clasică din *Arta războiului*, manualul militar scris cu mii de ani în urmă de Sun Tzu, un general şi filozof chinez antic. Unul dintre principiile lui Sun Tzu este: „Atacă-ți inamicul acolo unde se află nepregătit, apari acolo unde nu eşti aşteptat."

Este exact ceea ce au făcut israelienii. În dimineața de 5 iunie 1967, în zori de zi, Forțele de Apărare au lansat o serie de lovituri preventive pentru a contracara amenințarea militară a coaliției arabe. Aviația israeliană a distrus 90% din avioanele Forțelor Aeriene egiptene în timp ce acestea stăteau neajutorate la sol. Piloții israelieni au paralizat apoi capacitatea aeriană a celorlalte națiuni arabe din alianță.

Controlul cerului a permis forțelor terestre să avanseze cu încredere spre obiectivele lor.

În ciuda succeselor rapide ale Forțelor de Apărare ale Israelului, noi am rămas în adăposturile noastre. În timp ce îmi strângeam copiii în brațe, mă luptam cu sentimentul de vină. După toate experiențele mele din Polonia, cum am putut să le pun viața în pericol? Eram oare iresponsabilă? Era normal ca dorința noastră de a trăi în Israel să aibă prioritate față de bunăstarea lor fizică? La urma urmei, acest conflict era doar începutul. Aveau să trăiască într-o țară înconjurată de duşmani, confruntându-se cu o amenințare existențială perpetuă şi luptând pentru

supraviețuire. Acestea erau îndoielile care se aflau în prim-planul preocupărilor mele în timp ce schimburile de artilerie continuau. Am ieşit la suprafață din adăpost când tunurile au încetat să mai tragă. În întuneric, am putut să vedem flăcările care se ridicau din satele arabe de peste graniță.

Pe măsură ce războiul avansa rapid, iar victoria a devenit posibilă, perspectiva mea s-a schimbat. Am devenit mai calmă. Mi-am dat seama că le ofeream Risei şi lui Gadi un cadou. Statutul de cetățeni ai unei țări evreieşti însemna că nu aveau să se mai confrunte cu antisemitismul, discriminarea sau ruşinea. Nu mai aveau să fie nevoiți să îndure chinurile pe care le-a suferit familia mea. Pericolul fizic cu care se confruntau era trecător, dar îmbogățirea lor spirituală avea să fie permanentă.

M-am convins pe mine însămi că luasem decizia potrivită atunci când nu i-am trimis departe. Locul lor era în Israel. În comparație cu toate nenorocirile prin care trecusem eu, riscurile erau în limite acceptabile. Noi aveam o țară cu o armată şi o forță aeriană remarcabile. Eram departe de a fi neajutorați. Eram puternici şi eficienți.

Războiul a durat doar şase zile înainte ca Israelul să se impună. În acea zi, după ce a fost declarată victoria, Maier şi cu mine am sărbătorit cea de-a şaptea aniversare a căsătoriei noastre cu câțiva dintre ceilalți studenți din *ulpan*. A fost un eveniment dulce-amărui. Am privit triumful nostru ca pe un miracol, iar numărul victimelor israeliene a fost relativ mic. Şi totuşi, fericirea noastră era temperată de valul de înmormântări care a avut loc în toată țara. Şapte sute şaptezeci şi şase de tineri soldați îşi sacrificaseră viețile pentru a face din Israel un stat mult mai puternic, mult mai sigur pentru noi, ceilalți.

De îndată ce am putut, ne-am îndreptat spre Kotel (sau Zidul de Vest), în Oraşul Vechi din Ierusalim, care, pentru atât de mult timp, fusese inaccesibil pentru evreii israelieni. Aşteptaserăm o viaţă întreagă pentru acest pelerinaj. Kotel este singura secţiune care supravieţuise din zidul de susţinere al Primului şi celui de-Al Doilea Templu, construite cu mii de ani în urmă. Este cel mai sacru loc de cult pentru evrei.

Înainte de război, Ierusalimul fusese împărţit în două. Israelienii administrau jumătatea vestică, în timp ce iordanienii controlau partea estică, chiar şi Oraşul Vechi, cu zidurile sale de calcar crenelate şi multele sale locuri sacre pentru cele trei mari religii monoteiste ale lumii: iudaismul, islamul şi creştinismul. După ce au respins forţele iordaniene în confruntări urbane în Ierusalimul de Est, israelienii au preluat controlul asupra Oraşului Vechi în a treia zi de război.

Am simţit tensiunea atunci când am intrat pe poarta Jaffa, aproximativ o săptămână mai târziu, deşi ne simţeam în siguranţă deoarece trupele patrulau labirintul de alei înguste din interiorul zidurilor.

Eram copleşiţi de priveliştile şi de sunetele din acest *souk*, o piaţă plină de viaţă. Tarabele debordau de bunuri exotice, rochii cu broderii complicate cusute de mână şi bijuterii frumos lucrate. Boia, chimion, cardamom, za'atar şi alte mirodenii viu colorate în saci mari şi deschişi emanau mirosuri îmbătătoare. Cuvintele unor limbi familiare şi ale altora, ciudate, pe care nu le mai întâlnisem până atunci se amestecau cu conversaţiile strigate în arabă ale tarabagiilor. Deşi negustorii din *souk* făceau parte din tabăra învinşilor, orice resentiment faţă de evrei care îşi explorau acum noua lor lume era diluat de pragmatism. Având în vedere circumstanţele, au fost destul de ospitalieri.

În cele din urmă, după ce am navigat prin labirintul Oraşului Vechi, am ajuns la Zidul de Vest, care se ridica la 18 metri deasupra noastră şi strălucea în soare. Deşi parțial ascuns de cazărmile dărăpănate sprijinite de el, printre grămezi de bălegar de măgar şi mormane de gunoaie, monumentul era impresionant. Am rostit în linişte o rugăciune străveche cunoscută sub numele de *Sheheheyanu*[19]: „Binecuvântat eşti Tu, Doamne, Dumnezeul nostru, Regele Universului, care ne-ai dăruit viața şi ne-ai susținut şi ne-ai permis să ajungem în acest moment."

De peste 1.500 de ani, evreii au recitat *Sheheheyanu* pentru a-şi exprima recunoştința pentru experiențe noi şi neobişnuite. Este greu de descris cât de sublim a fost acest moment, să stau acolo cu Maier, ținându-ne copiii de mână, în fața Zidului de Vest. În sfârşit, noi, ca popor, puteam să ne rugăm acolo unde, timp de aproape două milenii, strămoşii noştri îi adresaseră şi ei rugăminți lui Dumnezeu.

Am simțit o imensă recunoştință şi mândrie de a fi acolo cu familia mea, atingând acele pietre gigantice şi străvechi. Pe când stăteam acolo plină de respect, în tăcere, mi-am dat seama că zidul reprezenta o parte din identitatea mea.

Era un testament al puterii, al tenacității şi al *chutzpah*-ului evreiesc.

Mai mult decât atât, zidul reprezenta o răzbunare şi era exact inversul definiției pe care ne-o dăduseră naziştii, de *Untermenschen* – suboameni, viermi şi paraziți care trebuiau să fie stârpiți. Am simțit un alt moment de eliberare. Nu-i de mirare că şi asta m-a făcut să mă simt ca acasă. Era o confirmare a apartenenței mele.

---

[19] Binecuvântarea „Cel care ne-a dat viață" este o rugăciune evreiască obişnuită, care este recitată pentru a sărbători diverse ocazii (n. tr.).

Nu la mult timp după ce s-a încheiat pacea, am părăsit *ulpan*-ul şi am închiriat o casă cu trei dormitoare, la opt km de Ierusalim, în zona Munților Iudeei, la 2.000 de metri - deasupra nivelului mării, într-o comunitate numită Motza. Casa era cuibărită într-o iarbă până la genunchi, printre cedri, şi cu o mică livadă în care se găseau din abundență piersici, caise, mere şi pere. După peisajul dominat de beton, oțel şi sticlă din Manhattan, aici părea că suntem în paradis.

Într-o dimineață a apărut la uşa noastră o siluetă înaltă, în halat şi sandale. N-a scos niciun cuvânt. Folosindu-şi mâinile, a gesticulat: „Vă pot fi de folos?”

În scurt timp, grădina noastră a devenit imaculată. A cosit iarba, a curățat copacii de uscături şi a strâns de fructele putrede de pe jos.

Ahmad, care locuia într-un mic sat arab fără electricitate sau apă, a devenit grădinarul, dădaca şi prietenul nostru. Ne-a onorat familia numindu-i pe cei doi băieți ai săi Maier şi Gadi.

Maier s-a dedicat unei zone de nişă a cercetării cancerului. Pe vremea aceea, organismele internaționale de sănătate şi companiile alimentare se străduiau să atenueze impactul aflatoxinelor, fungilor cancerigene naturale care se dezvoltă în climatele calde şi umede şi contaminează o gamă largă de produse, inclusiv porumbul, orezul, nucile, mirodeniile şi boabele de cacao. În cadrul unui proiect sponsorizat în comun de Centrul Medical Hadassah şi de Universitatea Ebraică, Maier şi o echipă de cercetători au dezvoltat un proces de fermentare pentru a produce aflatoxine pentru a-i ajuta pe alți oameni de ştiință din întreaga lume să protejeze lanțul de aprovizionare cu alimente şi să reducă riscul de cancer.

Mi-am găsit un post de profesoară la Universitatea Ebraică, unde predam limba engleză studenților care aveau nevoie de ajutor pentru a se înscrie sau pentru a fi admiși la universitate. Una dintre plăcerile mele era să trec cu mașina pe lângă Cupola Stâncii[20], cu magnificul său dom auriu, care scânteia în lumina soarelui. Cupola însemna pentru majoritatea studenților mei arabi tot atât de mult cât însemna Zidul de Vest pentru mine.

Studenții mei proveneau din sate sărace, dominate de bărbați. În lumea lor tradițional patriarhală, femeile erau descurajate să studieze sau să predea. Cei mai mulți erau indignați că o femeie le putea fi profesoară și își exprimau resentimentele în multe moduri. Unii vorbeau ostentativ în timpul prezentărilor, alții se dezbrăcau de cămăși, iar, de fiecare dată când erau momente de tensiune sau de instabilitate politică, ascultau știrile în limba arabă la radiourile lor portabile. Deși nu puteam înțelege limba, eram conștientă de faptul că discursul era unul categoric, nu în ultimul rând pentru că studenții începeau să se agite.

Încă din copilărie, mi-am apărat mereu punctul de vedere. Obișnuința asta m-a ajutat și nu vedeam niciun motiv să mă schimb acum.

Studenții s-au liniștit după ce și-au dat seama că notele lor la teste vor reflecta neatenția lor. Îi înțelegeam și empatizam cu situația lor. Se simțeau neputincioși, inutili și poate chiar speriați. A fi o minoritate într-o cultură dominantă este

[20] Cupola Stâncii este un sanctuar islamic, unul din cele mai cunoscute locuri în Ierusalim. În direcția pietrei peste care s-a ridicat domul se stabilise în trecut prima orientare de rugăciune pentru musulmani, înainte de trecerea la orientarea către Mecca (n. tr.).

mereu o provocare. Dar mă bucur că unii dintre ei au devenit performanți şi au ajuns să obțină diplome avansate.

În tot acest timp, viața de familie s-a extins şi s-a îmbunătățit. Tatăl meu şi Sonia s-au stabilit în Tel Aviv. Părinții lui Maier, Ruth şi Leo, s-au mutat şi ei din Brooklyn la Ierusalim. Acum erau aproape şi de fiii lor, deoarece fratele lui Maier, Bunim, locuia cu familia sa în Tel Aviv.

După câțiva ani s-a născut fiica mea Itaya şi ne-am mutat chiar în Ierusalim, deoarece era mai aproape de familie şi mai convenabil. Acolo, părinții lui Maier locuiau peste drum şi puteau să ne ajute cu creşterea copiilor, în timp ce noi doi lucram cu normă întreagă. Zilele de vineri şi sărbătorile ni le petreceam adesea cu tata şi Sonia în Tel Aviv, dar activitatea noastră preferată era să mergem la frumoasele plaje israeliene cu Bunim, Davida şi cei trei copii ai lor, Shavit, Boaz şi Oded. Străzile sigure ale Ierusalimului au devenit, şi ele, locul de joacă al copiilor. În acea perioadă, copiii mici chiar mergeau singuri, cu autobuzul, iar Risa, Gadi şi Itaya se duceau singuri la activități extraşcolare precum sporturile de echipă, lecțiile de karate şi călăria.

Faptul că eram înconjurați de o familie în creştere şi de un cerc de prieteni tot mai mare m-a ajutat la vindecarea rănilor provocate de Holocaust. Nu i-am putut înlocui niciodată pe cei pierduți. Dar acum viața avea cu adevărat un sens, mai ales când apărea o nouă viață. Sentimentul de apartenență ne-a îmbogățit existența, la fel ca prieteniile noastre de-o viață. Privind retrospectiv, acest timp petrecut cu familia şi prietenii din Israel a fost una dintre cele mai fericite perioade din viața mea.

Deşi ne plăcea marea, Maier şi cu mine eram mai potriviți pentru traiul în Ierusalim decât pentru viața pe litoral. Îi adoram complexitatea şi istoria, calitatea atemporală a

arhitecturii sale, aerul curat, limpede şi lumina strălucitoare. Păşind pe străzile sale, aveam întotdeauna sentimentul că acele case de piatră erau acolo de o veşnicie şi că vor rămâne în picioare la infinit. Vedeam existența noastră efemeră în continuitatea Ierusalimului ca pe un privilegiu şi profitam din plin de ea. Clădirile cu cicatrici lasate de gloanțe ne aminteau constant că libertatea noastră a avut un preț. Mă încânta amestecul eclectic de femei arabe în rochii lungi, colorate, femei evreice credincioase în haine modeste, bărbații evrei religioşi în ținutele lor unice şi fete în fuste mini, aducând un sentiment al nebuniei anilor '60 în restaurante, în magazine şi la standurile de *falafel*, în mijlocul aromei de chimion şi za'atar.

În timpul liber, exploram cele patru cartiere din Oraşul Vechi, împărtăşind curiozitatea noastră cu copiii şi insuflându-le un sentiment al istoriei. Locul meu preferat a fost, şi încă este, Casa arsă din Cartierul Evreiesc, care a fost dezgropată la puțin timp după Războiul de Şase Zile. Sub straturi de cenuşă, arheologii au descoperit rămăşițele unei case de preot care a fost incendiată şi jefuită de romani în anul 70 d.H. Conținutul casei era o capsulă a timpului din perioada în care Zidul de Vest făcea parte din cel de-Al Doilea Templu.

În Cartierul Creştin ne-am plimbat pe Via Dolorosa, trecând pe lângă Biserica Sfântului Mormânt, despre care se presupune că ar fi înălțată pe locul în care a avut loc răstignirea şi înmormântarea lui Hristos, inhalând mirosul de cafea proaspăt măcinată din cafenelele din apropiere. În Cartierul Armenesc am avut mereu un sentiment de solidaritate cu rezidenții care au fugit de genocidul din 1915, în care 1,5 milioane dintre strămoşii lor au fost ucişi. În acel cartier, armenii produc minunate plăci de faianță

pictate manual, mozaicuri şi ceramică cunoscute în întreaga lume.

Admiram etica antreprenorială din bazarurile pline de viaţă din cartierul musulman. Tururile noastre de vizitare a obiectivelor turistice se încheiau întotdeauna în Cartierul Evreiesc, cu falafel şi o băutură rece undeva lângă Cardo, o antică piaţă romană. Deşi diverse în privinţa caracterului şi credinţei, ceea ce unea aceste comunităţi era firul spiritualităţii.

Cam o dată la câteva săptămâni mergeam cu maşina la o oră spre est de Ierusalim, în Parcul Naţional Masada, situat în Deşertul Iudeei. Făceam drumeţii până în vârful Masada, o formaţiune stâncoasă aflată la 400 de metri deasupra nivelului mării. Ajungeam acolo în zori şi priveam cum răsare soarele peste Marea Moartă şi peste râul Iordan şi exploram ruinele fortăreţei regelui Irod cel Mare. După efortul depus, ne răcoream, înotând în ochiurile de apă din Ein Gedi, aproape de Marea Moartă.

Aceste experienţe arată cum, în general, după Războiul de Şase Zile, viaţa în Israel părea mai sigură şi mai confortabilă. Copiii frecventau o şcoală experimentală, care adopta o nouă abordare a educaţiei: nu se notau lucrările elevilor, pentru că cei de acolo nu credeau în competiţie. Copiii au iubit şcoala şi au înflorit. Clădirea era aproape de *shuk*-ul[21] Machane Yehuda, o piaţă veche de 200 de ani pe care Maier şi cu mine o vizitam în fiecare vineri, ca să cumpărăm mâncare pentru Sabat.

Cu toate acestea, trebuia să trăim într-o stare de vigilenţă permanentă. O parte din noua normalitate era războiul de uzură. Timp de aproape trei ani, Israelul şi statele vecine s-

[21] Piaţă, în sensul larg al cuvântului, piaţă stradală, *souq* (n. tr.).

au angajat în frecvente raiduri de represalii, fiindcă vecinii noştri arabi au încercat să destabilizeze Israelul şi să-i submineze securitatea cu o serie de incursiuni. Cu toate acestea, am luat totul cu calm – mergând cu copiii la şcoală, într-o zi am trecut pe lângă o echipă de genişti care dezarma un dispozitiv în mijlocul drumului nostru. Pur şi simplu am schimbat direcția, fără să ne gândim, şi ne-am continuat drumul prin altă parte. Însă copiii au fost învățați să nu culeagă de pe jos jucării, mâncare, pixuri sau pietre interesante, chiar şi de la locul de joacă, pentru că orice obiect putea fi o capcană explozivă. Exista un avizier cu amenințări potențiale care era actualizat periodic, iar părinții organizau patrule pentru a monitoriza şcoala, sălile de clasă şi terenul pentru obiecte suspecte. Şi astfel, viața mergea înainte.

Dragostea mea pentru Israel era temperată de o dezamăgire semnificativă: subiectul Holocaustului era rareori abordat, deşi țara găzduia un număr mare de supraviețuitori care au imigrat în anii '50 cu intenția de a-şi reconstrui viața.

Fondatorii Israelului ridicaseră un memorial al victimelor Holocaustului în 1953 (cunoscut sub numele de *Yad Vashem*, centrul de comemorare frumos proiectat era o atracție pentru oameni din toate țările şi din orice categorie socială), dar sistemul educațional israelian descuraja elevii să-l viziteze, argumentând că țara era prea fragilă, nesigură şi vulnerabilă pentru a-i învăța pe copii despre atrocitățile pe care poporul evreu, şi poate chiar şi propriile lor familii extinse le-au îndurat.

Israelul încerca să dezvolte o nouă mentalitate, încrezătoare în sine, psihologic puternică, mândră, gata şi dispusă să lupte pentru a-şi apăra țara. Educatorii susțineau că studierea Holocaustului ar putea insufla îndoiala de sine şi ar putea submina încrederea tinerilor. M-a durut faptul că

nu puteam să-mi împărtăşesc povestea decât cu alți supraviețuitori, dar am cunoscut mulți alți supraviețuitori care erau de acord cu sentimentul predominant de a nu aborda subiectul Holocaustului. Unii dintre prietenii mei, printre care chiar şi mătuşile mele, Ita şi Elka, nu şi-au împărtăşit niciodată experiențele, nici măcar cu propriii copii, de teamă să nu dăuneze stimei de sine a acestora. Unii şi-au îndepărtat tatuajele şi nu au vorbit niciodată despre trecutul lor. În consecință, copiii au descoperit că părinții lor erau supraviețuitori doar după moartea acestora.

Din fericire, acest mod de gândire a început să se schimbe în anii 1980, când Israelul a început să predea despre Shoah elevilor de liceu, iar astăzi, educația despre Holocaust este parte din programa de bază pentru toate vârstele. Astăzi, Yom HaShoah, Ziua de comemorare a Holocaustului, este respectată ca o zi de doliu şi ca un angajament de a nu mai permite ca acest lucru să se întâmple din nou.

Dar atunci mi-am amintit de tatuatoarea de la Auschwitz, care mi-a spus să-mi acopăr numărul cu o cămaşă cu mâneci lungi, şi de profesorul din Astoria care mi-a spus să uit Holocaustul. Am simțit din nou presiunea şi am decis să păstrez tăcerea.

Nu a trecut mult timp până când atenția tuturor s-a concentrat asupra unui nou conflict. Sunetul sirenelor a străbătut aerul într-o zi de sâmbătă, pe 6 octombrie 1973. Era Iom Kipur, Ziua Ispăşirii, cea mai sfântă zi din calendarul evreiesc. Era cu siguranță o greşeală, o defecțiune tehnică, nu? Galei Tzahal, postul de radio al armatei naționale, ne-a asigurat însă că alarma era autentică. Egiptul şi Siria lansaseră un atac coordonat pentru a încerca să recupereze teritoriile pe care le pierduseră cu şase ani în urmă. De data aceasta, Forțele de Apărare ale Israelului nu erau pregătite. Multe unități din

prima linie nu aveau destui soldaţi, deoarece soldaţii nu erau la posturile lor în această Zi Mare şi Sfântă. Egiptenii au făcut progrese rapide în deşertul Sinai, în timp ce sirienii s-au luptat pe Înălţimile Golan.

În câteva ore, ţara s-a mobilizat. Maier s-a prezentat la serviciul de rezervă, luând cu el maşina noastră, care a fost rechiziţionată de către armată pentru a ajuta la transportul trupelor. Civilii, tineri şi bătrâni, au făcut ca ţara să funcţioneze în continuare. Departamentele guvernamentale, şcolile şi oficiul poştal erau în mare parte deservite de voluntari, supravegheaţi de profesionişti care nu serveau în forţele armate. Chiar şi socrul meu în vârstă de şaptezeci de ani, Leo Friedman, s-a pus la dispoziţia statului, devenind poştaşul local.

Conflictul a durat trei săptămâni. Luptele au fost intense. Pe Înălţimile Golan a avut loc cea mai mare bătălie cu tancuri de la cel de-Al Doilea Război Mondial. Israelienii au contraatacat şi au distrus 500 de tancuri şi vehicule blindate siriene în Valea Lacrimilor.

Deşi Israelul a fost în cele din urmă victorios, exista sentimentul că ţara nu se va bucura întotdeauna de superioritate militară. În privinţa pierderilor de vieţi omeneşti, preţul a fost mare. Peste 2.000 de israelieni au fost ucişi şi mult mai mulţi răniţi. Încă o dată, am ajuns în adăposturile antiaeriene. De data aceasta, eram cu cei trei copii ai mei în vârstă de zece, opt şi patru ani. Am vopsit felinarele şi farurile maşinilor în albastru şi ne-am acoperit ferestrele cu perdele de camuflaj, ca să nu fim ţinta vreunei bombe. Străzile erau sinistru de tăcute, fiindcă toţi erau în adăposturile lor.

Deşi războiul s-a terminat destul de repede, au trecut şase luni până când lui Maier i s-a permis să se întoarcă acasă.

Era epuizat, dar s-a întors direct la muncă. Mulți israelieni erau foarte supărați pentru că înainte de război guvernul fusese trufaş şi prea încrezător şi interpretase greşit semnele de pericol. Prim-ministrul, Golda Meir, s-a simțit responsabilă pentru asta şi a demisionat, iar economia s-a prăbuşit din cauza inflației ridicate şi a embargoului internațional asupra petrolului, impus de producătorii arabi de petrol pentru a pune presiune în urma războiului.

Am dat naştere unui fiu – Shani. Întotdeauna mă gândisem că voi avea şase copii, câte unul pentru fiecare milion de evrei ucişi în timpul Holocaustului. Dar, după ce am avut două fete şi doi băieți, am considerat că familia noastră era completă.

Din păcate, în acea perioadă proiectul lui Maier a pierdut finanțarea şi în cele din urmă a luat sfârşit. De asemenea, departamentul meu de la universitate a redus personalul cu cincizeci la sută şi m-am trezit fără loc de muncă. Maier a găsit un post în industria energiei solare, iar eu m-am înscris la Universitatea Ebraică.

Am încercat cu disperare să rezistăm, dar când Maier a primit o ofertă pentru un post în Statele Unite, ne-am cântărit opțiunile şi am decis cu reticență, din motive financiare, că ar trebui să împachetăm şi să părăsim Israelul după zece ani fericiți şi plini de satisfacții.

În timp ce ne luam rămas-bun, cu inimile îndurerate, le-am promis prietenilor noştri, familiei şi nouă înşine că ne vom întoarce peste numai trei ani.

CAPITOLUL 22.
NU AM UITAT

New Jersey, SUA, 1977
Vârsta de treizeci şi nouă de ani

Nu mi-am imaginat niciodată cât de dureros va fi să părăsesc Israelul.

Chiar dacă petrecuserăm mulți ani plini de satisfacții în America, întoarcerea în Statele Unite a fost un şoc cultural destul de serios şi a presupus câteva ajustări majore, nu doar pentru mine, ci şi pentru familia mea. În clipa în care am aterizat în Newark, New Jersey, un oraş rece şi umed, m-am trezit tânjind după soarele şi căldura din Ierusalim care, împreună cu lumina de acolo, impregnau culorile cu o forță rareori regăsită la latitudinile din nord-estul Statelor Unite.

Sunetul Americii era şi el atât de diferit. Sirenele, aparatele de aer condiționat, şantierele de construcții şi traficul, toate conspirau pentru a crea un zid de sunet care reverbera din zgârie-nori. Pe măsură ce treceau zilele, tânjeam după scara mai umană a Ierusalimului, unde pietrele păreau să absoarbă agitația străzilor înguste şi vechi. Tânjeam după aromele mirodeniilor şi mâncărurilor din Orientul Mijlociu şi îmi era dor să port mantia invizibilă a istoriei cu care mă înveşmântam atunci când trăiam într-unul din leagănele civilizației.

Cu timpul, m-am adaptat la schimbările senzoriale. Dar mă luptam cu diferențele spirituale. Vreme de zece ani trăisem o

viață în care investisem emoții, într-o țară creată ca un paradis pentru poporul meu. America, pe de altă parte, este marele creuzet.

Când încerc să explic motivele pentru care mă simțeam așa, mă întorc, inevitabil, la Holocaust și Auschwitz, pentru că acele experiențe din anii mei de formare au forjat calea pentru aproape fiecare gând pe care îl am și fiecare acțiune pe care o întreprind. Iubesc și respect Statele Unite. Cred în aproape tot ceea ce reprezintă această națiune și voi fi mereu recunoscătoare pentru adăpostul pe care mi l-a oferit, pentru educația mea și pentru faptul că mi i-a dăruit pe Maier, soțul meu, și pe familia mea. Dar nu am putut să mă eliberez de Israel. Am acumulat facturi telefonice uriașe, sunându-mi prietenii în fiecare zi, cerându-le noutăți. Devoram reportajele despre cultura, politica și problemele sociale din Israel.

Am cumpărat o casă mică, cu trei dormitoare, în Highland Park, un oraș plăcut pe malul fluviului Raritan, lângă Rutgers University din New Jersey. Din punct de vedere material, ne simțeam confortabil, dar eu eram copleșită de sentimente de vid și de inutilitate.

Într-o zi de primăvară mă plimbam cu mezinul nostru, Shani, pe aleile campusului de la Rutgers. Mulțimi de tineri entuziaști forfoteau pe acolo. Eu îl împingeam căruciorul în care se afla Shani și simțeam foarte tare că n-aveam ce căuta acolo. Era ziua înscrierilor, iar studenții se înregistrau la cursuri în primul semestru. Asta îmi stârnea interesul și, când am intrat în clădire, o consilieră de orientare a presupus că am venit să mă înscriu și m-a condus într-o cameră. În patruzeci și cinci de minute, m-a convins să mă înscriu la Școala de Asistență Socială. Mi-a spus că vârsta și trecutul meu îmi garantau practic o bursă completă, dacă

mă hotăram să studiez gerontologia – efectul îmbătrânirii asupra individului şi a societăţii.

A fost o epifanie; un moment de recunoaştere a faptului că mi se deschisese o uşă spre un alt drum.

Deşi începusem cu o diplomă de licenţă în psihologie, dragostea mea pentru literatură şi interesul pentru Richard Wright mă abătuseră de la ceea ce acum credeam că este adevărata mea vocaţie. Am simţit acea zi atât ca un *kismet*[22], cât şi ca o întâmplare fericită. Primeam un dar care avea să-mi permită să lucrez cu persoane în vârstă, fragile şi vulnerabile – exact acelaşi segment al populaţiei vizat de Hitler la începutul războiului, deoarece îi considera inutili. În copilărie nu cunoscusem aproape pe nimeni trecut de cincizeci de ani. Noua mea viaţă avea să-mi prezinte un grup divers de oameni împovăraţi de o gamă largă de provocări.

În timpul stagiului meu de practică la un azil de bătrâni am întâlnit o femeie frumoasă de optzeci şi nouă de ani, care stătea echipată de plecare, cu pălărie şi haină, lângă o valiză plină. Aştepta să fie luată de fiul ei. Aştepta de trei ani. El murise cu cinci ani în urmă. Am stat cu ea, am vorbit despre viaţa pe care o avusese alături de fiul ei şi a părut să se relaxeze. În cele din urmă, a încetat să se mai îmbrace pentru călătoria care nu mai venea niciodată şi a acceptat că el nu mai era.

Îmi amintesc de o altă doamnă în vârstă care era convinsă că era otrăvită în mod constant şi, ca urmare, nu mânca aproape nimic. Cu aprobarea personalului, am adus mâncare pe care am mâncat-o împreună. Şi astfel, dovedind

---

[22] În limba arabă, în orig.: „destin, fatalitate, soartă, voinţa lui Allah” (n. tr.).

că mâncarea ei nu era otrăvită, am reuşit să-i atenuez treptat paranoia. Un alt rezident în vârstă se clătina constant pe marginea depresiei. Ieşirea afară, în aer liber, părea să țină întunericul la distanță. Ne plimbam împreună pe jos prin împrejurimi ori de câte ori puteam, iar această experiență îi ridica moralul.

Îngrijirile pe care le ofeream şi diferența pe care o aduceam în viețile acestor oameni au fost o revelație pentru mine. Şi a existat un efect reciproc. Simțeam că nu sunt chiar aşa de inutilă.

După trei ani, cu sprijinul moral şi practic al lui Maier – care deseori mi-a dactilografiat lucrările şi a preluat treburile casnice –, am obținut un master în asistență socială, gerontologie şi consiliere.

La o săptămână după absolvire, am început să lucrez într-un program de îngrijire la domiciliu pentru persoanele în vârstă la Serviciul Familial Evreiesc – o agenție nonprofit care ajuta oamenii indiferent de religia lor.

A fost o experiență care mi-a deschis ochii. Am învățat mai multe de la clienții mei decât am crezut vreodată că este posibil. Mi se destăinuiau în legătură cu traumele trecute, cu frica de boală, de moarte, de abandon şi de sărăcie. Adesea, tot ce puteam face era să stau şi să ascult. Dar simpla mea prezență acolo a fost, cred, un element-cheie al dinamicii procesului de vindecare. O persoană îşi poate schimba imaginea de sine odată ce înțelege că este văzută, auzită şi apreciată cu adevărat. Îi încurajam pe clienții mei să se gândească la realizările lor din trecut şi să se concentreze asupra punctelor forte. Recuperarea nu era instantanee. Dar, după câteva luni de vizite, au existat semne vizibile de îmbunătățire. Cei care fuseseră apatici şi indiferenți au devenit mai implicați, îmbrăcându-se elegant

pentru şedinţele noastre. Se deschideau mai mult în legătură cu trecutul lor şi păreau să se dezvolte ca persoane, şi reuşeau chiar să extragă încredere şi plăcere din realizările mai vechi din viaţa lor.

Unul dintre clienţii mei de neuitat a fost un bătrân de nouăzeci şi doi de ani, fost avocat. Îmbrăcat impecabil, înalt, chiar dacă puţin încovoiat, locuia singur şi avea nevoie din ce în ce mai mult de ajutor pentru a-şi menţine independenţa. La o ceaşcă de ceai, avocatul mi-a împărtăşit trecutul lui. Emigrase singur în America după cel de-Al Doilea Război Mondial. A scos de undeva un album foto plin de fotografii de dinainte de război cu soţia şi copiii săi în biroul său de avocatură din Ungaria. Toţi pieriseră în Holocaust.

— Aţi auzit vreodată de Auschwitz? a întrebat el, scoţând la iveală un tatuaj mare pe antebraţ.

N-am spus nimic. Pur şi simplu mi-am suflecat mâneca stângă.

— Sunteţi familia mea acum, a zis el şi i-au dat lacrimile.

M-a strâns de mână ca şi cum ar fi găsit o comoară pierdută şi am plâns împreună.

Nu-mi împărtăşesc adesea trecutul cu clienţii mei, dar uneori o fac, atunci când simt că este potrivit. În următorul an, i-am făcut avocatului vizite la domiciliu, unde am discutat nu doar despre durerea lui, ci şi despre puterea lui. A murit într-un azil de bătrâni. În testamentul său, mi-a lăsat un birou frumos sculptat, moştenire de familie, pe care îl adusese din Ungaria. Acesta venea cu un bilet: „Din partea familiei mele şi pentru familia mea. Păstraţi-l mereu şi amintiţi-vă de mine.”

Biroul se află în casa mea din Highland Park. Am stat la biroul acela cât am lucrat la această carte. Biroul va rămâne în familia mea ca o amintire a generațiilor pierdute.

Câțiva ani mai târziu, în timpul vizitei mele de toamnă în Israel, am mers să întâlnesc un alt om care era singur cu amintirile sale: pe tatăl meu. Cu trei ani înainte îşi pierduse cea de-a doua soție, Sonia, şi era foarte singur. Am ratat zborul de întoarcere în SUA şi, din fericire, am reuşit să petrec încă douăzeci şi patru de ore, neaşteptate, cu el. Am mers împreună la bancă, şi apoi la cimitir, unde mi-a arătat parcela lui. Fiindcă nu aveam planificat nimic altceva, ne-am petrecut restul timpului vorbind şi depănând amintiri.

La un moment dat, s-a dus la bibliotecă şi a luat o carte grea, legată în piele. Cotorul avea aproape cinci centimetri grosime. Era încă viguros la şaptezeci şi doi de ani, şi degetele lui nu au avut nicio problemă să scoată cartea *Yizkor*, chiar dacă avea aproape 3,5 kg. Un soare slab, de seară pătrundea prin fereastra micului apartament din Tel Aviv. Particulele de praf scânteiau în razele ce-i luminau scaunul preferat. Afară, traficul zumzăia ca întotdeauna. Tata a pus cartea pe brațul scaunului şi s-a aşezat cu greutate.

M-am aşezat în fața lui şi am zâmbit. Era elegant în puloverul lui cu anchior şi cămaşa albastră. Nu-şi schimbase hainele de când îl vizitasem pe directorul băncii, cu câteva ore mai înainte.

— Aceasta este singura mea fiică, îi spusese el bărbatului. Vă rog să o tratați bine, dacă se întâmplă ceva.

Ştiam de ce era tata tulburat. Mai avea şase luni până împlinea şaptezeci şi trei de ani. Când avea zece ani, un țigan, aşa cum li se zicea romilor pe atunci, a prezis că va muri la şaptezeci şi doi de ani. Profeția aceasta îi susținuse

moralul în timpul războiului. În cele mai întunecate momente ale sale – şi au fost o mulțime – tata s-a agățat de credința că va supraviețui. Dacă evita să fie ucis, atunci poate că ar fi fost în stare să ne salveze viața mamei şi a mea. Protecția noastră a fost motivația lui permanentă pentru a rezista şi i-a ghidat fiecare decizie pe care a fost forțat să o ia.

Tata a deschis cartea şi s-a uitat la mine cu tristețe. Am ochii mamei. Îi aminteam de ea. Ea a fost marea lui iubire.

— Citeşte-mi, tată, i-am spus eu.

Tata a deschis coperta. Degetele lui au pipăit marginile paginilor uzate de la mijlocul cărții. Mai citise de multe ori acea parte. Îşi păstrase vocea melodioasă, de tenor, care cântase melodii cunoscute şi recitase minunat în tinerețe, când fusese actor. Nu mai era la fel de puternică – vârsta îi adăugase o tentă fragilă –, dar era încă plăcută la ureche.

Tata a înghițit în sec şi ochii i s-au umezit. M-am uitat la el şi mi s-au împăienjenit ochii. Rămăsese singur cu teribilele lui amintiri atât de mult timp. Mă bucuram că eram acolo pentru a le împărtăşi. Şi pentru a-mi aminti şi eu.

A început să citească cu voce tare în idiş. Pronunția şi intonația lui erau perfecte. Era aproape o lectură de scenă.

Eram izolați de lumea exterioară. Orice fel de călătorie spre un oraş sau un sat din apropiere era strict interzisă... Acolo existau zvonuri că oamenii deportați erau trimişi în lagăre de muncă în Germania. S-au auzit şi cuvintele „lagăre de concentrare”. Domnea sentimentul că se va întâmpla ceva teribil. Ceva care avea să facă viața în ghetou să pară o joacă de copii.

Seara se lăsase aproape complet. Dar tata a continuat să citească fără să aibă nevoie de lumină electrică. Lacrimile se

prelingeau nestingherite pe ridurile din obrajii lui. Şi obrajii mei se umeziseră. Niciunul dintre noi nu voia să oprească lacrimile. Împreună, ne-am lăsat pradă torentului ce izvora din apele subterane ale trecutului nostru.

Tata n-a terminat de citit întreaga poveste. Am stat un timp în întuneric. Apoi s-a ridicat în picioare, s-a dus în bucătărie şi şi-a făcut nişte ceai. Tristeţea lui s-a mai domolit puţin.

— Există o femeie care îmi place destul de mult, a spus el. Mă gândesc să o cer în căsătorie. Mă simt atât de singur de când a murit Sonia acum trei ani. Nu mai suport singurătatea, mai ales cu tine, care eşti atât de departe. Nu am de gând încă să o cer. Mă gândesc să-mi petrec sărbătorile la un hotel cu prietenii.

— Tată, mă bucur aşa de mult pentru tine, am răspuns eu. Mi-aş dori să pot petrece sărbătorile cu tine, dar trebuie să plec. Avionul meu pleacă la miezul nopţii.

A venit taxiul şi m-a dus la aeroportul Ben Gurion. A fost ultima oară când ne-am văzut. Previziunea romului s-a adeverit. Născut în 1910, tatăl meu a murit în 1983, la vârsta de şaptezeci şi doi de ani.

În timp ce-mi plângeam tatăl, m-am cufundat în munca mea. După mai mulţi ani, am devenit directoarea Serviciului Familial Evreiesc, care acum dispunea de mai puţine fonduri, şi care oferea o gamă largă de programe. A fost una dintre cele mai satisfăcătoare experienţe din viaţa mea profesională.

Consiliul de administraţie şi cu mine cream în mod constant modalităţi inovatoare de strângere de fonduri pentru a ne menţine programele, inclusiv cele de consiliere, de servicii pentru persoanele în vârstă, de vizite la închisoare, servicii de angajare şi programe de mentorat. Programul Café Europa de la Serviciului Familial Evreiesc, de exemplu, le

permitea supraviețuitorilor Holocaustului care se simțeau singuri şi izolați social să intre în contact unii cu alții şi să-şi găsească prieteni.

În calitate de fostă refugiată, îmi doream mult să ajut alți oameni care fugiseră de tiranie. Şaptezeci şi cinci de refugiați care au scăpat de antisemitismul care le amenința viața în Uniunea Sovietică au primit de la noi adăpost, hrană, lecții de engleză şi jucării pentru copii. Am intrat în acțiune atunci când albanezii şi sârbii au purtat un scurt război în Kosovo. Unii au sosit doar cu o pungă de plastic cu lucruri esențiale. Întotdeauna mi-a rămas în minte imaginea mea de copil intrând în portul New York pe vaporul cu refugiați din Europa. Această nouă generație de solicitanți de azil merita aceleaşi şanse pe care le avusesem şi eu.

În 1998, am primit un telefon urgent de la medicul meu. Aveam cancer la sân în stadiul doi, trebuia să fiu operată şi să încep tratamentul imediat.

Deşi mă mai luptasem pentru supraviețuire şi înainte, acesta era un câmp de luptă absolut nou pentru mine. De data aceasta, mă ataca propriul corp. Cu o îngrijire medicală excelentă şi o familie care m-a susținut, am reuşit să intru în remisiune în decurs de un an şi să mă întorc la muncă cu normă întreagă. M-am simțit din nou ca o supraviețuitoare.

La câteva zile după atacul şocant asupra World Trade Center din 11 septembrie 2001, micul nostru birou a fost inundat de tineri evrei şi neevrei care fugeau din Manhattan, încercând să găsească un adăpost în New Jersey. Le-am oferit consiliere şi i-am ajutat să-şi găsească o nouă viață. O tânără femeie îşi ținea strâns de mână fiica de trei ani.

— Îmi luam fiica de la grădinița de peste drum de turnuri, în timp ce acestea se prăbuşeau şi oamenii săreau spre moarte, a spus ea. M-am gândit că America era atacată. În

cazul în care eu şi fiica mea am fi fost despărţite, i-am scris numele ei şi numărul meu de telefon pe spate cu ruj pentru a putea fi găsită.

I-am găsit femeii o cazare temporară şi i-am oferit sprijin psihologic până când a fost pregătită să se întoarcă la New York.

La o săptămână după atac, împreună cu un coleg, am mers în Manhattan pentru a uşura angoasa altor supravieţuitori. Am fost rugaţi să ajutăm cincisprezece directori, bărbaţi, care erau traumatizaţi după ce identificaseră rămăşiţele colegilor lor de muncă. La fel ca pentru orice alt american, 11 septembrie a fost o experienţă nouă şi incredibilă pentru mine; războiul în cea mai neconvenţională formă, dar tot război. La început am stat în faţa acestor oameni traumatizaţi, neştiind ce să spun. Dar apoi am început să vorbesc despre războiul meu şi despre ce mi se întâmplase, asta ca să le arăt că înţelegeam prin ce treceau. A fost ca şi cum s-ar fi rupt un baraj. S-au dezlănţuit dintr-odată emoţii înăbuşite. Plângeau, îşi dădeau jos jachetele, îşi desfăceau cravatele şi au început să-şi manifeste şocul, neîncrederea, durerea şi vinovăţia că atât de mulţi dintre colegii lor apropiaţi fuseseră ucişi, în timp ce ei, cumva, scăpaseră. Le-am înţeles perfect emoţiile şi m-am identificat destul de intens cu ele. În timp ce vorbeam, am încercat să le ofer speranţa că, în timp, îşi vor reveni, aşa cum am făcut-o şi eu.

Sesiunea de consiliere de grup a fost presărată cu cântece spiritual[23], dirijate de unul dintre directori, care era preot

[23] Spiritual sau Negro Spiritual, gen de cântece religioase, de obicei având un profund caracter emoţional, care au luat naştere în mod special printre afro-americanii din sudul Statelor Unite (n. tr.).

prezbiterian. Cântatul împreună a ajutat, şi el, la alinarea durerii. După mai multe ore, unii au ajuns să-şi dea seama că recunoştinţa de a fi supravieţuit era o emoţie mai constructivă decât vinovăţia. Acesta era un progres real. În drum spre casă, în New Jersey, eu şi colegul meu am discutat despre puterea necesară pentru a ne descurca în viaţă şi am decis să înfiinţăm grupuri de sprijin pentru persoanele afectate de atacul terorist. Acel proiect a durat ani de zile.

Nu am jucat decât un rol mic în urma atacului de la 11 septembrie. Dar experienţă mi-a întărit convingerea că împărtăşirea publică a poveştii mele despre Holocaust putea fi o forţă puternică. A vorbi despre ea nu numai că le aminteşte oamenilor de răul care a avut loc, dar poate şi să-i ajute să vadă capacitatea fiecăruia dintre noi de a învinge.

Am ajuns să vorbesc în public la începutul anilor ’90, când aveam cincizeci şi patru de ani. Primul discurs l-am ţinut la o şcoală, în faţa a 200 de copii cu vârste cuprinse între doisprezece şi paisprezece ani. Subliniam felul în care mama mea a sacrificat atât de multe pentru mine. În faţa ochilor mi-a apărut imaginea mamei, chiar în momentul când descriam cum mi-a dat ultima ei bucată de pâine şi mi-a spus: „Nu mi-e foame.”

Dintr-odată, am început să plâng. Eu. Fata care nu putea şi nu voia să plângă la Auschwitz. Am fost extraordinar de jenată de lacrimile mele şi, spre surprinderea mea, copiii au început să aplaude. Am fost profund emoţionată de răspunsul lor şi de scrisorile care au urmat, în special de una de la o fetiţă de 12 ani. „Doamnă Friedman” – a scris ea –, „îmi pare rău că experienţa dumneavoastră a fost dificil de împărtăşit, dar vă mulţumesc. Acum ştiu cât de importantă este familia. Voi fi mai amabilă cu fratele meu”.

Reacția elevilor m-a încurajat să îmi împărtășesc experiențele pe scară largă. Cu sprijinul lui Maier, am vorbit în sinagogi, biserici, colegii și închisori, unde chiar și cei mai înrăiți criminali puteau fi emoționați, puteau să învețe ceva despre ei înșiși și poate chiar reușeau să se schimbe.

„Nu sunt evreu și nu știam nimic despre Holocaust", mi-a scris un deținut. „Dar nu mi-am dat seama până acum unde pot duce violența și cruzimea. Mă aflu în închisoare din cauza propriilor mele acțiuni, dar dumneavoastră ați fost închisă din cauza prejudecăților și a urii oarbe."

Nevoia de a le reaminti oamenilor să fie vigilenți cu privire la antisemitism și la ură este constantă. Colegiul Comunitar din Valea Raritan, de lângă casa mea din New Jersey, a înființat în 1981 Institutul de Studii privind Holocaustul și Genocidul. M-am alăturat comitetului pentru a susține misiunea lor de a educa studenții și alte persoane despre capacitatea oamenilor de a fi inumani și nedrepți, precum și despre importanța cultivării compasiunii și a rezistenței în fața sorții. Eu cred profund în împărtășirea lecțiilor Holocaustului. Poate că, dacă cineva i-ar putea învăța pe oameni să identifice semnele de pericol, există o șansă de a preveni un alt genocid.

În fiecare an, mii de studenți vin la colegiu pentru a asculta supraviețuitorii împărtășindu-și poveștile. Invariabil, urmează o avalanșă de scrisori de la tineri care se descarcă sufletește vorbind despre o sumedenie de lupte personale, inclusiv divorțul părinților, doliu și hărțuire. Indiferent de rasă, credință sau orientare sexuală, oamenii au aceeași nevoie de intimitate, incluziune și siguranță. În cadrul unor discursuri susținute în întreaga țară, am încercat să folosesc povestea mea de supraviețuire pentru a insufla publicului speranță, curaj și încredere în sine. Oamenii caută adesea răspunsuri la întrebările fundamentale ale

vieții. M-au întrebat dacă cred în Dumnezeu, dacă mai pot avea încredere în oameni sau dacă pot ierta.

Le-am răspuns cât de sincer am putut. Cred în Dumnezeu, dar nu neapărat în cel biblic. Încrederea este esențială şi nu mi-am pierdut niciodată credința în umanitate, în ciuda experiențelor mele. În ceea ce priveşte iertarea... În iudaism, doar cei vii pot ierta. Nu am autoritatea de a ierta în numele celor care au fost măcelăriți.

Cu toții sperăm să nu fim uitați de familie, prieteni şi colegi. Scriem cărți, construim monumente şi stabilim instituții care să ne ateste existența. Dar milioanele de oameni uciși în Holocaust au lăsat puține urme. Un infern a înghițit totul despre ei, inclusiv moştenirile lor. Eu una vorbesc pentru a cinsti amintirea mamelor, taților, copiilor şi bunicilor care au fost trimişi la moarte din cauza religiei noastre. Sunt mereu călăuzită de scena la care a fost martor tatăl meu în Tomaszów Mazowiecki, când un rabin urca într-un vagon pentru vite spre Treblinka.

— Salvați-vă, fiii mei! implorase rabinul. Şi amintiți-vă de mine!

Sper din tot sufletul că eforturile mele nu au fost în zadar şi că publicul va păstra vie memoria Holocaustului. A existat totuşi un preț pe care a trebuit să-l plătesc pentru că m-am angajat într-o viață de comemorare. După copilăria traumatizantă, am căutat în mod constant pacea interioară. Dar liniştea mea a fost tulburată de-a lungul vieții adulte de coşmaruri în care eram înfometată, urmărită şi împuşcată. Pe măsură ce familia mea a crescut, s-au intensificat şi - coşmarurile, fiindcă visam că şi copiii mei înfruntă aceleaşi orori care i-au eliminat pe strămoşii lor.

Ca urmare a istoriei mele şi a căii pe care am ales-o, au existat şi alte consecințe neintenționate. Am fost o persoană

complicată, iar rolul de mamă a fost o provocare. Având în vedere că nu am avut o copilărie obişnuită şi nici o mamă obişnuită, a trebuit să-mi dezvolt propriul stil. Ideile mamei mele de a mă expune la realitatea vieții mi-au rămas întotdeauna proaspete în minte. Mulți supraviețuitori îşi protejează copiii prin faptul că nu îi expun, dar eu le-am împărtăşit propria poveste copiilor mei, Risa, Gadi, Itaya şi Shani, de îndată ce au fost suficient de maturi şi a fost momentul potrivit.

Cu toate acestea, nu am pus niciodată accentul pe ororile la care am fost martoră şi pe care le-am trăit, ci pe curajul şi ingeniozitatea din acea perioadă. Nu aveau să o întâlnească niciodată pe mama, aşa că am vrut ca ei s-o cunoască prin mine. Traiul în Israel – o țară înconjurată de duşmani – a fost foarte propice pentru a-i ajuta să înfrunte realitatea. Pentru a trăi fără teamă, aveam nevoie de putere şi hotărâre. Au învățat să fie vigilenți, să se autoprotejeze şi să devină autosuficienți atât la şcoală, cât şi acasă. Le-am impus foarte puține reguli copiilor noştri. Puteau să stea treji cât de târziu doreau atâta timp cât ajungeau la şcoală în dimineața următoare. În cazul în care notele erau bune şi ajungeau acasă la cină, erau destul de liberi să îşi petreacă zilele aşa cum vor ei. Pentru noi, acest tip de educație parentală a favorizat încrederea şi o atmosferă relaxată în casă.

Când ne-am întors în SUA, în 1977, am anunțat că vom avea o casă fără televizor, deoarece nu am vrut să expun copiii la materialismul şi consumerismul american. Discuțiile noastre de la cină începeau întotdeauna cu relatarea întâmplărilor de peste zi. Ne îndreptam invariabil spre politică şi evenimentele curente, dar încheiam adesea cu un subiect legat de iudaism, sionism şi justiția socială. Subiecte apropiate de inima noastră.

Timpul pe care l-am petrecut lucrând şi împărtăşind povestea mea a însemnat mai puțin timp pentru familia mea. M-au susținut în mod constant şi, deşi nu am lipsit niciodată de la o festivitate de absolvire sau vreun recital, Maier a fost cel care i-a condus pe copii la majoritatea antrenamentelor de fotbal, la consultațiile medicale şi la şedințele cu părinții şi cu profesorii. Îi plăcea asta şi îi plăcea mai ales să se joace pur şi simplu cu copiii când erau ei mititei, lucru pe care eu nu am învățat niciodată să îl fac.

A fost cu adevărat un om al Renaşterii. Maier nu numai că avea un doctorat în inginerie biochimică obținut la Columbia şi două masterate în inginerie nucleară de la Massachusetts Institute of Technology, dar iubea şi muzica, arta, literatura, politica şi puzzle-urile. Pentru el, problemele erau doar provocări inginereşti şi puzzle-uri care puteau fi rezolvate întotdeauna cu ajutorul unui instrument, al unei metode şi cu simțul umorului. Şi-a petrecut nenumărate ore predând, împărtăşind şi discutând cu copiii despre orice, de la cele mai recente teme pentru acasă până la starea actuală a lumii.

Trecerea bruscă în neființă a lui Maier, la 31 martie 2020, a lăsat un gol de neînlocuit pentru întreaga familie. Dar mă consolez cu faptul că, dacă ar fi fost aici astăzi, ştiu că ar fi fost la fel de mândru ca mine de copiii şi de nepoții noştri.

Poate că aranjamentul nostru a fost neconvențional pentru acea vreme, dar am reuşit să-l facem să funcționeze. Deşi sunt părtinitoare, cred că toți copiii mei au devenit adulți maturi, responsabili, buni şi grijulii. Îi consider cele patru miracole ale mele, adăugate la cel al supraviețuirii mele.

S-au născut ca o sfidare a planului lui Hitler de a ne extermina poporul şi îi cresc la rândul lor pe cei opt nepoți ai mei pentru a le susține valorile şi a deveni custozi ai

culturii evreieşti. Mă simt consolată ştiind că vor continua să-mi spună povestea şi îşi vor aminti de victime, în special de cele 1,5 milioane de copii ucişi, a căror contribuție la lume a fost pierdută pentru totdeauna.

Când am ieşit pe Poarta Morții în 1945, credeam că nu voi mai vedea niciodată acel loc. Totuşi, m-am întors la Auschwitz de cinci ori, întotdeauna din motive imperioase. Mi-a trebuit o tărie sufletească considerabilă pentru a face un pas înapoi în timp, dar am simțit nevoia de a-mi împărtăşi experiențele cu copiii mei. Prima dată, fiul meu cel mare, Gadi, a venit şi el cu avionul din Israel, iar faptul că se afla lângă mine m-a întărit.

În calitate de foşti prizonieri, paznicii ne-au permis accesul special în unele locuri şi am putut să-i arăt lui Gadi unde se întâmplau cele povestite de mine în carte. Deşi a fost un moment extrem de dificil din punct de vedere emoțional, aveam obligația să transmit mai departe atât istoria familiei mele, cât şi pe cea a poporului nostru, pentru ca acestea să poată porni în călătoria spre viețile care nici măcar nu au început încă.

Odată ce mi-am depăşit ezitarea inițială, mi-a fost mai uşor să mă întorc. A doua oară, am luat un grup de adolescenți evrei americani şi am fost ghidul lor. Apoi, m-am întors pentru a contribui la un documentar pentru WGVU, un post public de televiziune din Michigan. Am adus-o pe fiica mea Itaya şi am fost însoțită de o altă supraviețuitoare din Tomaszów Mazowiecki şi de fiul ei. Cu această ocazie, am vizitat Tomaszów şi am văzut apartamentul din ghetou în care mă ascundeam sub masă şi pivnița unde am locuit eu şi mama mea după eliberarea Auschwitzului.

Cea mai memorabilă călătorie a fost cea în care i-am adus pe patru dintre nepoții mei, două perechi de gemeni, pe Ari

şi Eitan, de cincisprezece ani, şi pe Noah şi Aron, de unsprezece ani. La Auschwitz am avut o ghidă excelentă, care a ținut seama de sensibilitatea copiilor în modul în care a descris experimentele pe care Îngerul Morții, doctorul Josef Mengele, le efectua pe gemeni. Aşa cum am descris mai devreme, cazarma mea era despărțită de Mengele doar printr-un gard de sârmă ghimpată. Clădirea mea a fost arsă din temelii atunci când germanii au lichidat Birkenau pentru a-şi ascunde crimele. N-a mai rămas din ea decât fundația. Am reperat locul în care dormeam şi le-am arătat gemenilor unde era cuptorul de cărămidă. Le-am arătat unde am fost tatuată şi unde am târât corpul fetei care a murit de foame în pat lângă mine în timpul nopții.

Un vagon pentru vite, singuratic şi simbolic, stă pe calea ferată unde se afla peronul. Acolo, i-am îndemnat pe nepoții mei să-şi închipuie cum am stat în picioare timp de treizeci şi şase de ore, sprijinită de femeile din jurul meu. Am coborât treptele până la sala de aşteptare a camerei de gazare, unde am stat dezbrăcată ore întregi, aşteptând să mor. Le-am arătat grămezile uriaşe de păr şi pantofii de copii, ca să înțeleagă enormitatea crimelor comise acolo. Am rostit cu toții rugăciunea Kaddish peste cenuşă şi am plâns. Le-a fost greu, dar ei sunt acum martorii mei şi vor spune povestea poporului nostru atunci când generația mea nu va mai fi.

Ultima mea vizită, în ianuarie 2020, însoțită de nora mea, Sarah, cu ocazia celei de-a şaptezeci şi cincea aniversări a eliberării, a fost cu adevărat înălțătoare. S-au reunit sute de supraviețuitori şi familiile lor din întreaga lume. Nu pentru a se lamenta, sau a plânge, sau pentru a discuta despre atrocități. Au venit ca să celebreze spiritul uman şi viețile pe care le-au trăit. Unii purtau uniforme de lagăr de concentrare cu dungi albe şi albastre ca pe nişte insigne de

onoare. Părea ciudat să vezi acele uniforme curate şi proaspăt călcate. Unii dintre noi erau suficient de puternici pentru a merge fără ajutor. Alții, trăgând după ei butelii de oxigen, în cârje şi în scaune cu rotile, au intrat încet prin infama poartă cu inscripția *Arbeit Macht Frei*, demonstrând hotărârea care îi ajutase să supraviețuiască cu atâția ani înainte. Poveştile pe care le-am împărtăşit în timpul meselor luate împreună au fost despre triumfuri şi rezistență, nu despre suferințele din trecut.

Omenirea se confruntă adesea cu provocări extraordinar de dificile care par a nu se mai sfârşi. Însă eu cred că toți ne naştem cu o rezistență naturală. Capacitatea de a învinge se află în fiecare dintre noi.

Oricât de strâmtă este poarta,

şi chinul cât de lung şi crunt,

eu însumi mi-oi decide soarta;

stăpânul meu eu însumi sunt[24].

MULŢUMIRILE TOVEI

[24] „Invictus” („Neînvins”), de William Ernest Henley, 1875, traducere de Paul Abucean (n.tr.).

Mă simt cu adevărat îndatorată întregii mele familii şi tuturor prietenilor care au făcut parte din viaţa mea şi care, prin urmare, au contribuit în mod direct sau indirect la această carte.

În primul rând, aş dori să-i mulţumesc mamei mele, Reizel, care, în cele mai grele momente, mi-a insuflat spiritul de autonomie, puterea interioară şi voinţa de a supravieţui. Ea m-a învăţat ce înseamnă dragostea, încrederea şi respectul pentru ceilalţi, sentimente care m-au ajutat să mă căsătoresc şi să-mi creez propria familie.

Tatălui meu, care m-a învăţat să nu fiu niciodată un spectator şi să înfrunt răul prin orice mijloace. El mi-a arătat cum să găsesc bucuria în viaţă prin cântecul şi actoria sa şi cum să serbez fiecare sărbătoare evreiască cu frumuseţe şi dragoste. Şi soţiei sale, Sonia, care a fost o parteneră minunată şi o bunică grozavă pentru copiii mei.

Pentru Maier, regretatul meu soţ vreme de şaizeci de ani, care a fost prima persoană care m-a fermecat când am venit din Europa şi care a continuat să mă înveţe ce înseamnă dragostea, încrederea şi loialitatea faţă de familie şi de Israel pe tot parcursul vieţii sale. A fost un tată minunat, nu a ratat niciodată o prezentare a Shoah şi a fost atât cel mai mare susţinător al meu, cât şi cel mai mare critic al meu. Împreună, am construit o viaţă întemeiată pe iudaism, familie şi dragoste. Îmi va fi dor de tine veşnic.

Familiei lui Maier din Israel şi din SUA, care m-a primit ca pe una de-ale lor şi au devenit familia mea, cu care am sărbătorit bucuriile şi necazurile vieţii. Mulţumesc familiei Ben Chorin, familiei Massey şi Schneiderman. Mi-aţi oferit familia pe care nu am avut-o niciodată.

Celor patru copii minunați şi celor opt nepoți încântători ai mei.

Fiicei mele celei mari, Risa (Ruth), şi frumoaselor ei fete, Sarah Esther şi Dvora Chana Leiba, vă mulțumesc pentru că ați continuat frumoasa viață evreiască tradițională hasidică pentru care au fost uciși bunicii mei. Viața voastră este o mărturie a puterii şi a rezilienței umane în fața celor care au încercat să ne distrugă.

Fiului meu Gadi, care a fost primul copil care s-a întors la Auschwitz cu mine şi care a fost sprijinul meu emoțional. Şi soției lui, Sarah, care m-a însoțit la Auschwitz la cea de-a şaptezeci şi cincea comemorare a eliberării, când am mers împreună prin Birkenau şi la crematoriu. În timp ce urmăresc creşterea şi evoluția celor doi copii ai voştri, Avigail şi Gil, mă umplu de bucurie şi mândrie, văzându-i cum devin adulți responsabili, buni şi iubitori. Ştiu că nu vor fi spectatori, fiindcă s-au implicat deja în diverse cauze sociale. Irei şi Lucillei, vă mulțumesc că ați fost mereu alături de mine.

Fiicei mele Itaya, care nu numai că m-a ținut sănătoasă la cap în timpul primelor câteva luni după moartea lui Maier, dar m-a şi însoțit la mai multe conferințe ale copiilor supraviețuitori de-a lungul anilor. Itaya a călătorit cu mine în Polonia pentru a merge pe urmele istoriei familiei mele cu ajutorul televiziunii WGVU-TV şi a participat la mai multe documentare educaționale pentru colegii şi licee. Mulțumesc pentru tot sprijinul acordat pentru a-mi putea spune povestea şi pentru că m-ai ajutat să mă confrunt cu trecutul meu. Îți mulțumesc, de asemenea, pentru creşterea şi implicarea celor patru copii minunați ai tăi, Eitan, Ari, Aron şi Noah, care sunt cu toții sensibili, inteligenți, iubitori şi pasionați de Israel. Mulțumiri speciale şi lui Aron, pentru că a adus povestea mea în fața a milioane de urmăritori pe

TikTok şi pentru că a educat mulți tineri care altfel nu ar fi auzit despre Shoah.

Mezinului meu, Shani, care a avut un rol esențial, ajutându-mă să-mi scriu memoriile şi fără a cărui dedicare, răbdare şi dragoste, această carte nu ar fi fost scrisă. Şi soției sale, Joanna, care ne-a ajutat pe amândoi să mergem mai departe cu sprijinul, sugestiile şi încurajările ei.

Mătuşilor mele, Ita, Elka şi Helen. Ca singurele rude apropiate ale tatălui meu care au supraviețuit războiului, veți face mereu parte din sufletul meu, ca şi cei trei verişori ai mei, Pearl, Ben, Marty, şi copiii şi nepoții lor.

Friedei, care a ajutat la clarificarea unor detalii din ghetou şi care ne-a găzduit pe mine şi pe micul nostru grup de copii supraviețuitori din Tomaszów pe 27 ianuarie, timp de mulți ani, pentru a ne aminti şi a sărbători eliberarea noastră de la Auschwitz. Şi mătuşii ei, Sophie, care mi-a dezvăluit unele detalii despre familia mea pe care eram prea mică pentru a mi le aminti.

Estellei, prima mea prietenă apropiată şi confidentă din America. Conversațiile noastre s-au întins pe parcursul a şapte decenii şi sper că vor mai urma multe altele.

Colegilor mei de la şcoala ebraică, în primele mele săptămâni în America, Simcha şi Risa. Vă mulțumesc pentru că m-ați primit şi pentru cei şaptezeci de ani de prietenie.

Rebeccăi, lui Toby şi lui Florence – prietenii mei din tinerețe. Împreună am dezbătut noua tânăra cultură americană ca adolescenți, iar eu am apreciat prietenia voastră de atunci. Rebecca, mi-e foarte dor de tine.

Lui Bonnie, cu care am împărțit câțiva ani la Girls' Club [„Clubul Fetelor"]. Îți mulțumesc că ai împărțit sărbătorile cu familia mea.

Prietenilor mei foarte speciali, Ruth şi Yaakov. Voi ați întruchipat visul lui Ben Gurion de a „face deşertul să înflorească" în Mitzpe Ramon, Israel. Ați fost alături de mine în toate suişurile şi coborâşurile noastre şi nu-mi pot imagina viața fără dragostea, sprijinul şi încurajările voastre.

Prietenilor mei Irris, Dalia, Ruth, Netta şi Gabi. Vă mulțumesc că mi-ați îmbogățit experiența israeliană şi pentru îndelungații ani de prietenie.

Lui Julie, Vera, David, Joy şi partenerii voştri din New Jersey. Vă mulțumesc pentru că mi-ați împărtăşit bucuria dansului popular israelian şi pentru prietenia continuă de-a lungul anilor.

Lui Pat şi Dan, şi lui Ruth şi Eugene. Când noii prieteni par nişte prieteni vechi, sunt un dar adevărat.

Comunității mele evreieşti locale şi Templului Conservator. Vă mulțumesc că m-ați făcut să mă simt ca acasă timp de atâția ani.

Serviciului Familial Evreiesc: le sunt recunoscătoare tuturor celor cu care am lucrat şi pentru oportunitatea de a fi servit atât în calitate de director, cât şi de psiholog. Le mulțumesc în mod special lui Steve, Linda, Ruth, Nancy şi Susan, care mi-au permis să fiu un director eficient şi prietenei şi colegei mele speciale Beatrix, care m-a învățat atât de multe. Lui Jerry, directorul, şi lui Joan şi Jean Marie, vă mulțumesc pentru că ați făcut posibil ca eu să rămân productivă.

Lui Sir Ben Kingsley, vă mulțumesc pentru că ați scris un atât de emoționant cuvânt înainte la autobiografia mea şi

pentru că ați petrecut timp cu mine. Interpretarea personajelor Holocaustului de către dumneavoastră este de neuitat şi noi, supraviețuitorii, vă suntem recunoscători şi îndatorați.

Doctoriței Lillian Kaplan, psihiatra mea, care a fost prima persoană alături de care m-am simțit suficient de protejată, încât să pot plânge. Nu veți realiza niciodată impactul enorm pe care l-ați avut asupra vieții mele. Ați trecut prea devreme în neființă şi îmi lipsiți foarte mult.

Doctorului Michael Nissenblatt, oncologul şi vindecătorul meu, care mi-a promis o viață lungă şi s-a ținut de cuvânt.

Lui Michael Walenta, directorul general al WGVU-TV Public Media, lui Ken Kolbe, director-adjunct, şi lui Phil Lane, director de producție, pentru experiența noastră extraordinară de filmare în Polonia, care mi-a permis să găsesc şi să împărtăşesc cu fiica mea locurile trecutului meu, inclusiv patul meu din Auschwitz şi apartamentul de la subsol în care am locuit cu mama după război. Sensibilitatea dumneavoastră mi-a permis să retrăiesc aceste experiențe fără nicio traumă.

Lui Milton Nieuwsma – îndrumarea şi sprijinul tău au stârnit în mine dorința de a-mi scrie memoriile. Prima carte pe care am scris-o împreună a dat startul călătoriei mele.

Tatuatoarei mele de la Birkenau: cuvintele tale blânde pentru un copil speriat de şase ani rezonează şi azi în mintea mea. „O să-ți dau un număr drăguț. Dacă cumva supraviețuieşti, poți cumpăra o bluză cu mânecă lungă şi nu va şti nimeni ce ți s-a întâmplat.” Au trecut şaptezeci şi opt de ani de când ai fost ucisă, dar îmi amintesc încă de tine.

Îi sunt recunoscătoare regretatului doctor Michael G. Kesler pentru cercetarea amănunțită pe care a făcut-o în cartea sa

The Remnant („Cel rămas”) despre tabăra Persoanelor Strămutate de la Landsberg am Lech, unde am locuit amândoi.

Tuturor sinagogilor, bisericilor, şcolilor, organizaţiilor şi în special Institutului pentru Studiul Holocaustului şi Genocidului de la Raritan Valley Community College. Vă mulţumesc că m-aţi invitat să-mi spun povestea despre Shoah. Scrisorile primite de la public mi-au arătat că povestea mea a impresionat.

Malcolm şi cu mine le suntem îndatoraţi editorilor de pe ambele ţărmuri ale Atlanticului pentru că au avut încredere în noi şi pentru că ne-au ajutat să ducem la capăt această carte. A fost o bucurie să lucrez şi cu Katy Follain, de la Quercus Books din Londra, şi cu Peter Joseph, de la Hannover Square din New York. Pasiunea lor pentru carte ne-a inspirat.

N-am fi putut face asta fără talentul de negociator al agentului nostru, Adam Gauntlett de la Peters Fraser and Dunlop şi al colegilor lui de la departamentul internaţional, Becky Wearmouth, Lucy Barry şi Antonia Kasoulidou.

Lui Malcolm, a cărui viziune a inspirat această carte. N-aş fi reuşit niciodată să realizez asta fără hotărârea ta de a o vedea terminată.

MULŢUMIRILE LUI MALCOLM

A fost un privilegiu să o ajut pe Tova să ofere incredibila ei poveste de viață unui public internațional atât de numeros.

Dar ar fi fost o sarcină mult mai dificilă fără asistența şi sprijinul unor oameni minunați.

În primul rând, trebuie să-i mulțumesc lui Milton Nieuwsma, jurnalist, scenarist de film şi autor al cărții *Surviving Auschwitz: Children of the Shoah,* pentru cea mai vitală legătură dintre toate. Milt mi-a făcut cunoştință cu Tova înainte de a călători la Auschwitz pentru PBS Newshour, pentru a ilustra cea de-a şaptezeci şi cincea aniversare a eliberării. Pe parcursul pregătirii acestei cărți, Milt a fost un exemplu de susținere, înțelepciune şi o mare cutie de rezonanță.

Îi sunt îndatorat lui Therkel Straede, profesor de istorie contemporană la University of Southern Denmark şi un important expert scandinav în materie de Holocaust. Therkel mi-a indicat cea mai pertinentă documentație care mi-a permis să plasez amintirile lui Tova într-o cronologie istorică. Atenția sa la detalii a fost esențială în ceea ce priveşte verificarea faptelor şi corectarea erorilor mele inițiale.

Sunt recunoscător pentru mâna întinsă de profesorul Yoel Yaari, cercetător în neuroştiințe la Facultatea de Neuroştiințe a Universității Ebraice de Medicină din Ierusalim, a cărui mamă, Bella Hazan, a fost curier pentru rezistența evreiască din Polonia în timpul ocupației naziste. A fost torturată de Gestapo, nu şi-a spus niciodată secretele şi a supraviețuit unei perioade de doi ani şi jumătate de încarcerare la Auschwitz. Yoel a fost o sursă de informații cruciale şi mă bucur că, atunci când mi-a analizat proza, a aplicat precizia sa de specialist în funcționarea creierului.

Unele dintre componentele esențiale ale acestei narațiuni ar fi fost imposibil de realizat fără perspectiva doctorului Tony Bernard din Sydney, Australia, al cărui bunic a fost membru al *Judenrat*-ului din Tomaszów Mazowiecki şi al cărui tată, doctorul Henry Bernard, a fost membru al poliției evreieşti din ghetou în acelaşi timp cu Machel Grossman. Înainte de a muri, doctorul Bernard a stat de vorbă cu Tony şi a înregistrat povestea vieții sale. Lupta cu propria sa conştiință care a rezultat din această conversație s-a transformat într-o carte remarcabilă intitulată *The Ghost Tattoo* [aprox. „Tatuajul fantomă"], publicată de Allen and Unwin în Australia.

Mulțumiri speciale se cuvin pentru Dr. Justyna Biernat de la Spaces of Memory Foundation, care lucrează la o cronică a trecutului întunecat al oraşului Tomaszów Mazowiecki. Justyna mi-a furnizat câteva documente, hărți şi fotografii esențiale, care au adus din nou la viață o mare parte din ocupație. Pentru a supraviețui, fundația se bazează pe donații, iar Justyna ar primi bucuroasă contribuții şi achiziții ale excelentei sale scurte istorii, *Black Silhouettes* [„Siluete negre"] la www.pasazepamieci.pl.

Îi sunt recunoscător bunului meu prieten Freddie Spence, care, printre diversele sale talente, este un specialist în traume. Freddie mi-a oferit câteva indicații utile despre cum să deblochezi pepite de informație îngropate în amigdala cerebrală, partea în formă de migdală a creierului în care emoțiile sunt reținute, analizate şi adăugate asociațiilor.

Una dintre cele mai neprețuite resurse care ne-au ajutat să construim acest memoriu a fost contribuția la cartea *Yizkor* a lui Machel Grossman, tatăl Tovei. Pentru că ne-a dat permisiunea de a cita cu generozitate din scrierile lui Machel, sunt îndatorat organizației JewishGen, casa mondială a genealogiei evreieşti, care deține traducerea.

De asemenea, îi sunt recunoscător pentru generozitatea sa lui Kirsten Gradel, văduva lui Morris Gradel, un distins lingvist specializat în idiş şi ebraică, care a tradus descrierea înfricoşătoare a lui Machel despre lichidarea ghetoului Tomaszów Mazowiecki.

O omagiez pe poeta Henryka Łazowertówna pentru emoționanta sa poezie „Micul contrabandist", care se regăseşte în volumul *The Song Will Go Unscathed* [„Cântecul va trece nevătămat"], o antologie de poezii despre evreii care au trăit sub ocupația germană, editată de Michael Borwicz. Tova şi cu mine suntem foarte recunoscători Muzeului Memorial al Holocaustului din Statele Unite pentru acordarea permisiunii de a folosi traducerea în limba engleză a cărții Patriciei Heberer, *Children During the Holocaust* [„Copiii în timpul Holocaustului"].

Mulțumesc, de asemenea, Nataliei Jeziorna de la Mordechaj Gebirtig Memorial din Cracovia pentru că ne-a permis să citățm versurile versurilor cântecului „Reizel". În timpul ocupației naziste a Poloniei, cântecele lui Gebirtig au devenit imnuri de rezistență. Memorialul încearcă să păstreze vie moştenirea sa la adresa https://mordechaj-gebirtig.pl/.

De la PBS Newshour îi sunt îndatorat producătorului executiv Sara Just şi editorului pentru relații externe Morgan Till, pentru că mi-au acordat cu generozitate timpul şi spațiul pentru a lucra la acest proiect important.

Le mulțumesc foştilor mei colegi de la BBC, Caroline Wyatt, Rob Watson şi Mandy Stokes, pentru că mi-au oferit încurajări şi observații pătrunzătoare.

Shani Friedman, fiul cel mic al Tovei, are recunoştința mea eternă pentru că şi-a dedicat atât de mult timp ajutându-ne să trecem cartea peste linia de sosire şi pentru că a fost un

arbitru atât de atent atunci când uneori au apărut divergențe creative.

Recunosc faptul că în lunile în care am fost absorbit de carte, dispoziția mea veselă în general m-a părăsit temporar. Să se consemneze faptul că îi sunt profund recunoscător soției mele, Trine Villemann, şi fiului nostru, Lukas, pentru toleranța lor. Sunt atât de norocos să o am pe Trine alături de mine. Ea este una dintre cele mai bune jurnaliste pe care le-am întâlnit vreodată, iar lectura ei incisivă, notele şi sugestiile ei au fost de neprețuit când a trebuit să-mi descurc unele dintre gândurile mai încâlcite.

Şi Tovei, mulțumesc fiindcă ai avut încredere în mine. *Mazel tov!* Noroc bun!

Tatăl Tovei,
Machel Grossman, 1932

Mama Tovei,
Reizel Grossman, 1948

Un grup de soldați și civili germani privesc cum un evreu este forțat să taie barba altuia în ghetoul Tomaszów Mazowiecki, 1939.
(Reprodusă prin amabilitatea Institutului Memoriei Naționale din Polonia)

Sus: Tova (colorată, în stânga) și alți copii supraviețuitori arătându-și tatuajele fotografilor ruși după eliberarea lor din Birkenau, 1945

Dreapta: Carte de identitate acordată lui Reizel de către

Stânga sus: Helen, mătușa Tovei
(Reprodusă prin amabilitatea Colecției private Pearl Belkowitz)

Dreapta sus: Mătușa Helen, împușcată de o bandă antisemită la Łódź, în Polonia, în 1946

Stânga jos: Tova, Reizel și Machel în tabăra pentru persoane strămutate Landsberg din Germania, 1948

Stânga sus: Nunta lui Machel și a Soniei în Israel, 1958

Dreapta sus: Nunta Tovei și a lui Maier în Brooklyn, SUA, 1960

Sus: Tova printre ruinele unei camere de gazare, la prima ei revenire la Birkenau, 1999

La mijloc: Tova, Maier și cei opt nepoți ai lor, 2014

Stânga sus: Fiica Tovei, Ruth, și copiii ei

Dreapta sus: Tova împărtășindu povestea studenților de la Calvin University din Michigan SUA, 2015 *(Reprodusă prin amabilitatea arhivei January Ser Calvin University)*

Sus: Tova revenită la Auschwitz-Birkenau împreună cu fiica sa Itaya și patru nepoți, 2016

Stânga jos: Tova și Maier Friedman, 2019 *(Reprodusă prin amabilitatea lui Lynette Seader)*

Cuprins

Cuvânt-înainte
Prolog
1. Fugind ca să scăpăm cu viaţă
2. Dincolo de faţa de masă
3. Şi pe urmă au venit după mine
4. Degetul lui Caligula
5. Curtea bisericii
6. Cvartalul
7. Îngropaţi de vii
8. Lagărul de exterminare galben
9. În abis
10. Rămas-bun, tată!
11. Refuz să plâng
12. Pe cont propriu
13. Cea mai lungă plimbare
14. Izbăvirea
15. Eliberarea
16. Întâmpinarea
17. Somnambulă în Berlin
18. New York, New York
19. Tranziţia
20. Cărţi poştale de la mama
21. Israel
22. Nu am uitat
Mulţumirile Tovei
Mulţumirile lui Malcolm